

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.} 784

Title: Jāgadhī

789

दीधीति ~~सूक्तिः~~ (by जगदीश)
हिका

॥	Deedhiti- ^{triba} ~~Manu~~	॥ Title
॥	॥ Jagadisha	॥ Author
॥	॥	॥ Editor
॥	॥	॥ Year, Vols.
॥	॥	॥ Publisher
789 ॥	॥ Slightly moth-eaten	॥ Remarks

जाग.

२

रथेयग्रंथस्यस्वरसंबलितस्यैवधारणसंज्ञायसिद्धमतप्रत्यक्षेत्यपहायप्रत्यक्षवितुक्रमितितुत्रमः शोधितिकृतेवया
मनंतरमितिप्रत्यक्षतायंप्रत्यक्षप्रतिप्रकारेणधृतत्वात्तद्दृष्टानियमस्यसंज्ञायासिद्धत्वात्परंतुननियमः कचिदेवंक
चिद्व्यपिधारणमितिधेयं॥ वस्तुतः प्रत्यक्षानंतरमित्यस्यधारणमव्युदासायंतथोक्तं अनुमाननिरूपणस्यैवप्रतिज्ञेय
त्वेअनुमितेरप्रतिज्ञातायाः अत्रैकैरूपेणमर्थान्तरग्रस्तस्यादतोअनुमितेरनुमानस्यवद्योरेवनिरूपणस्यप्रतिज्ञेयतामावे
दयतुमाह॥ अत्रवेति॥ अत्रप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रंथेसप्रत्यक्षः प्रतिपाद्यत्वंफलतः॥ फलयोः साक्षात्कारानुमित्योः स्वरू
पतः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाणस्वरूपयोः उपजीव्योपजीवकभावः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रंथप्रतिपाद्यइत्यर्थः॥ तथा
चमूलेप्रत्यक्षपदस्यप्रत्यक्षप्रमितितत्करणेभयपरतयाअनुमानपदस्यवभावकस्यः व्युत्पत्तिरनुमितितत्करणेभयपर
तयाअनुमितेस्तत्करणस्यवद्योरेवनिरूपणस्यप्रतिज्ञातायाः अनुमितिनिरूपणेअर्थांतरत्वमितिभावः॥ केचिन्नु॥ आचार्यमतेनि
त्यस्यजात्यादेरपिअनुमानत्वात्प्रत्यक्षप्रमाणस्यानुमानत्वावच्छेदेनप्रत्यक्षोपजीवत्वस्यसंगतित्वजाभायोक्तंफलतइति॥ किञ्चद्वार
कइत्यर्थः॥ तथाचप्रत्यक्षफलोपजीवकत्वमेवसंगतिः॥ तथाचस्वाश्रयकरणत्वरंपरसंबंधेनअनुमानगतत्वंसाक्षात्संब
धेनप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्यसंगतित्वजाभायैर्लिंगज्ञानकारणतावादिनोमणिकारस्यामतमाजंभ्योक्तंस्वरूपतइत्याहुत
न॥ लिंगस्यनित्यत्वेपिअनुमितीत्यादिग्रंथविरोधात्॥ ननुपजीवकत्वंनसंगतिरनंतराभिधानव्याप्यस्यैवसंगतित्वात्॥ अनु
मित्युपजीवकस्यतत्साक्षात्कारस्यानुमित्यनंतरमनिरूप्यतयापस्यप्रमाणफलस्योपजीवकंप्रमाणफलतत्रनिरूपण

रामः

२

नंतरंनिरूप्यमितिव्याप्तिविरहादतच्चाहप्रत्यक्षफलस्येत्यादि॥ ननुविषयतानवच्छिन्नोपजीवकत्वंतथावाच्यंतथाचोक्तस्यजे
अनुमितिविषयविधेयवउपजीवकत्वतच्चाह॥ अत्रादिति॥ अनुमित्यनुयवसायादिरित्यादिपदेनानुमित्युपजीवधर्मप्रकार
कप्रत्यक्षसंग्रहः॥ नसवेति॥ अयद्यदइत्यादिप्रत्यक्षस्यैवः अनुमित्यनुपजीवकत्वादिति॥ तथाचोपजीवकत्वमात्रस्यानंतराभि
धानव्याप्यत्वाभावेपिप्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टमुपजीवकत्वाद्दृष्टाभिधानव्याप्यमेवेतिस्यादेवोपजी
वकत्वंसंगतिरितिभावः॥ ननुप्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टसाक्षात्कारोपजीवकत्वंअनुमितावप्यसिद्धा
दादिपरामर्शादप्यनुमित्युत्पत्त्याअनुमितित्वावच्छेदेनसाक्षात्कारोपजीवकत्वाभावात्तत्कुतोस्यसंगतित्वमतच्चाह॥ अनुमि
तयत्त्विति॥ साक्षादिति॥ तथाचोपजीवकत्वंप्रयोन्यतामात्रंनवन्यथासिद्धत्वघटितमपीतिभावः॥ ननुवमुक्तस्यैवोपजी
वकताविशेषस्यैवानंतराभिधानव्याप्यत्वप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्युपजीवकत्वमात्रस्यव्याप्यताप्रत्यापकोमूलग्रंथोविरुद्ध
इत्यतच्चाह॥ पुरस्कृतइति॥ अयंप्रमाणविभाजकोपाधिव्यापकत्वरूपोक्तोपग्रंथकृतापितात्यर्थविषयीकृतः सामान्यज्ञाव
स्यलक्षणयाविशेषबोधकत्वादितिभावः॥ ननुपरंपरेपजीवकत्वस्यापिसंगतित्वेप्रमाणफलविभाजकोपाधिवच्छिन्नोपजीव
कत्वमपिनतादृष्टाभिधानव्याप्यप्रत्यक्षप्रमित्यावनुमितेस्तादृष्टोपजीवकत्वसत्त्वेप्यनुमित्युत्तरंतदनिरूपणतत्कुतोस्यसं
गतित्वमित्याशंकते॥ यद्यपीति॥ अदृष्टजननीमिति॥ तत्प्रयोजिकमित्यर्थः॥ समयः॥ शक्तिः मत्कर्तव्यतादीत्यादिपदादि
ष्टसाधनत्वादेः परिग्रहः॥ अयंभावः कार्यमात्रप्रत्यक्षदृष्टस्यहेतुतयासाक्षात्कारप्रत्यविधमादिकहेतुः तत्रस्वकारणभूतं

जाग.
३

यागादिकं यागादिश्च गोचरवृत्तिं यागादिप्रवृत्तिश्च यागादिगतेषु साधनत्वधियंता दशधाम्बवेदं विनानुपपद्यमानावे
 रस्यपदानां शक्तिप्रहमपेक्षते। इदं पदमत्र शक्तं मसति वृत्तं तरे वृद्धे स्तत्र प्रयुज्यमानत्वादिप्राप्त्यनुमितिरूपशक्तिप्रहं
 विना वेदवाक्यार्थावगमासंभवात्। एवं प्रवृत्तिजनिकाया गोमत्तुतिमाध्यइत्यादिधीरपि आनुमानिकी मतर्भावेन विधेः
 शक्ताभावाति। इदं तु चिंत्यते। यत्र शक्तादिषट्कप्रत्येकपदार्थोपस्थित्या मनसैव शक्तैर्मत्कर्तव्यत्वादेर्वाग्रहात्प्रवृत्तिः तत्र
 त्यादृजप्रत्यक्षप्रत्यक्षेरेव अनुमित्यनुपजीवकत्वात्प्रत्यक्षकलमेवेत्याद्युक्तमिति। किंच यत्र दंतर्भावेन सामान्यव्याप्तिव्यभिचा
 रेपि अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य तादृशप्रत्यक्षानंतरगमिधानव्याप्यत्वादेव तत्र संगतिलक्षणसंभवात्साक्षात्कार
 हावनुमित्युपजीवकत्वं हेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनात् नोचित्यादिति दिक्। ननु प्रत्यक्षफलमात्रस्यानुमित्युपजीवकत्वेपि तत्तम
 नुमित्युपजीवकत्वं न प्रमाणफलविभाजकधर्मव्यापकप्रमाणफलविभाजकस्य साक्षात्कारविषयमित्यज्ञानेपि सत्तादृश
 आह। इत्येति। तथा च जन्मसाक्षात्कारत्वं प्रमाणफलविभाजकं न तु साक्षात्कारत्वमात्रं नित्येति प्रसक्तत्वात् तद्याप
 कत्वविशिष्टमनुमित्युपजीवकत्वं च नानुमित्यनंतरगमिधानव्याप्यमिति व्यभिचारस्तदवस्थेति भावः। दृष्टेति। दृष्टद्वारकत्वं
 तन्मात्रद्वारकत्वं दृष्टद्वारकत्वपर्यवसितं। तेनादृष्टद्वारकस्यापि प्रवृत्त्यादिरूपदृष्टद्वारकतया नोक्तदोषः। तथा च प्रमा
 णफलविभाजकोपाध्यवृत्तिमनुपजीवकत्वं। इतरस्य। उक्तधर्मानवच्छिन्नोपजीकतामात्रस्य। अवनिगम्यत्वात्। अनंतरगमि
 नरूपं यत्साध्यं तदव्यवर्तते न तु तद्भाववतीति विनिगमनाया अविवक्षित्यादिति यावत्। पत्रमाण्यस्यो

रामः
३

कत्वं

पजीवकं तत्तदनंतरं निरूप्यमित्यत्रेनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्षप्रमाणे व्यभिचारत्वरूपत उपजीवतापि प्रमाकरणात्। वत्ते
 रकोपाध्यवृत्तिवैवर्थात्। इत्याशयेनाह। सर्वमिति। व्याप्तिबुद्धिना मेवानुमानत्वात्तासां च सर्वासां मेव मनःस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाण
 धानत्वादिति भावः। अथानुमितिप्रमाकरणात् वत्तेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदवच्छिन्नं न प्रत्यक्षप्रमाणे उपजीवकत्वं व्याप्तिज्ञानत्वस्ये
 श्वरबुद्धावपि वृत्तेरिति प्रकृतसिद्धिरत आह। अनुमितिमित्यादि। भावयतो जनयतः। तत्कारणतेति। अनुमितिकरणताया नि
 बद्धिकाघटिकाया प्रत्यासत्तिः संबंधो जन्मत्वं वैशिष्ट्यरूपसिद्धिरहेत्यतत्वात् अनुमित्यकरणत्वात् इत्यर्थः। व्याप्तिज्ञानत्वं नानु
 मितिकरणतावत्तेदकं तथा सति तदतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया ततो अनुमित्यात्मकफलावशेषभावापत्तेः किंतु जन्मत्ववि
 शिष्टं व्याप्तिज्ञानत्वं तदवच्छिन्नं न प्रत्यक्षप्रमाणे उपजीवकत्वं अतो नासिद्धिरिति भावः। अनुमानत्वावत्तेदेन प्रत्यक्षोपजीव
 संपाद्यप्रत्यक्षत्वावत्तेदेन अनुमानोपजीवत्वस्य व्यतिरेकमाह। सर्वपुनरिति। ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावत्तेदकं
 नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वेत्यादि व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वे वा समवायिकारणस्य लीयत्वात् तत्रैव जायेतादृश व्याप्तेः स
 र्वोच्चावितत्वात्। तथा च हेत्वसिद्धिरित्यत आह। दृष्टद्वारेति। दृष्टमात्रद्वारेत्यर्थः। तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य पत्रमाण्यदुपजी
 वकं तत्तदनंतरं निरूप्यमित्येव व्याप्तिः। तत्प्रमाणतावत्तेदकोपाध्यवृत्तिनत्वमपि निवेश्यमिति भावः। निरुक्तमनुमानोप
 जीवकत्वं न प्रत्यक्षे अस्ति यतो व्यभिचारस्यादित्याह। नचेति। अपि ना नित्येद्विधं सुवरं नानुमानमपेक्षत इति सूचितं। अथ अदृ
 ष्टमद्वारीकृत्य पत्रमाण्यदुपजीवकं तत्तदनंतरं निरूप्यमित्यपि न व्याप्तिः। यत्र च क्षुर्धर्माण्यस्य विशेषपानादा पूर्ववक्षुर्धर्माण्य

जाग.
ध

तरं च धुरंतरोत्पादः तत्रादृष्टवारकस्य पर्वणशसपानादिप्रयोजकतत्तत्तत्साधनत्वाद्यनुमानस्योपजीवके अनुमानानंत
रानिरूपितेरवंचक्षुषिरसपानाधीनप्रदृष्टवक्षुषिव्यभिचारान्नचक्षुषोपजीवकत्वं जन्मत्वरूपमेव घटकं उक्तस्य लेतु
वक्षुषोऽनुमानप्रयोजनत्वमेवेत्यहोषः॥ तथा सति अदृष्टवारकविशेषणं वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शं कते। अथेति॥ उपजीव
कमिति॥ अदृष्टमद्वारीकृत्येत्यादिः॥ एवं कार्यमित्यत्रापि क्वचिदिति। यत्रोक्तप्रणव्यावधुरंतरोत्पादः तत्रत्यं कार्यमित्यर्थः॥
प्राच्यैरनंतराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वमिष्टमतस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक्प्रपंचितं। वस्तुतस्तद्वानियमाभावेपिनक्ष
तिः। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र पंचमीहेतुताया किंतु ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायां सुरवात्प्रवर्तत इत्यादौ तथा व्युत्पत्तेरि
त्याशयेन परिहरति॥ किंचान्त इति॥ अनेतराभिधानं व्याप्यस्यैव संगतिपदार्थत्वे तदोषतादवस्थमते अन्यैव संगतिपदा
र्थमिदं किंच अनेतरं इति। तदभिधानानंतरं तदभिधानप्रयोजिकाया जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योऽर्थः स तस्य तत्र संग
तिरित्यर्थः। अत्र च प्रत्यक्षं कस्य चित्कारणमिति ज्ञानोत्तरं प्रत्यक्षकार्यत्वेन सामान्यतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानं ततः सामान्यधर्म
प्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वादिशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानं भवति तीक्षाशिष्याणामेव च किमस्य का
र्यमित्याकाराततश्च विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्य इष्टस्य साधनता अनुमानादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकानां वाक्यानां ज्ञा
नात्तत्रेष्टातत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनता ज्ञानात्कं गमिष्यातेष्टातत इष्टस्य कं गमिष्यातस्य साधनता ज्ञानात्कं व
क्रियायामिष्टाततः कं वक्रियायां गुरोः प्रवृत्तिः ततस्तु कं वक्रियातदभिधातादिक्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकत्वा

रामः
ध

कस्यानंतराभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानंतरमनुमानाभिधानस्य परंपरया प्रयोजिकायाः किं प्रत्यक्षकार्यमित्या
कारकजिज्ञासायाः जनकं यत्प्रत्यक्षकार्यज्ञानं इष्टसाधनमित्याकारकज्ञानं तस्य विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वमितितत्र ज्ञानस
मन्वयः जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकत्वं जिज्ञासाविशेषणं। प्रत्यक्षानंतरमनुमाना
भिधानप्रयोजिका प्रत्यक्षकार्याभिधानेष्टापि इति तज्जनकज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षकार्याभिधानादावतिव्याप्तिरतो जिज्ञासानु
सरणं। प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्य यत्फलं सुरवादि तज्जनकज्ञानस्यापि तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वात् तद्विषये सुरवादावतिव्याप्ति
रतस्तद्वानिज्ञासायाः प्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वमुक्तं॥ फलेष्टयैवान्यथा सिद्धस्य फलज्ञानस्योपायेष्टा प्रत्यहेतुत्वात् ता
दृशजिज्ञासाजनिकायाः फलेष्टयाविषये फलादौ तथाप्यतिप्रसंगः अतो ज्ञानपदं यत्र क्रमेण दंडोचक्रयोर्निरूपणं तत्र दंड
उस्य किं कार्यमिति जिज्ञासाया घटो निरूपितस्तत्र दंडकार्यत्वमपि घटे च कस्य संगतिः स्यात्तस्य चक्राभिधानानंतरं घटाभिधा
नप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वात् तदुक्तं मर्थ इति। तज्ज्ञानजन्यतद्विशेष्यकयथार्थस्मृतिप्रकारकतापन्न इति तद्व
र्थः। तथा चोक्तस्य लेदंडज्ञानेनैव दंडकार्यत्वप्रकारेण घटः स्मारितो न तु चक्रज्ञानेनेति नातिव्याप्तिः॥ एवं यत्र चक्रज्ञानोत्तर
मेव दंडकार्यत्वप्रकारेण घटं स्मृत्वा तस्य निरूपणं तत्र दंडकार्यत्वमपि घटे च कस्य प्रसंगरूपा संगतिर्भवत्येव। न च यथार्थ
पदवैयर्थ्यं यत्र दंडकार्यं किमिति जिज्ञासाया भ्रमवशेन दंडोत्तरं गगनादिकं निरूपितं तत्र गगनादौ दंडकार्यत्वस्य संगतित्वाप
त्तेः। न चैवं यत्र प्रथमत एव घटबोधेष्टया घटस्य निरूपणं तत्र कस्यापि संगतिर्घटे न स्यादिति वाच्यं॥ इष्टत्वात् तदनंतरनिरूप

जा ग०
५

प्यत्वस्यैव तत्संगतत्वनियमेन निरूपणमात्रस्य संगत्यनियतत्वात् यद्यपि वैवमपि प्रत्यक्ष कार्यज्ञानं इष्टसाधनमित्येवं बोध
स्यैव प्रत्यक्ष कार्य किमिति जिज्ञासायाः कारणत्वात् तद्विषये ज्ञाने ज्ञानत्वादाविष्टसाधनत्वादेवातिव्याप्तिः तथापि यद्विज्ञेष्ट
विषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन तदनंतरं तदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाप्रतिजनकत्वेनादोषधर्मस्तस्य तत्र संगति
रिति विवक्षितं अत्र च तदनंतरं तदभिधानं प्रतियुक्तेण जिज्ञासाः प्रयोजकत्वेन द्रष्टव्यत्वात् कार्यताप्रतियोगिकमेव तादृश
जिज्ञासाजनकत्वं वक्तव्यं तेन यत्र को घटः किंच द्रव्यमिति समूहान् बन् जिज्ञासायां नीलो घट इत्येवाभिधानं तत्र न द्रव्यत्वेति
प्रसक्तिः नीलो घट इत्येवाभिधानं प्रतिको घट इति जिज्ञासात्वेनेव प्रयोजकतया तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वविज्ञेष्टविषयकज्ञानध
र्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनाहेतुत्वात् न च यद्विज्ञेष्टविषयकज्ञानेन जिज्ञासायाः अनंतराभिधानप्रयोजकत्वं तत्
मित्येव सम्यक्जनकज्ञानविषयत्वादिनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं तस्य ज्ञानंतरत्वेपि यथा सन्निवेशो वैयर्थ्यविरहात् अतए
व तदनंतराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्यस्मृतिप्रकारतापन्नत्वमित्येव सम्यगित्यपि समाहितं न व्याकुलं अनंतराभिधानेर्
देः स्वार्थधीवारणं अनंतराभिधानस्य प्रयोजिका निवर्त्या या जिज्ञासा प्रत्यक्ष कार्य किमित्याकारकतया जनकविषयविधया
जनकता वच्छेदकं यज्ज्ञानेन तस्य विषये विषयता वच्छेदकः प्रत्यक्ष कार्यत्वमित्यर्थ इति वदंति यत्नु कार्यत्वाद्यन्यतमत्वं संगतित्व
मिति तन्न तदनंतरं नुरुपिते पित कार्यत्वादेः संगतित्वापत्तेः किंच प्रमेयनिरूपणे तत्र प्रमेयवत्किमिति जिज्ञासायां यत्र प्रमे
यवान् निरूपितस्तत्र प्रमेयस्वरूपायां प्रसंगसंगता व्याप्तेः प्रमेयमेवाप्रसिध्या तदन्यतमत्वस्य दुर्वचतादिति ध्येयं संग

रामः
५

तिः षड्विधा तदुक्तमभिपुक्तेः सप्रसंग उपोद्घात हेतुता वसरस्तथा निर्वाहकैक कार्यत्वे षोडशसंगतिरिष्यते इति तत्र निर्दि
ष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वं चिंतां प्रकृतसिध्यर्था मुपोद्घातं विदुर्बुधा इति प्राचीनगाथा यामपि चिंतापदैकदभिहितो भाव इति
न्यायेन चिंतनीय परं तथा च तस्या अपि प्रकृतसिध्युपपादकतया चिंतनीयत्वं प्रकृतसिध्युपपादकत्वपर्यवसन्नमेवा
र्थः हेतुत्वं कारणत्वं अवसरो अनंतरवक्तव्यत्वं अनंतरोद्दिष्टत्वं तथेति तु न्यायभास्कारकृतः निर्वाहकं कारणता निर्वा
हकं कार्यत्वमिति यावत् एक कार्यत्वं एक कार्ये ययोरिति युक्त्या एक कार्यकारित्वं प्रसंगत्वं तु संगतित्वे सत्मुपोद्घातादिभि
न्नत्वं स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसंग इति प्रवादेपि स्मृतत्वमनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वं उपेक्षानर्ह
त्वं च प्रसंगजक्षणे उपेक्षा हार्ये उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोपि प्रागुक्तस्यैव अर्थस्य जाभ इति संक्षेपः कारणत्वस्य कार्यत्व
स्य वेति षष्ठ्यर्थः प्रकारित्वं तथा च कार्ये जाते कारणत्वप्रकारेण कारणस्य ज्ञानात् किमस्य कारणमिति जिज्ञासाकारणे च ज्ञा
ते कार्यत्वप्रकारेण कार्यस्य ज्ञानात् किमस्य कार्यमिति जिज्ञासेत्यन्यः कार्यकारणज्ञानयोस्तु कार्यकारणज्ञानजनकत्वमेक
संबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकतयेति भावः जिज्ञासेति तदुत्तरं च कार्यादिधीजनकवाकोह्यदि क्रमेण कार्यादभिधानमि
ति शेषः इत्येवेति संगतेरनंतराभिधानव्याप्यत्वादिघटितत्वेत्यर्थः तुल्यत्वेपीति यथा प्रत्यक्षोपजीवकत्वमनुमानेन
या अनुमानोपजीवकत्वस्य प्रत्यक्षे सत्वे पीत्यर्थः तथा च व्याप्यता रक्षार्थं प्रागुक्त उक्तो नादराण्यः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादि
ति पंचमी तु ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यता यानतु हेतुतायामिति भावः लाघवायेति संगतिप्रदर्शनस्य यत्फलं मेकं वा

जाग०
६

कृतानुमानं तत्रापवायेत्यर्थः अनुमानोपमानेपक्षीकृत्यसमूहलंबने कवाकतासाध्यकानुमित्यपेक्षया उपमानध
र्मिकैकवाकतानुमित्यंतरकल्पनायां गौरवादिति भावः अथ अनुमानगतत्वं बहुवादिसम्मतत्वं कयमुपमाने संगतिर
तच्चाह। सुप्रसिद्धतयेति। इष्टसाधनीभूतप्रतिपत्तिकतयेत्यर्थः। सुप्रतिपदतपो। अनिष्टजनकप्रतिपत्तिकत्वेन। अत्र
हेतुर्निरसनीयेत्यादि। तथाचानुमानप्रतिपत्ताविष्टसाधनत्वबलवदनिष्टजनकत्वयोः सत्त्वात्सतत्प्रतीत्यात्वेद्योत्प
न्नोबाधकं नास्तीति भावः। नोपमान इति। जिज्ञासेत्यनुषङ्गत्वेन। अप्रसिद्धत्वादिति। येषामुपमाने विमतिस्तेषामुपमानज्ञाना
त्मनो धर्मिण एवासत्त्वात्कुत्रेत्यास्यादिति भावः। यस्योपमाने सम्प्रतिस्त्वाप्युपमानप्रतिपत्तौ बहुतरङ्गः खानुबंधित्वग्रहा
न्नेष्टासंभव इत्याह। निरसनीयेति। अतिदुरूहत्वं। बहुतरङ्गः खानुबंधिप्रतिपत्तिकत्वं। ननु बहुतरङ्गः खानुबंधिन्यपि प
दार्पितादृशदुर्बलवदेषाभावदशायां प्रथमं जिज्ञासा जायते एवेत्यतश्चाह। औत्सर्गिकमिति। प्रायशो बहुतरङ्गः खानु
बन्धित्वेन ग्रहेष्वेव भवत्येवेति शिती मनु रूढेत्यर्थः। तथा चेति। प्रथममनुमानजिज्ञासोत्पत्तौ तन्निरूपणेन तन्निरूप
बुपमाननिरूपणमिति भावः। ननु प्रतिबंधकीभूतविषयजिज्ञासानिरूपणस्यावसरस्य कुतः संगतित्वं तत्रकारकजिज्ञा
सानंतरमनभिधानादतश्चाह। यथा चेति। अवसरस्य। अवसरपदार्थस्य आकरे। पंचमतत्त्वबोधोद्योषनंतरवक्तव्यत्वमेवा
वसरः तत्रवरतः परं किं वक्तव्यमिति जिज्ञासयेवानंतरमभिधानान्न संगतिलक्षणव्याप्तिरिति भावः। आनंतरोदितत्वमेवा
वसरः अतएव अवसरतः कथं काशक्तिनिरूपणमिति परिशिष्टव्याख्यानेन्यायनास्करकृतोद्देशलक्षणवाच्ये संगतिरिति

गम०
६

त्युक्तमित्यपि केचित्। सार्वभौममतश्चाह। अन्तरेति। गोसदृशगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य गवादिपद
शक्तिग्रहं विनानुपपत्तेर्गोपदं गविशकं असति वृत्त्यंतरे वृक्षे स्तत्र प्रयुक्तत्वात् इत्याद्यनुमानापेक्षा उपमित्यात्मकस्य गव
यादिपदशक्तिग्रहस्य उपमानाधीनत्वात् पूर्वतन्नापेक्षितमतः शब्दांतरेत्युक्तं। गवयादिपदस्य निःशक्तिकत्वग्रहे सति दे
शवाक्यार्थज्ञानासंभवात् तत्प्रतिबंधार्थगवयादिपदं किं चिद्वद्विज्ञं शक्तिमत्साधुपदत्वादित्येवं विधमुपमिति विषयीभू
तस्य गवयादिपदस्यापिशक्तानुमानं प्रागपेक्षितं भवतीत्याशयेनाह। सप्रवृत्तिनिमित्तेत्यादि। ननु यत्र मनसैव गवय
पदवाच्यत्वज्ञानसहकृतसादृश्यज्ञानादुपमिति स्तत्रोपमानस्य शक्तानुमानानपेक्षितत्वात् निखिलोपमानेऽनुमानं
पेक्षितत्वमसंभवीत्यतश्चाह। अंतत इति। बहुवादीत्यादिग्रंथतस्मादृशसंगतेरलाभ एव। केचिदित्यत्रास्वरसः। अथो
पजीवकत्वसंगतेरनंतरमभिधाननियामकत्वोपेक्षायां अनुमानोत्तरमेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमतश्चाह। संभवति चे
ति। इह। प्रत्यक्षस्य अनुमानस्य लो निरूपणमत्र ज्ञानं न तु तदर्थकः शब्दः प्रत्यक्षबोधकशब्दस्यानुमानार्थकशब्दप्रत्यक्षे
तुत्वात्। तथाच प्रत्यक्षस्य प्रागज्ञाने अनुमानधीरेवन स्यात्कारणं विनाकार्यानुत्पत्तेरतः प्रत्यक्षं प्राकनिरूपितमिति
भावः। ननु अनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने व्यभिचारस्य प्रत्यक्षनिरूपणं नानुमाननिरूपणे हेतुरतश्चाह। अथ तत्पूर्व
कमिति। तथाच सामान्यतो व्यभिचारेऽपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणं प्रत्यक्षज्ञानसापेक्षमिति भावः। अथ तत्प
र्वकमनुमानं विविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति सूत्रं। अथ प्रत्यक्षानंतरं अनुमानं निरूप्यत इति शेषः। तच्च

जा ग०
८

संगमादितिदिक्। आह। मणिकार उक्तवानित्यर्थः। व्याप्तीति। स्वातंत्र्येण पाठधारणं यथाश्रुते व्याप्तीत्यनेन क्रियालक्षणस्यैवो
क्तत्वात् संगतेः तल्लक्षणं इत्यनेन रं वक्तुमिति पूर्णं यथाह। अनुमितिलक्षणमाहेत्यपि कश्चित्। क्रियालक्षणपूर्वकं अनुमान
रूपक्रियाविशेषलक्षणपूर्वकमिति कः स्वार्थेन पाठानुमानलक्षणपूर्वमित्यर्थः। तल्लक्षणमाह। अनुमितिलक्षणमाह। क्वचि
राकांक्षावेचित्रेण समास्येकदेशस्यापि तत्पदेन परामर्शदितितुनयोः। व्याप्तीत्यादीत्येव पाठ इत्यनेन व्याप्तीत्यत्रेति शब्दस्या
यर्थबोधकत्वमित्यन्ये तयोः सम्यक्त्वमेव पदिता दृशयं यस्यापि पुनः पुनर्धारणं संप्रदायसिद्धं। पक्षपक्षप्राध्यायमतमुत्थाप
यति। अत्रेति। अर्थ इति परेण न्वयः। व्याप्तीति। व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः सामानाधिकरण्यसंसर्गविधया यत्प्रवगाहते वद्वि
व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वते वैशिष्ट्यवान्धूम इत्याकारकं वद्वि। व्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वते वैशिष्ट्यधूम इत्याकारकं वातानं तज्जन्यत्वमि
त्यर्थः। पदार्थतावच्छेदकेति। नवक्तांतस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्याश्रयबोधकत्वात् व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वमेव पदार्थतावच्छेदकं त
त्प्रकारकं वातानं नोपाध्यायमतेपि हेतुरिति वाच्यं। भावविहितक्तांतस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्यपरतया व्याप्तिवैशिष्ट्यं यत्रेति
व्युत्पत्त्या व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिविशिष्टपदार्थतावच्छेदकत्वादिति भावः। वचनत्वादिति। सामानाधिकरण्यसंबंधेन विशेष
णतावच्छेदकविशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्यैव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययार्थत्वादिति भावः। इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्यादौ ता
दृशसंसर्गेण नीलत्ववदुत्पलत्वस्यैव तादृशभावप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे नीलोत्पलेन यानीलोत्पलीयं नीलत्ववदुत्पलत्वं इत्य
न्वयबोधः। एतेन तादृशभावप्रत्ययस्य पदिसामानाधिकरण्येन शक्तिरुदापदार्थतावच्छेदकयोरेकदेशतया तत्रान्वयासंभ

रामः
८

वः। यदि च तत्र पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्येन शक्तिरुदापदार्थतावच्छेदकद्वयमात्र
वृत्तितात्प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयप्रसंगः कथं चिदवच्छेदत्वादिसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयसंभवेऽपि उत्पलत्वे नीलोत्पलत्वमि
त्यादिव्यवहारप्रसंगः तादृशसामानाधिकरण्यस्यात्पलत्वेऽपि सत्वात् नीलोत्पलत्वेन समवेतमित्यादिप्रयोगापत्तिश्चेत्यादिकं स
माहितं। यत्र। तत्र विशेषणतावच्छेदकारिभेदादनेन शक्तिकल्पनापत्तेः न कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तत्वेण शक्तिः किंतु
वृत्तिवमात्रेन तथा च नीलोत्पलत्वमित्यादौ भावसामान्यशक्त्योपस्थापितस्योत्पलत्वादे नीलान्वितवृत्तित्वेन स हान्वयान्तात्तव
त्युत्पलत्वं वाकार्य इति मतं। तत्र। नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलोत्पलयोरभेदानुभवस्यापजापप्रसंगात्। वस्तुतो घटत्वमित्यादौ घटे
तरा वृत्तित्वमितिसकलघटवृत्तिस्वरूपेण घटत्वस्यानुभवः सर्वसिद्धस्तत्र घटस्य घटपदादेव जाभादितरा वृत्तिवदौ भावप्रत्य
यस्य शक्तिः तत्रापीतरत्वमाश्रयो वृत्तिमान्माकज्यघटकाभूतं प्रतियोगित्वमवच्छेदकत्वं च प्रत्येकमर्थः। तथा च प्रकृत्यर्थस्य
घटस्येतरत्वे तस्य वाश्रये आश्रयस्य वृत्तिमतिवृत्तिमतः पुनरितरत्वे अन्वयादृते तरो वृत्तिवत्सत्यं तदलस्य लाभः। एवं प्रकृत्यर्थ
स्य घटस्य वृत्तिमतितस्य चेतरे इतरत्वस्य च प्रतियोगित्वे प्रतियोगित्वेस्य वावच्छेदके तस्य च पुनरितरत्वेऽन्वयात् घटवत्प
न्यान्त्याभावप्रतियोगितावच्छेदकभित्तत्वरूपस्य सकलघटवृत्तिवत्स्य लाभः। व्युत्पत्तिवैचित्र्यादौ कपदार्थानां परस्परमन्वयः
। न च विशिष्टस्यापदार्थत्वे त्रयमं विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। काचित्कस्य प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य
विशिष्टलक्षणदितोप्युपपत्तेः प्रकृत्यर्थे तत्तावच्छेदकस्य पादशः संबधोभासते तादृशसंबधावच्छिन्नं तु वृत्तिमत्तादिकं ग्राह्यतेन

जा ग.
७

घटत्वादिजातेः कालिकसंबंधेन घटेतरवृत्तिरेपिनक्षतिः नवाविषयितासंबंधेन घटत्वतोभेदस्य घटवृत्तिरेपि घटत्वादेर्घटत्व
न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहानिः सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ च सदितरावृत्तित्वादेर्नानमप्रसिद्धत्वात् किंतु सद्गुतिरेव प्रति
योगितानवच्छेदकत्वादिरूपसकलमदुतित्वादिमात्रभासने न वैवमपि घटत्वमित्यादितोभावस्य गगनादेर्वाभानप्रसंगः स्वातंत्र्ये
ण विवृतिमतो इत्यननीलोत्पन्नत्वमित्यादिकर्मधारयस्य जेपिनीलाभिन्नोत्पन्नस्य भावप्रत्ययार्थे न स हान्येनीलत्वसमवायि
समवायरूपस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरणस्य भावभावत्येव न चोक्तरीत्या भावप्रत्ययस्य शक्तिकल्पने गुरुत्वमित्यादितो
रसवत्वस्य संयोगवत्वमित्यादितो द्रव्यत्वस्य तदुपवत्वमित्यादितस्तद्रसवत्वस्य प्रतीत्यापत्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्ट
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसंबंधेन वृत्तिर्मेव स्येव वा कावर्गप्रवेपुशेतु ततएव निर्विजातिप्रसंगभंगादितरावृत्तित्वादेर्शक्तिक
ल्पनायां मानाभावइति वाच्यं तादृशेषु एतानुभवानुरोधादेव तत्र शक्तेः कल्पनादव्यावर्तकस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वादिनिसंप्रदायः
केचित्तु धर्मत्वेनैव धर्मभावप्रत्ययशक्तिः तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयत्वसंबंधेनैव प्रकृत्यर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
रत्वमित्यादितो न द्रव्यत्वादेर्भावं न वा घटादौ पटधर्मस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वेपि घटादौ पटत्वं नास्तीत्यस्य वाक्यस्य योग्यत्वमित्याहुः
॥ तस्मिन् ॥ घटे घटत्वमित्यादिवाक्यस्य निराकांक्षत्वापत्तेः घटधर्मत्वावच्छिन्ने घटवृत्तित्वस्यान्वयबाधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेय
योरेकास्यावश्यकत्वादिनि न व्यास्तु घटवत्वमन्यत्वमित्यादि मुख्यप्रयोगसंभवाच्चाघवेन घटत्वादिकं जातिर्भेदत्वादिरखंडो
पाधिभावप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं घटत्वमित्यादौ घटत्वत्वादिप्रकारेण ज्ञाप्येव बुद्धिरिति प्राहुः ॥ तस्मिन् ॥ तथा सति घटव

रामः
७

त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य घटपदादेर्भावप्रत्ययार्थघटादावाधेयत्वसंबंधेनान्वयस्यानुपपत्तेः घटादिविशिष्टे घटादेरिव घटा
दौ घटादिमद्वृत्तित्वस्याप्यन्यस्य निराकांक्षत्वात् घटवान्घटवान् इत्येव घटवति घटइत्यादावप्यन्यबोधानुत्पादस्य स
र्वानुभवसिद्धत्वादिति सांक्षेपः ननु वृत्तिव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वतवृत्तितावद्व्यत्यं इत्येवं परामर्शजन्यानुमितावृत्तिः तत्र वा
प्रिविशिष्टसमानाधिकरणपक्षधर्मतायाः द्रव्यत्वेन भावादत आह ज्ञानेति आं तानुमितिः आं तस्यानुमितिः तथा च तत्र
व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणयत्पर्वतवृत्तित्वं पर्वतरूपादौ प्रसिद्धं तस्य द्रव्यत्वादावरोपमादौ येवलक्षणसंगमइति भा
वः यद्वा ननु कां च नमपर्वतो वृत्तिमानित्याद्यनुमितावव्याप्तिः तादृशपक्षवृत्तिता प्रसिद्धे रत आह ज्ञानपदेति तथा च वृत्त्या
दिव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणतत्तद्वृत्तितायास्तद्रूपावच्छिन्नवृत्तित्वेन ज्ञानजन्यज्ञानत्वतत्तद्रूपावच्छिन्नतमदुर्मि
कवृत्त्यादिसाध्यकानुमितेर्लक्षणतामेति भावः यत्तु इहो वृत्तिमान्धुमादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणद्रव्यधर्मत्वा
प्रसिध्या तत्ज्ञानासंभवादव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानपदेत्यादि तत्तुहं तत्र तादृशसमानाधिकरण्या प्रसिध्या तत्ज्ञानासंभवा
स्यानुपदं वृत्त्यामात्रेण संदर्भविरोधात् केचित्तु बाधिताबाधितसाधारण्यस्य सदसत्साधारण्यस्यार्थः तथा च सदुपराग
णसतोभानस्य टीकाकृतास्वीकारादसदेव सामानाधिकरण्यमादाय इहो वृत्तिमानित्यनुमित्यव्याप्तिनिरासप्रापकोपयं
यइत्याहुः परंतु मत्र वृत्तिव्याप्तिविशिष्टत्ववदुल्लेखं युक्तत्वात् धर्मइत्यादि परामर्शदुल्लेखो वृत्तिमानित्यनुमितिकृता व्याप्तिः गुणसं
युक्तत्वरूपस्य पक्षधर्मत्वस्या प्रसिध्या तत्ज्ञानासंभवादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेत्यस्य सदसत्साधारण्यस्य पक्षवृत्तित्व

जाग.
१०

स्य ज्ञानलाभादित्यर्थ इत्याहं। तन्मदं। स दुपरागेण सतः संसर्गमर्थादेव भानस्पटीका कृतादि प्राचीनसम्मतत्वेन प्रकारवि
धयाञ्जलीकस्य गुणसंयुक्तत्वादेर्भानसंज्ञात्। अन्यथा परमता विशेषप्रसंगादिति। न व्याप्त्यनुबोधकानीनस्य परमर्थाया
नुबोधसायेति व्याप्तिः। न चाद्यज्ञानेऽबाधित्वे विशेषणं व्याप्राप्ता एतान विविधबाधकानीनस्य परमर्थाजन्यानुमितौ व्या
प्तिप्रसंगादत आह। ज्ञानेति। बाधिता बाधितेति। बाधिता बाधितसाधारणपरमर्थात्वेन ज्ञानस्य कारणत्वलाभादित्यर्थः। तथा
च तादृशकारणत्वं लक्षणे निविष्टमिति नाति व्याप्तिः। अत एव बाधितपदमपि साधु संगृह्यते इति प्राहुः। केचित्तु। ननु च परमज्ञानस्य
पदस्य भ्रमपरत्वे प्रमानुमितौ प्रमापरत्वे च प्रमानुमितावति व्याप्तिरत उक्तं ज्ञानेतीति। क्रमेण वतीरणि कोमाह। तद्विन्ध्यव
स्तुगत्या तादृशपक्षधर्मतायाः ज्ञानमात्रनिवेशे धूमवान्पर्वत इति ज्ञानजन्यबुद्ध्यावति व्याप्तिरत तादृशसामानाधिकरण्याव
गाहि ज्ञानं निवेश्यमित्याशयेन दूषयति। परमर्थात्वेति। अनुमितिजनकज्ञानेनेत्यर्थः। नियमत इति। तथा च वद्विव्याप्तिसंब
धविशिष्टपर्वतसंबंधवान्धूमो वह्नियुक्तधूमवान्पर्वत इत्यादिसमूहालंबनजन्यानुमितौ लक्षणसत्त्वेपि वद्विव्याप्यध
मवान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्तिरिति भावः। ननु व्याप्तिसंबंधविशिष्टपक्षसंबंधनिश्चयत्वेन हेतुत्वादुक्तस्य ले
नुमितेरेवाप्रसिद्धा कुत्रा व्याप्तिरत आह। गोरवेणेति। लापवात्पक्षधर्मो व्याप्तिविशिष्टत्वनिश्चयत्वेन पक्षे वा व्याप्तिविशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति भावः। ननु व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वेन व्याप्तिसंबंधावगाहिबुद्धित्वेन व्याप्तिरत संबंधादिसमूहा
लंबनादप्यनुमित्यापातात्। किंतु व्याप्तिसंबंधसंबंधावगाहिबुद्धित्वमेव तत्कुतो लापवमित्यत आह। संबंधेत्यादि तद्विशि

रामः
१०

एव बुद्धित्वं तत्र कारकज्ञानत्वं। ननु पूर्वोक्तसंबंधसंबंधावगाहित्वं तत्संबंधसंबंधावगाहिसमूहालंबनेति प्रसक्तेः। अन्यथा
देरी पुरुष इत्यादितोपि दंडपुरुषसंयोगादित्यस्यैव लक्ष्यानुपपत्तेः प्रकारतावविषयता विशेषः स च स्वरूपसंबंधरूपसंबंधः प
दार्थान्तरं वा। अत एव अधिकरणभावयोः संबंधस्य स्वरूपानतिरेकेपि तदीयसमूहालंबनविशिष्टबुद्धौ भेदः। न च तुल्यविषयक
त्वेपि विषयितावैलक्ष्येन बुद्धिभेदेपि साकारवादापत्तिरिति वाच्यं। बाह्यवस्तुनां प्रामाणिकतया अपहोतुमशक्ता इत्यादे
बोधाधिकारटीपण्यामुक्तत्वादिति भाव इति प्राच्यः। तन्मदं। विशिष्टबुद्धेः संबंधसंबंधावगाहित्वमतेपि व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वापे
क्षया व्याप्तिसंबंधविशिष्टबुद्धित्वस्य गुरुवया तुल्यत्वायोगात् इति। न व्याप्त्यनुबोधकपक्षधर्मताज्ञानं नानुमिति
जनकं व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः सामानाधिकरण्यावगाहिताका न्यत्वात् इत्यनुमादुक्तगौरवं प्रामाणिकमेवेत्यत आह। संब
धेत्यादि। व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः सामानाधिकरण्याग्रहेपीत्यर्थः। विशिष्टज्ञानत्वस्य विशिष्टस्य ज्ञानत्वयवेति युक्त्या अ
नुमितिजनकीभूतविलक्षणज्ञानस्योपपादितत्वात् मिश्रादिभिरुपपादितत्वादित्याह। ननु व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकर
णपक्षधर्मताया विशिष्टवैशिष्ट्यनिरूपितविषयिता विशेषेण ज्ञानपदार्थे अन्यथा तवैलक्षण्यज्ञानलाभाच्च वद्विव्याप्यधूमवा
न्यवर्त इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्तिरत आह। भ्रमस्यल इति। तज्ज्ञानेति। व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्व
ज्ञानेत्यर्थः। तथा च दृष्टो वह्निमानित्यादिप्रमानुमितौ व्याप्तिरिति भावः। अथासदेव वद्विव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरण
दृष्टव्यत्वेन भ्रमस्य लेप्रसिद्धमत आह। अस्मदिति। अली केचक्षुस्संज्ञिकर्षादेव्याप्यादेः शक्तादेव विरहेण प्रत्यक्षादिप्रमाणत

जाग.
१२

व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वस्य हेतौ न भ्रमः किं तु पक्षधर्महेतौ व्याप्यत्वमात्रस्य व्याप्यत्वाहेतौ पक्षधर्म
त्वमात्रस्य भ्रमस्तद्वशादपरा मर्शजन्यप्रमाया मव्याप्तिमाह। अत्र व्याप्यत्वादिना। वस्तुतो। वस्तुगत्या तथा च बहिः व्याप्य इत्यत्र वा
न तादृशमहानसत्त्वानुवापवत इत्याकारकः परामर्शः यत्र व्यत्यगतमेव पक्षधर्मत्वमहानसत्त्वगतमेव व्याप्यत्वविष
यीकरोति तत्रत्यायां पूर्वतो बहिः मानिति प्रमाया मव्याप्तिरिति नावः। ननु च नुमिति मात्रस्यैव साध्य व्याप्य वत्पक्षावगाहित्वा दु
क्तस्य लीयानुमितिर्लिङ्गाशेषमरूपैव सा च न लक्ष्या भ्रमसामान्यप्रिकृत्तरूपस्यैव प्रमात्वस्य लक्ष्यलक्षणयो निवेदनीयत्वा
त्पर्वतो रुदश्च बहिः मानित्यादिसमूहाजं वनानुमिते रलक्ष्यत्वे पि क्षत्यभावात् कुतो व्याप्तिरत आह। लिङ्गेति। साधकाभावादि
त्यादिः। न च धूमादि परामर्शजन्यता वच्छेदकतयेवानुमिते र्वहिव्याप्यधूमादिविषयकत्वमिति। अन्यथा विनापि धूमादि परा
मर्श आलोक परामर्शा दुक्तानुमिते र्वत्पत्या भिन्ना रादिति। तावता पि द्वैव्यत्ववत्पर्वतधर्मिकवत्पक्षा व नुमितित्वा वच्छिन्नप्र
त्येव बहिः व्याप्य इत्यत्र वज्ञानिर्धयत्वेन हेतुतया तादृशानुमितेश्च प्रमात्व नियमेन तत्रा व्याप्तिता दवस्थ्या ध्या घवादेक
विध व्याप्तिरेवानुमिति प्रयोजकत्वस्य व्यवस्थाप्यत्वा दिति नावः। ननु पक्षस्य वस्तुगत्या साध्य वत्वेन तत्रेश्वरीयस्य व्याप्ति
विशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मता ज्ञानस्य जन्यता सत्त्वान्ना व्याप्तिरत आह। इत्यरेति। अतिप्रसंजकत्वात् प्रत्यक्षादि
साधारणत्वात्। इदमुपलक्षणं। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेत्यस्य वैयर्थ्यमपि इष्टं। तथा च तादृशानुता द्यन वच्छिन्नमेव
जनकत्वं लक्षणे प्रवेशं। तत्र प्रकृतानुमिता वीश्वरज्ञानस्य नास्तीति नावः। यद्यपि व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्ष

रामः
१२

धर्मता विषयिता विशेषेण ज्ञाने अन्यथा तादृश ज्ञानमेव लक्षणे प्रवेशं। अन्यथा परामर्शेन नियमत इत्युक्तदोषता दवस्थ्या
त्। तत्र च प्रकृतसाध्योप व्याप्तिप्रवेशो मानाभावात् यत्किंचित्पक्षार्थीय व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया वि
षयिता विशेषेण ज्ञानमादाय लक्षणसंभवात् कुत्राप्यति व्याप्ति संभावना। तथा पि प्रकृत व्याप्तिविशिष्ट वैशिष्ट्य निरूपित वि
लक्षणविषयिता सं बंधेन धर्मत्वस्यैव ज्ञानपदार्थे अन्यथा त्वसर्वसा मंजस्ये पक्षपदार्थपर्यंत प्रवेशे वैयर्थ्या न्नैव मन्वयो वाच्य
इत्याशयः। न च साध्यादिने देन व्याप्तिरेव तादे को पा दाने अन्यसाध्य कानुमित्य व्याप्तिरतो जातिगर्भत्वधौ ये एन कुत्राप्यति
व्याप्तिरिति वाच्यं। तत्पक्षकतत्साध्यकतद्वतु कानुमितित्वेन विशिष्टे वलक्षणतया जातिघटनाया अनावश्यकत्वात् एक वि
ध व्याप्तिरेव सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादित्याशयादिति। अत एव उक्तानुमित्य व्याप्तिरेव विशेष विधि विना कारक विभक्ति संतर्भा ये
व तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वा दाहः। तत्ज्ञानवेति। व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मता ज्ञानं मिति ज्ञानांत तत्पुरुषो पि नेत्यर्थः। आदि परा
व्याप्तिविशिष्टा व्याप्ति समानाधिकरण या पक्षधर्मतेत्यादिकर्मधारय परिग्रहः। मिश्र मतमुपन्यस्यति। व्याप्तिविशिष्टमिति।
अपचार्थे द्वंद्व इति पाणिनि सूत्रेण चार्थे समस्य मान पदार्थयो र्भेदे द्वंद्वस्य विधानादुक्तवाक्यतः सङ्गिक परामर्शा लाभः।
तत्र व्याप्तिविशिष्टस्यैव पक्षधर्मतया तु दुनयो र्भेद विरहादत आह। पदार्थयोरिति। न्याय सूत्रे वादृश विधस्यैव प्रमेयस्य प्रवि
ष्टत्वात् तस्य भेदः प्रमाणेरस्यैव तत्त उक्तः। अन्यत्र चेति। अन्यत्र च नी लघटयोर भेद इत्यादि वा को। तथा च सूत्रे चार्थो भेदः समस्य
मान पद प्रतिपाद्यता वच्छेदकरे वग्राहः। सच प्रकृते पि व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मतयो र्भेदस्यैव निभावः। ननु पदार्थता वच्छेदकयो

जाग.
१३

भेदेन द्वंद्वविधाने घटावित्यादिसंज्ञैकशेषो न स्यात्तद्वदपवादकस्य तस्य द्वंद्वप्रसक्तावसंभवात् न च पदबोधने एव
द्वंद्वः तथा च घटावित्यत्रापि घटपटबोधानां घटव्यक्तीनां परस्परभेदसत्त्वान्न द्वंद्वप्रसक्तिरिति वाच्यं न चासति घटकत
ज्ञावित्येवमपि द्वंद्वसंगतानुशासनाभावेन तत्रैकशेषस्य कर्तृमशक्यत्वादिति चेन्न तत्र संज्ञैकशेषासत्वेऽपि क्षत्वा
वात् यत्र विस्तृतसिंहत्वादिकं विभिन्नमेव हरिपदार्थतावच्छेदकं तत्रैतत्संभवाच्चेति दिक् अत्र च नीलघटयोरभेद इत्यादि
स्य लेविभक्त्युपस्थाप्य कद्वितादिकं न विशेष्यान्वितं तस्यैकत्वेन बाधात् नापि तद्विशेषणीभूते नीलत्वघटत्वादावन्वितं
योः पदार्थतावच्छेदकत्वेनाविरहात् किं न न्वितमेव न चैवं द्विवचनवैपर्य्यदाग इत्यत्र बहुवचनवत्सुप्यत इत्यत्रैकवच
नवच्च पदसाधुत्वाप्यमेव तदुपयोगादिति ध्येयं स्वामिनो देवदेवरावित्यत्रैव सुत्यतिवैविश्यात् पदार्थतावच्छेदकेऽपि विभक्ता
र्थस्य द्वितादेरन्वय इति अत्रैव जात्या कतिपयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे पदार्थ इत्यत्रैकवचनं जात्यादित्रयस्यैकशक्ति
विषयत्वज्ञानार्थमिति वार्तिकव्याख्या इत्यपि वदंति ननु पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदेन द्वंद्वविधाने नीलोत्पलमित्यादिकर्म
धारयस्य लेपितरापत्तिरित्याह पदार्थेति भेदः तादात्म्यातिरिक्तः संबंधः अत्रैव स्मृता तादात्म्यात्वाच्चैकपदार्थधर्मिक
पदार्थांतरवैशिष्ट्यविषयता बहिर्भूतविभिन्नधर्मावच्छिन्नपदार्थद्वयविषयता कबाधजनकत्वेनेत्यर्थः पदार्थयोर्भेदेन द्व
विधानेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह विशिष्टपदस्यैतिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मयोर्द्वंद्वविशेषविधिं विना अन्यस्वरस्य पक्षधर्म
पदस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याह विशिष्टपदस्यैत्यपि कश्चित् ननु व्याप्तिविशिष्टेन पक्षधर्मतायां द्वंद्ववह्न्याप्यद्वयत्व

रामः
१३

वान्पर्वत इत्यादि परामर्शेण व्याप्तिविशिष्टस्याविषयीकरणत्वन्यानुमितावव्याप्तिरतो वैशिष्ट्यपरतामाह धर्मेति वै
शिष्ट्यपरतयेत्यर्थः न च विशिष्टपदस्य तत्परत्वेन लक्षणया तस्य वाक्यत्वेन शक्ताभावादिति वाच्यं धातोरेव शक्तावैशिष्ट्य
परत्वाच्च विहितकप्रत्ययस्य निरर्थकत्वात् एतदावयंतुमेव प्रागपि विग्रहस्यैकव्याप्तिविशिष्टमिति क्वाबनिर्देशः क
तः न पुंसके भवेत्त इत्येवानुशासनादिति भावः उक्तत्वादिति तत्र व्याप्तिविशिष्टेत्यादिमूलस्य तद्वद्वेनेकधर्मिणे मूलक
तोक्तत्वादित्यर्थः उक्तत्वात् विवक्षितत्वादित्यर्थ इत्यपि केचित् इत्यमिति तत्र व्याप्तिविशिष्टधर्मस्यैव द्रव्यत्वेन पक्षधर्म
त्वावगाहनादिति भावः मीमांसकेति मीमांसकैरनुमितित्वेनाभिमतज्ञाने उक्तलक्षणस्यानुपवेशात् गतत्वादित्यर्थः त
पाचुवह्न्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादि परामर्शजन्यानुमितावव्याप्तेर्जातिगर्भतया वारणेऽपि वाह्न्याप्यधूमधूमवांश्च
पर्वत इत्याकारकसमूहालंबनस्यानुयवसायेति व्याप्तिरिति भावः ननु व्याप्तिसंबंधपक्षसंबंधयोः परस्परवैशिष्ट्या
वगाहित्वं वाच्यं तपोक्तसमूहालंबनस्यातथात्वात्तोक्तव्याप्तिरित्याह अव्यापकत्वात् वाह्न्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादि
ज्ञानेवासत्वात् तथा च तादृश परामर्शस्य लीयानुमित्यव्याप्तिरिति भावः लक्षणस्य जन्यपदजन्यताविशेषविशिष्टप
रमतो धूमो वाह्न्याप्यधूमपर्वत इत्यादिज्ञानतयेनातिव्याप्तिरित्याशयानिराचष्टे न चेति तदुभयविषयकत्वमपि
नेति व्याप्तिसंबंधविषयकत्वाभावस्य तादृशविषयकान्यत्वस्य वा पक्षधर्मताविषयकत्वाभावस्य तादृशविषयकान्यत्व
स्य वा अधिकरणवृत्तीत्यर्थः व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मतोभयविषयकत्वमपि तोयोधर्मः परामर्शत्वं तदवच्छिन्नकारण

जाग.
१४

तानिरूपितकार्यत्वमनुमितावस्तीति तत्र लक्षणसत्त्वं। परमार्शघनव्यवसायेनेते परमार्शत्वादिना हेतुत्वं किं नु प्रत्यक्ष
मात्रे विषयत्वेन तत्र न तदुभयविषयकत्वनियतघटज्ञानादौ व्यभिचारितत्वेन तत्र परमार्शप्रत्यक्षे विषयविधया घटादि
स्मृतौ बोधोपकविधया तत्र परमार्शव्यक्तिनेन हेतुता सत्त्वे तु धर्मपदं नाना व्यक्तिरिति धर्मापकं वा व्यभिचारीति भावः। वैय
र्थ्यादिति। स्वव्यापकतदुभयविषयकत्वसामानाधिकरण्यात् तत्र केतुभयविषयकत्वनियमस्वव्यापकव्याप्तिविषय
कत्वसामानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेत्यस्यैव सम्यक्तादिति प्राञ्चः। तदुभयविषयकत्वाभाववद्वृत्तिरलक्षणनियमस्य
निवेशः। संप्रभावघटकतया यक्षधर्मता विषयकत्वस्य वैयर्थ्यविरहेऽप्यनतिप्रयोजकनेत्वादित्यर्थः। इति कश्चित्। न च
व्याप्तिविशिष्टबुद्धौ व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणार्थमेव पक्षधर्मता प्रवेशः। तन्निवेशोपि व्याप्तिविशिष्टबुद्धौ
सबुद्धौ अतिव्याप्तिरतस्तद्वारणार्थं चरमज्ञानस्य व्याप्तिविषयकत्वेनावश्यं विशेषणयत्वे तत एव व्याप्तिविशिष्टबुद्धौ
व्यतिव्याप्तेर्निर्गतात्। न चैवं व्याप्तिविषयकत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्याप्तिविषयकत्वनियत
धर्मावच्छिन्नकारणत्ववदेरे वशो व्यर्थ इति वाच्यं। परमेश्वरीयव्याप्तिज्ञानजन्यस्य वशादिप्रत्यक्षस्य वारकतयेव सा
म्यसार्थकत्वात्। यद्यपि पक्षधर्मता विषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणत्वेत्यादेरेव सम्यक्त्वाद्याप्तिपदोपादानवैय
र्थ्यमित्यपि वक्तव्यते। न चैवं धर्मवत्पर्वतविशिष्टबुद्धौ व्याप्तिश्चरमज्ञानस्य पक्षधर्मता विषयकत्वेन विशेष
णयत्वे वा संप्रभावः। अनुमितिमात्रस्यैव साध्यांशोपक्षसंबंधविषयकत्वादिति वाच्यं। साध्यादिभेदेन व्याप्तिरेव पक्षादिभेदे

रामः
१४

न पक्षधर्मताया अपि भिन्नतया धर्मवत्पर्वतविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणता कत्वे सति धर्मवत्पर्वतविषयक
त्वज्ञानत्वमित्युक्ता वसंभवविरहात्। तथाप्यभावविषयकत्वपर्यवसन्नस्य व्याप्तिविषयकत्वस्य चरमज्ञानविशेषणत्वे
लाघवपक्षधर्मता विषयकत्वप्रवेशोत्तुगौरवमेव धर्मता विषयकत्वेनोक्तौ गौरवविरहेऽपि धर्मवान्यवर्तौ वहिमानित्याक
शिकेवानुमितिरिति सिङ्गोपधानमतस्य ग्रामाणिकत्वे सवैवोक्तप्रकारेण संभवतीत्याशयेन पक्षधर्मता पदस्य वैयर्थ्य
मुक्तं संशयत्वस्य कार्यता वच्छेदकत्वे साधारणधर्मदर्शनविधया हेतुमत्तानिश्चयजन्ये साध्यादिसंशये अतिव्याप्तिभिया
व्याप्तिविशिष्टपदवैयर्थ्यमित्यपि कश्चित्। केचित्तु। यत्र साध्यस्यैव हेतुत्वं अनुमित्या चानुमितिः तादृशस्य लोपपक्ष
धर्मता मंतर्भायोक्तक्रमेण लक्षणकरणस्यासंभवाद्याप्तिपदवैयर्थ्योक्तमित्याहुः। इति तु स्यादिति। यद्यपि धर्मो व
हियाप्योद्भयं पर्वतवृत्तीत्यादिज्ञानस्यापि निरुक्तरूपत्वात् तदनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः। पक्षधर्मांशो व्याप्तिप्रकारकत्ववि
वक्ष्यते तु मिश्रोक्तद्वंद्वपरित्यागादित्यंतत्राप्युक्तविवक्षा संभवात्। तथापि व्याप्तिप्रकारको यस्यैतिव्युत्पत्त्या व्याप्तिप्रकारकमि
त्यस्य व्याप्तिवच्छिन्नप्रकारता कमित्यर्थः। तथा च तानांतकर्मधारयेऽन्वयिता वच्छेदका वच्छेदेन विधेयता वच्छेदका वच्छिन्नान्वय
स्य व्युत्पत्तिरिति दत्तयोपक्षधर्मता वगाहित्वा वच्छेदेन व्याप्तिवच्छिन्नप्रकारता कत्वस्य शब्दे वलाभान्न विवक्षाद्वंद्वतुस्तान्त्र्येणैव
तद्विवक्षणीयमिति पूर्वोक्तवैलक्षण्यमिभावः। अत्रापि त्रपिकारेण प्रागुक्तसकलसमासः समुश्चीयते वहि व्याप्यं धनवानित्यु
क्तौ साध्यवदन्यावृत्तिरूपव्याप्तिमादाय कदाचित् सिद्धिं कुर्यादतो विशिष्यनिर्दिशति। इधनसमानाधिकरणेति। अत्र वद

जा ग.
१५

व्याप्तेरिति निबन्धनीत्ययपितमोऽयं रूपवत्तादित्यादौ नीलतमस्समवेतत्वरूपस्य पक्षधर्मत्वस्याप्रसिध्याऽव्याप्तिरसंभवात्
॥ तदनुक्तान्यूनत्वमिति वाच्यं ॥ पश्चादादिपदेन तस्यापि वक्तव्यत्वादिति भावः ॥ ननु साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहितानिरूपितं यद्वै
तौ साध्यसामानाधिकरण्यावगाहितं तदेव व्याप्तिप्रकारकत्वं वाच्यं मतो नोक्ता व्याप्तिरित्यत आह ॥ त्रमानुमितेरिति ॥ वृत्त्यन्या-
मकसंयोगादिसंबन्धेन साध्यहेतुभावेऽस्वेदं व्याप्तेः प्रसिध्या तत्रत्यानुमिता व्याप्तिरसंभवाद् वृत्तिनियामकसंबन्धेन साध्यत्वसा-
धनत्वयोः सूचनार्थमत्रेत्युक्तं ॥ नितरामिति ॥ अव्याप्तिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाही साधने साध्यसामाना-
धिकरण्यावगाही यज्ञानंतस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षिततया कथंचित्पूर्वोक्ता व्याप्तिवारणैवि ॥ अत्र हेतुव्यापकत्वसा-
ध्यसामानाधिकरण्येयोरप्रसिध्या तदुभयावगाहितं मतं न व्यापिलक्षणस्य कर्तृमशकत्वादव्याप्तिरेवेति भावः ॥ तावदिति
प्रागुक्तक्रमेणान्वयव्याप्तिघटकेत्यादिः ॥ तथाविधं अनुमित्युपयोगित्परस्परसंबन्धावगाहितं विशिष्टवैशिष्ट्यविषयितावि-
शेषरूपं तदेव विवक्षितं व्याप्तिप्रकारकपदेनेत्यर्थः ॥ तेन धूमस्याधिकरणमधिकरणवृत्तिरभावइत्याकारकस्य तावत्पदार्थ-
गोचरस्य समूहात्तं बतस्य व्युदासः ॥ यद्यप्यन्योन्याभावादिगर्भान्वयव्याप्तिज्ञानस्य लीयानुमिता व्याप्तिः संभवति अत्यंता-
भावगर्भान्वयव्याप्तिनिविष्टवस्तूनामेव तावत्पदार्थेत्यादिना परामृष्टत्वात् ॥ तथाप्यव्याप्तीनां मध्येत्यंताभावगर्भायाः सिद्धिं
तोक्तव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वमनुसृत्य शंकेते ॥ नचेति ॥ व्यतिरेकिण्यतिरिक्तव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावित्यर्थः ॥ अत्र
परामर्शस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यकीभूताभावप्रतियोगित्वेन हेत्ववगाहितयाऽन्यव्याप्तिप्रकारकत्वाभावादिति भावः ॥

रामः
१५

केचित्पुनिरुक्तावगाहिताशून्यपरामर्शजन्यानुमितावित्यर्थः ॥ तथाचान्योन्याभावगर्भव्याप्यवगाहिपरामर्शस्यापि संग्रहान्न
दोषः ॥ अग्रे विरोधप्रदर्शनेऽत्यंताभावप्रदर्शनमुपलक्षणमिति वदंति ॥ व्याप्तिद्वये व्यभिचारधीविरोधित्वं ग्राहयति ॥ भवति हीति
धूमत्वइति ग्राहीतइत्यग्रेऽन्वितं ननु धूमव्यापकवद्विसमानाधिकरणसंभवात्पर्वतइति ज्ञानसत्वेऽपि धुमे व्यभिचारज्ञानानु-
दयात्तस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वमतस्तज्जन्यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरत आह ॥ तथाविधेति ॥ वद्विव्याप्येत्यर्थः ॥ न तथा ॥ नपक्ष-
धर्मांशो व्यभिचारधीविरोधितावतदवच्छिन्नविशेषकव्यभिचारधीविरोधिधीविषयकप्रकारकतदवच्छिन्नवताधीजन्यत्व-
मित्यर्थः ॥ प्रागुक्तबुद्धिस्तु न रासभत्वावच्छिन्नविशेषकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनीधूमत्वावच्छिन्नविशेषकव्यभिचारधीविरोधि-
त्वेऽपि न तस्य पक्षधर्मतया भानं अतो न दोषइति भावः ॥ नव्यास्तु ॥ ननु धूमव्यापकवद्विसमानाधिकरण्यमात्रं अन्यव्याप्तिस्त-
स्याश्च न व्यभिचारधीविरोधित्वं धूमव्यापकवद्विसमानाधिकरणे रासभइति ग्रहेऽपि रासभो वद्विव्यभिचारीति प्रत्ययात्तत्कथं य-
भिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तदनुगमइत्यत उक्तं तथाविधेति ॥ तथाविधं ॥ धूमव्यापकवद्विनिरूपितं धूमनिष्ठं सामानाधिक-
रण्यं ॥ न तथा ॥ तथा व्याप्तिः ॥ रासभादौ पक्षवृत्तिरासभादौ ॥ व्यभिचारग्रहात् अनुमित्यात्मककापस्यान्यव्यभिचारग्रहात् ॥ त-
थाचेतदर्थमेव धूमव्यापकवद्विसमानाधिकरणधूमत्वपर्यंतं प्रागुक्तमिति भावइति प्राहुः ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्यस्या-
पि व्यभिचारधीविरोधिधीविषयतया तत्प्रकारकस्य वद्विसमानाधिकरणधूमवान्पर्वतइत्यादिज्ञानस्य न्येतदनुव्यवसाया-
दावतिव्याप्तिः ॥ यादृशविशिष्टविषयकत्वेन व्यभिचारज्ञानं प्रति विरोधित्वं तत्प्रकारकत्वोक्तौ च न्वयव्याप्तिरसंग्रहः केवलं धूपव्याप

जा ग०
१६

को बहिरिनिग्रहेऽपि धूमो बहिव्यभिचारीति ज्ञानानुदयात् धूमवविशिष्टे बहिव्यभिचारग्रहं प्रति बहौ धूमव्यापकतानि श्रयत्वे
नैव प्रतिबंधकत्वे धौ व्यभिनिश्रयत्वेन पृथक् प्रतिबंधकत्वाकल्पनात्। वस्तुतस्तमानाकारस्यैव ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन
इयोरपि व्याप्तिव्याप्तिबुद्धौ व्यभिचारधी प्रतिबंधकत्वाभावात् अनुगमासंभवः। न च व्यभिचारधीपदेनान्वयव्याप्तेर्यतिरेक
व्याप्तेश्चाभावविषयकज्ञानविशेषमुपादाय तद्विप्रतिबंधतावच्छेदकप्रकारितात्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारितादयम
नुगमप्यतादृशप्रकारितावच्छिन्नपक्षधर्मज्ञानेन न्यत्वमर्थ इति वाच्यं। धूमो बहिव्याप्योनेति बुद्ध्यावधिकरणं धूमीयमि
त्यादिज्ञानस्यापि विरोधितया निधूमधूमवान्यवर्त इत्यादिज्ञानस्यापि निरूपक रूपतया तज्जन्यानुव्यवसायादावतिव्याप्तिः
प्रतिबंधकतावच्छेदकादिभेदेन प्रतिबंधकत्वादिभेदादेवमप्यनुगमस्य कर्तृमशकत्वाच्चेत्यस्वरसादाह॥ व्यतिरेकेति। तथा
च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुरेव न कुतस्तज्जन्यानुमिताव्याप्तिरिति भावः। स्वयं व्यतिरेकपरममज्ञानं बुद्धेरथापत्तिबोपग
मात्। आश्रयणदित्युक्तं आचार्यैराश्रयणदितितदर्थः। अथ स्यात्तु त्वरवत्ययं न स्यात्। स्यात्तु न वा इत्यादि नमसंशयोत्तरं
स्यात्तु त्वव्याप्यवक्रकोट्यादिमानपमित्यादिविशेषदर्शनजन्यः। यस्यात्तु स्तिव्यादिप्रत्यक्षेति व्याप्तिः। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्व
ज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सत्तादित्याशं कते। न चेति। भ्रमसंशयेति। यद्यपि स्वमतेऽपि विशेषणज्ञानत्वेन उपनयविधुयाचविशे
षदर्शनस्य संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वादेतुतामत इत्युक्तं। तथापि प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि कालोपाधितया परममज्ञानजन्यत्वात्तद्वा
रणार्थमेवावश्यं किंचिद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रतिक्षीभूतपर्वतादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नं वा परममज्ञानजन्यत्वमेव लक्षणे निवेश्यत

रामः
१६

थावतत्प्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नप्रत्यवतविशेषणज्ञानत्वादिना हेतुत्वात् तद्विशेषणज्ञानादिजन्यतायाः किंचिद्विशेष्यकत्वात् न च
छिन्नत्वान्नतामादाय दोषः किंतु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतिन्यतामादायेव तादृशजन्यतायाः धर्म्यतत्त्वावस्थावश्यकत्वादि
तिभावः। विशेषदर्शनस्य विशेषदर्शित्वेन हेतुतामत इत्यपि कश्चित्। यत्तु कालोपाधिविधुया परममज्ञानजन्यतामादाय प्रत्यक्षा
दावतिव्याप्तिनिराकर्तृप्रमिति विभाजकोपाध्यवच्छिन्नमेव परममज्ञानजन्यत्वं लक्षणे निवेश्यतादृशं च न विशेषणज्ञानजन्यत्वं वि
ष्टुद्धित्वेनैव तदवच्छेदादतो हेतुतामत इत्युक्तं न च तथापि तदलौकिकप्रत्यक्षतत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव वा तद्विषयकज्ञानत्वेन
हेतुत्वात् व्याप्त्याद्युपनयजन्यतामादाय स्वमतेऽपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेति व्याप्त्या हेतुतामत इत्यसंगतमेवेति वाच्यं। तादृशहे
तुतायां मानाभावात् अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः साध्यविशेषणकत्वावरणयत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नप्रत्येव तद्विषय
कज्ञानत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वेन त एवोपनीतप्रत्यक्षसंभवादिति मतं। तद्वित्यम्। एतावतापि भावस्य स्यात्। पुत्रादेरलौकिकप्र
त्यक्षत्वावच्छिन्नप्रत्येव तज्ज्ञानत्वेन हेतुतायां बाधकाभावात् दुपनीतमानात्मके संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वस्य कृतत्वात्
स्वमतेऽपि व्याप्तिसंभवात् अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरेवाप्रसिद्धसाध्यकत्वेनाभावप्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नप्रत्येव तज्ज्ञान
त्वेन हेतुत्वस्य कृतत्वात् अप्रसिद्धसाध्यकपरममज्ञानस्य साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रत्येव हेतुत्वात्ततः साध्यविशेषणकानुमि
तेरसंभवाच्चेति ध्येयं। अत्र भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशिष्टबुद्धिसामान्यसामग्रीत एव संश
याद्युत्तरप्रत्यक्षस्यापि संभवादेककोटिविशेषदर्शनस्यापरकोटिविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतयेवोपयोगात् न चैवं तदीयसं

जाग.
१७

शयोत्रं प्रत्यक्षं प्रति तद्विषयविशेषदर्शनस्याहेतुत्वे संशयोत्रं विशेषदर्शनोत्पत्तिरुद्देश्या मपि तद्वत्तानिश्चयात्मकप्रत्यक्ष
स्योत्पत्तिः स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। अणविलंबस्य शपयनिर्णयत्वात्। न च बह्विध्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्रं बह्वनुमितिदर्शना
त्पर्वतधर्मिकावहिविधेयकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव बह्विध्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वमुच्यतां लाघवात् ननु तादृशानुमितित्वा
वच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं गौरवात् स्वीक्रियतां च तादृशविधेयता कत्वमनुमिताविवेकमसंशयोत्रं निश्चयात्मकप्रत्यक्षेपीतिततएव
विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयोत्रं प्रत्यक्षस्य वारणं संभवतीति वाच्यं। अनुमितावेव पक्षनिष्ठविशेषतानिरूपितसाध्यप्रकार
ता। नतिरिक्तस्य विधेयत्वस्य सर्वानुभवसिद्धतयानिरस्यतया प्रत्यक्षे तद्विधेयकत्वस्य शंकानास्पदत्वादिति भावः। किंच भ्रमसंश
योतद्वर्तिकतद्विपरीतज्ञानत्वेनानुगम्यतादृशज्ञानाव्यवहितोत्रं तद्वर्तिकतत्प्रकारकनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्ये
व तद्वर्तिकतद्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वं वाच्यं। अन्यथा व्यभिचारात्। न च दंयुक्तं व्यवहितोत्रं त्वस्य स्वत्वादिगुर्भत्वेनाननुगतत्वा
त्विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव विपरीतनिर्णयस्य प्रतिबंधकता बाधभ्रमसत्त्वेन तद्वत्तानिश्चयस्य विशेषदर्शनसहस्रेणाप्यसंभ
वात् निश्चयत्वस्यार्थसमाजगस्तत्त्वेन कार्यतावच्छेदकत्वा संभवाच्च। न च तद्वर्तिकतद्वत्तावधारणत्वं कप्रत्यक्षं प्रत्येव तद्वर्तिकत
द्याप्यवत्तादर्शनस्य हेतुत्वं नियमविषयकत्वस्यावधारणत्वस्य सर्वत्र भ्रमसंशयोत्रं प्रत्यक्षे संभवात् तस्याप्यर्थसमाजग
स्तया कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च। विषयिताविशेषरूपस्यावधारणत्वस्य च मानाभावेन निरस्तत्वादित्याशयेन हेतुतामतस्त्युक्तं
स्वरसोऽयं जितः। तथाविधनिश्चयत्वेनेति। पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रेणेत्यर्थः। न च प्रामाण्यज्ञानास्कंदितत्वस्या

तत्र

रामः
१७

पिकारणतावच्छेदकत्वप्रवेशोत्तमात्राभिधानमयुक्तपरामर्शधर्मिकतत्रदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातंत्र्येणैवानुमितिहेतुत्वात्।
अन्यथाविशेष्यविशेषणभावमेवेन विनिगमना विरहेण गुरुतरानंतकार्यकारणभावप्रसंगात्। गृह्यमाणप्रामाण्यकस्यैक
स्य परामर्शस्योत्रं अन्यपरामर्शतक्षणविलंबेनैवानुमितेः स्वीकारात् पुनरपरामर्शभावविशिष्टतत्रदप्रामाण्यज्ञानत्वाव
च्छिन्नाभावत्वेनेव हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः। केचित्तु भ्रमेत्यादितया विधनिश्चयत्वेनेत्यत एक एव ग्रंथः। तेन विशेषदर्शन
स्य विशेषणज्ञानविधया कुत्रचिज्जनकत्वेपि हेतुतामतस्त्यस्य नासंगतिरित्याहुः। ननु निश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणेप्यतिव्याप्तिता
दवस्थानविशेषदर्शनस्यापि तद्याप्यवत्तानिश्चयत्वादतश्चाह विशेषदर्शनस्येवेति। तथाविशेषदर्शनस्य भ्रमादिविशेषित्वेन कार
णत्वं अनुमितौ तु व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेना नो वैलक्षण्यमिति भावः। भ्रमादिति। अन्यथा तमसि घटसंशयोत्रं विनापि व्याप्यदर्शनमा
लोकसंयोगमात्राण दूटनिर्णयानस्यादिति भावः। तत्त्वं हेतुत्वं व्याप्यप्रकारकज्ञानव्यावर्तकधर्मदर्शयंजकधर्मदर्शनालोक
संयोगादिसाधारणभ्रमादिविशेषित्वमप्येकं दुर्बलमित्यावेदयितुमुक्तं उक्तत्वादिति। वस्तुतः तदपि वचनमात्रं न तु दोषस्य ली
यपीतत्वाभावव्याप्यदर्शनव्यावर्तकसंभवतीति भावः। यद्यपि बह्विध्याप्यवत्तानिश्चयत्वमुक्तद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावे
न गुरुतरकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्यतत्प्रत्यक्षकतत्प्राधान्यकानुमितिप्रतिपक्षे विशेष्यकतद्याप्यभावप्रकारकज्ञानत्वे
न प्रतिबंधकताया एव लाघवेन कल्पनात् व्याप्यसंशयतो नुमित्यनुत्पत्ति संभवाद्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनानुमितौ हेतुत्वं किंतु
व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमात्रेण तत्र च भ्रमत्वज्ञानास्कंदितत्वमेवापेक्षितं न तु तन्निश्चयानामस्कंदितत्वं संशयसाधारणस्य व्याप्य

जाग०
१८

ब्रह्मज्ञानस्य क्वचिदप्यनुमित्यनुपधायकत्वात् व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकता यामपि न भ्रमत्वनिश्चयानास्कंदितत्वस्य भ्रम
त्वज्ञानानास्कंदितत्वस्य वा निवेशो भ्रमत्वनिश्चयानास्कंदिता व्याप्याभावसंशयादप्यनुमित्यापत्तेः यत्र च व्याप्याभावस्य भ्रमात्
संशयादभ्युपगमनं व्याप्यपरा मशंस्तत्र भ्रमादेर्नाशो न मेवानुमितिः गुरुतर व्याप्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य एव विवेक
ज्यनायान्याय्यत्वात् तथापि व्याप्यतदभावसमुच्चयात्मकपरा मशं दनुमित्युपपत्तये व्याप्याभावप्रकारकत्वात् न वदितव्या
प्यप्रकारकत्वावच्छिन्नपक्षविशेष्यता कज्ञानत्वरूपं पक्षधर्मिकव्याप्यवन्नानिश्चयत्वगुरुतरमपि हेतुता वच्छेदकी कृतमिति
प्राचः न व्याप्नु ॥ व्याप्यप्रकारत्वात् न्यप्रकारत्वात् न वदितव्यं पक्षनिष्ठविशेष्यता कज्ञानत्वमेव पक्षधर्मिकव्याप्यवन्नानिश्चयत्वं
वाच्यं अतस्तदुपेक्षणमुमिति हेतुता यानविनिगमना विरहावकाशः पक्षस्थाप्यव्याप्यवान्न वेत्यादि संशयस्य व्याप्यप्रकार
तानिरूपितं यत्पक्षनिष्ठविशेष्यत्वं तदेव व्याप्यप्रकारताभिन्नत्वे व्याप्याभावप्रकारत्वेना वच्छिन्नमतस्तादृश संशयान्नुमित्यु
त्पत्तिः संशयमात्रस्यैव प्रकारतादयनिरूपितैकविशेष्यता कतात् अतएव जीलावती प्रकारोपिविशेषिणानां रूपा वच्छिन्नवि
षयता प्रतियोगितानं संशयः समूहलंबने तु विशेषि प्रत्येक प्रकारता वच्छिन्ना विभिन्नेव विशेष्यतानं तु विशेषि नाना रूप
निरूपितैकेति संशयग्रंथे स्फुटमभिहितमिति प्राहुः अतएवेति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वादेवेत्यर्थः किं
वत्तेति लिङ्गं व्याप्यं आदिपदं पक्षपरिग्रहः लक्षणं पदं स्वरूपपरं तथा च व्याप्यवत् स्वरूपो अतिदेशवाक्यार्थस्तस्य यज्ञानं व
द्विव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं च त्वरपदवाच्यमित्याकारकं तज्ज्ञानायामिदं च त्वरपदवाच्यमित्याकारकोपमितावित्यर्थः तथा

रामः
१८

विधेति तादृशो यो अतिदेशवाक्यार्थः सा दृश्यं तत्प्रतिसंधानत्वेनेत्यर्थः न तु वाक्यार्थत्वस्यापि प्रवेशो गौरवात् मानाभावाच्चेति ध्ये
यानचेति वाच्यमिति परेणान्वयः नारायणोति वितामणिं कृन्मतेनैः पंचावयवजन्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिस्वीकारात् स्वमतस्तु उप
नयार्थविशेष्यनिगमनार्थविशेष्यप्रकारकक बोधेति प्रसंगो दृश्यः ननु बह्विव्याप्यधूमवानपमित्युपनयार्थज्ञानं न पक्षेयं
र्य निविशिष्टप्रकारकं मतु बस्य बह्विव्याप्यधूमसंबंधिन एव तत्र तादात्म्येन प्रकारत्वात् लक्षणघटकं च तो दृशमेव ज्ञानमतीनाति
व्याप्तिः तथा चायमित्यादिप्रयोगस्तु न सर्वसंमत इत्युक्त्या हा तद्वत्त्वेनेति ननु यत्र सोस्तीत्यादिवाक्या बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतो
स्तीति धीस्तीति वकारस्य लक्ष्यव्याप्यादिघटकीभूतप्रत्येकपदार्थ एव तद्वत्त्वं शक्तिज्ञानाप्रत्येकपदार्थोऽस्मिन्त्यापेरस्परमन्व
यबोधेन त्वाहत्वेव तत्पदा बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतस्योपस्थितिरतीनाति व्याप्तिरित्येवं यदि ब्रूयात् तादात्म्याहं संकेतितेति य
त्र बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वत एव दित्यापदस्य संकेतग्रहः प्रथमं जातः तत्रोत्तिष्ठोस्तीत्यादिवाक्ये ज्ञाने बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतो
स्तीत्याकारकशब्दबोधेति व्याप्तिरित्यर्थः अत्रांतरं निरुक्त्युत्पत्तेरसत्तादिति भावः न नूपनयार्थज्ञानं न न्यायार्थज्ञा
ने हेतुः तद्वत्कप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थधीपर्यंतमसत्त्वेन अत्रांतरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धा
वहेतुत्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यते चेति तद्वत्कप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थबोधपर्यंत
मसत्त्वेपि पदजन्यपदार्थस्मृतिमात्रेणान्वयबोधे हेतुः किंतु पदप्रयोज्यं पदार्थज्ञानमात्रं तद्वत्वांतरवाक्यार्थबोधमादाये
वतावत्पर्यंतमस्तीति भावः ननु तद्वत्बुद्धिस्थत्वेनैव पदार्थोऽस्मिन्तिरतः सोस्तीत्यादिवाक्ये ज्ञाने बोधे कथमतिव्याप्तिरु

जाग०
१९

केत्यत आह॥ तदा देहेति॥ उपस्थापकत्वमिति व्युत्पादयिष्यत इति पूर्वोक्तं यः॥ व्याप्य वत्त्वादेः संस्कार इव स्मरणोपि उपेक्षा
न्यतद्वन्नानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वे तत्रातिव्याप्तिवारणाय तथा विधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नमेव हेतुत्वं लक्षणप्रत्यय
मित्याशयेनाह॥ तत्रातिरिक्तस्येति॥ पदजन्यत्वस्येति॥ कारणत्वादिसंबंधेन घटादिपदादुपस्थितस्याप्याकाशादेः शाब्दबोध
स्यानुत्पत्त्यापि पदजन्यपदार्थविपस्थितित्वेनैव तद्व्याप्यत्वमिति हेतुत्वादित्यर्थः॥ ननु च मज्ञानपदस्यानुभवपरत्वेनैव स्मृ
तेर्वा कारणसंभवात् तथा विधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वलक्षणेन निवेष्टुं किंतु तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवान्यथानुमिताव
पि भ्रमत्वज्ञानानास्कंदितव्याप्यत्वानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्संभवापत्तेः तत्कृतः शाब्दधीवारणमत आह निश्चयत्वस्येति॥
ननु तद्व्याप्यत्वेन तदर्थकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च तस्यास्वजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणता घटकप्रत्यासत्तित्वादेवोक्ता
तिप्रसंगान्निर्गमसंभवे पदार्थोपस्थितिहेतुतायां न पदजन्यत्वप्रवेशो मानाभावादित्यतिव्याप्तितादवस्थमते आह॥
निश्चयत्वस्येत्यपि कश्चित् स्मृतिशाब्दरूपाया एव पदार्थोपस्थितेर्व्यापारत्वात् तस्याश्च निश्चयत्वनियमात् शाब्दबोधेप
दार्थस्मृतित्वेन तद्विज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव वा हेतुत्वं न तु निश्चयत्वेनैति नातिव्याप्तिरिति भावः॥ न चैते वाच्यमि
ति परेणान्वयः॥ तथापि पदार्थोपस्थितिजन्यतयातिव्याप्तेर्निर्गमस्येति॥ अत्र च घटवदित्यादि विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादि
निश्चयत्वेन हेतुत्वं किंतु घटत्वादि प्रकारकज्ञानत्वमात्रेण यद्येतावन्वेति संशयोत्तरमपि तादृशबुध्युत्पादात् किंतु यत्र विशेष
णतावच्छेदकोशधर्मितावच्छेदकतया किंचिन्नसत्तेतत्रैव तत्प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यथानीलघटवदित्यादौ घटत्ववि

रामः॥
१९

शिष्टविशेषकनीलनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यावेदयितुं तत्रादित्यभिहितमिति ध्येयं॥ वस्तुतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नवेत्या
दिसंशयदशायां वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्येव तादृशविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यता कस्यापि ज्ञान
स्यानुत्पादादुभयत्रैव पर्वतविशेषकवह्निव्याप्यधूमवत्त्वानिश्चयत्वेन हेतुत्वं जन्यतातु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नवि
षयता कज्ञानत्वेनैव बोध्याविशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्द्वयोरपि तादृशविषयत्वात्॥ एवं च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यबुद्धौ ए कविशिष्टेन
परवैशिष्ट्यबुद्धौ चोभयत्रापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यावेदयितुं तत्रादित्यभिहितमिति ध्येयं॥
विशेष्यविशेषणं तत्रापि च विशेषणंतरमिति ज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानतया तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनि
श्चयस्य हेतुत्वासंभवात् तत्रादित्युक्तमित्यपि केचित्॥ खले कपोतन्यायेनैव शाब्दधीरिति मते तादृशप्रत्यक्षप्रत्येव विशेषण
तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वं शाब्दादेस्तादृशविषयितायां पदार्थोपस्थित्यादेरेव नियामकत्वसंभवादिति मते वा
शाब्दादेः तिव्याप्तिरतः प्रत्यक्षे चेत्युक्तम्॥ ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं ननु नि
श्चयत्वेन गौरवान्नकुतो तिव्याप्तिरत आह॥ दंडो रक्तो न चेति॥ तादृशसंशयानुव्यवसायस्तुरक्तत्वेन दंडं संदेस्तीत्या॥ कारको रक्त
त्वतदभावप्रकारकदंडविशेषकज्ञानावगाही नतुरक्तत्वविशिष्टदंडज्ञानावगाही रक्तदंडं संदेस्तीत्यनुव्यवसायस्तुरक्तदंडो
दिकस्य तादृशधर्मिकस्यैव संशयस्य नतु दंडधर्मिकरक्तत्वसंशयस्य तदीयत्वे वा विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनैव न चैवं रक्तो
दंडो न चेति संशयानंतरं अयं रक्तदंडवान्नवेत्योचित्यावर्जितः संशयो न स्यादिति वाच्यं॥ इष्टत्वात्सत्त्वे वा तस्यापि विशेष्यविशेष

जाग.
२०

एमित्यादि रात्वे वन्यायेन स्वीकारात् केचित्तु विविधैश्चिष्टविषयता कस्याप्युक्तसंशयस्यानुभवसिद्धतया विशेषणताव
छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव तादृश बोधे हेतुत्वं न तु तादृश निश्चयत्वेन व्यभिचारिणो रवाच्च न चैवं संशयसाधारणज्ञानस्या
प्रामाण्यनिश्चयस्यैव कथं नैव कार्यजनकया तदप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यं स
र्वत्रैवाप्रामाण्यज्ञानस्यानुगतरूपेण तदुत्प्रेजकत्वस्य विरोधित्वस्य दुर्बलत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानां तत्र घटितत्वावच्छिन्नाभा
वत्वेन हेतुतायां गौरवान्न वकारात्प्रत्युत विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुतायां से एव तदप्रामाण्यज्ञानमा
त्रस्य कार्यविरोधितया तदप्रामाण्यसंशयव्यक्तीनामप्यभावकृतस्य तत्र घटितत्वेन विविधैश्चिष्टविषयैः हेतुत्वकल्पना
यां विपरीतगौरवापत्तेरित्याहुः विविधैति घटत्वादिविनिर्णयो विषयस्तद्विषयकत्वेनैव तदर्थतया च विनश्यदवस्थ
ज्ञानेन जनितयोरिच्छादेषयोर्घटितं मिथ्यामिघटं च स्मृत्यादिविनिर्णयप्रत्यक्षे व्यभिचारज्ञानत्वं तदीयकारणता
वच्छेदके प्रविष्टमिति भावः तेनाविनश्यदवस्थज्ञानजनितेष्टादेरिच्छात्वाद्यज्ञे निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य तज्जनकज्ञानादेष्टा
त्वादिसंकारणतादृशो ह्येदं द्वितीयसाक्षात्कारस्य च प्रागुपनीतधरादिविषयकेष्टात्वादि निर्विकल्पकादेव संभवतादृशस्यै
ले व्यभिचारसंभवेऽपि न क्षतिः ननु ज्ञानस्यैष्टादेषो प्रतिकार्यसहभावेन हेतुत्वमते विनश्यदवस्थज्ञानेन तयो रजननात्क
स्य प्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतः स्य ज्ञानंतरमाह कृतेश्चेति न च कृति साक्षात्कार एव विशेषयोपनीतभानार्थविषयस्मृतेरावश्य
कत्वान्न व्यभिचारः सप्रकारकतद्विषयकत्वेनेष्टादिसाधारणे नैव तद्विषयकालौकिकप्रत्यक्षं प्रत्यपि हेतुत्वादिति भावः न

रामः
२०

नुरुत्यादेरुत्पत्त्यनंतरं विविधविषयस्मृत्यैव क्षणविलंबेन तदुपहितरुत्यादे साक्षात्कारो जायत इति यद्विपक्षरास्फु
टव्यभिचारस्य लमाह विशेषणेति विशेषणं च विशेषणं तद्विषयकादित्यर्थः विविधस्मरणद्वितीयस्य विविधैव
विशिष्टस्मरणद्वितीयः यद्वा ननु प्रत्यासत्तिविधया विविधविषयकस्मृतेरनपेक्षायामपि विविधैव बुद्धौ विशेषणज्ञा
नस्य हेतुत्वानुगधत्तदपेक्षावरूपकतितुतो व्यभिचार इत्यत आह विविधैव विषयकादिति तथा च विविधैव बुद्धाव
पिन विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्मृतौ व्यभिचारतत्किंतु तद्विषयकत्वेनैव तत्रैव रुत्यादिसाधारणमतो नैतदनुगधेन वि
विधैव विषयस्मृतेरावश्यकत्वमिति भावः समानविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावादि विशेषणविषयक
संस्कारात्कुतो विविधैव स्मृतिरित्याशं कामपनेतुं विविधैव संस्कारादित्युक्तं तत्रेति तत्र विविधैव विविधैव बोधे इत्यर्थः तथा
च विशेषणता वच्छेदकीभूततत्रैव धर्माभावप्रकारकतत्रैव धर्मप्रकारकत्वेन तत्रैव धर्मप्रकारतान्यप्रकारताः निरूपितं तत्र
विशेषणनिष्ठविशेष्यता कत्वेनैव तातत्र विविधैव विविधैव बुद्धौ हेतुत्वात् लक्षणे च तादृशप्रकारता कज्ञानत्वा वच्छिन्नहेतुता
या एव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति भावः यद्यपि विशेषणता वच्छेदकप्रकारकतामात्रेण विविधैव विविधैव बुद्धिहेतुत्वे बुद्धिव्याप्यं
शेऽनुबुद्धसंस्कारात्पर्वतं द्वितीयसंयोगदृशया बुद्धिव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकविनिर्णयविशिष्टप्रत्यक्षापत्तिः संस्कारा
त्मकस्यैव सन्निकर्षस्य बुद्धिव्याप्योरोसत्वाद्बुद्धिव्याप्या नैव त्याकारिकाया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः संभवाच्च न चापाप
तत्प्रत्यक्षव्यभिचारान्तरिततत्र बुद्धाधकस्य तत्र घटितत्वेन हेतुत्वकल्पना तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षापत्त्यसंभवः तत्र

भाग० त्रयस्य व्यक्तीनां पूर्वस्मृतिव्यक्तीः कल्पयित्वा तत्र स्मृतौ तत्र दुर्बोधकव्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पना मपेक्ष्यतत्र त्रयस्य व्यक्तिविशेषे
 २१ तदुद्बोधकव्यक्तीनां हेतुत्वकल्पनायां लाघवादिवाच्यं यत्र विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षव्यक्तीनां पूर्वविशेषणता बल्लेदकप्रका
 रिकाः स्मृतिव्यक्तयोऽनुभवसिद्धास्तत्र प्रत्यक्षव्यक्तीनां शाब्दानुमित्यात्मकविशेषणता बल्लेदकप्रकारकता नैर्जनितप्रत्यक्ष
 व्यक्तीनां वापाद्यत्वात् न हि तादृशप्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि हेतुत्वं उद्बोधकव्यक्तीनां कृतं येन तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षनिर्गमः सं
 भवति तथापि विशेषणता बल्लेदकप्रकारकसंस्कारसत्वे यद्यद्विदृशायां विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षतत्र दुर्बोधभावविशिष्टसंस्कार
 रत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिप्रतिबंधकत्वकल्पनाददोषः न च ज्ञानत्वस्य कारता बल्लेदके प्रवेशमपेक्ष्य उक्तप्रतिबंधकत्वकल्प
 ने गौरवं ज्ञानोपरमेपि विशिष्टविषयोपधानेन कृत्यादिसाक्षात्कारोत्पत्त्या व्यभिचारेण ज्ञानत्वस्याप्रवेशनियमेन तादृशप्रति
 बध्यप्रतिबंधकभावकल्पना गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्याशयः न ननु मितावपि व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यप्रकारकत्वमात्रे
 ण हेतुत्वं लाघवात् न तु ज्ञानत्वांतर्भावेणेत्यसंभव एवेत्यत आह इच्छादित इति ननु साध्यव्याप्यवत्पक्षा वगादि इच्छादिष्वप्यो
 दिता यक्षणे प्रायशो नुमितिस्त्वयापि वाच्या इच्छादिजनकस्य परामर्शात्मकज्ञानस्य पूर्वसत्वात् ननु तत्र च द्वित्रिक्षणैश्च नुमित्युत्
 पादो निर्णेतुमशक्य इति स्फुटव्यभिचारस्य लमाह संस्कारश्चेति संस्कारादीत्यादिपदादिच्छादिष्वप्युक्तानां परिग्रहः ज्ञानत्वेनैव
 तितदंतर्भावेणेत्यर्थः तत्रा अनुमितौ न च परामर्शानुव्यवसायेत्यतिव्याप्तिरिति तथा विधनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वा
 दिति प्राक्तनो हेतुर्नुषंजनीयः सामान्यतो हीत्येव वाग्रेपाठः तेन चेत्यत्र हेत्वलाभो नेति ध्येयं विषयत्वेनेति साक्षात्कारोमीति प्र

रामः
 २१

ताति साक्षिकविलक्षणविषयत्वेनेत्यर्थः तेनां त्रायस्य गुरुत्वाद्वादेः सत्यं पादियसन्निकर्षेण प्रत्यक्षं न तु निर्विकल्पकवि
 षयत्वेनेत्यर्थः ज्ञानादेः सविकल्पकमात्रवेद्यत्वात् तत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारपत्रेऽनुभवकारणस्य तादात्म्यं कार्यस्य तु लौकिकविष
 यत्वं प्रत्यासत्तिः तेन अतीतविषयकप्रत्यक्षे अतीतविषयणमहेतुत्वेन क्षतिः ननु लौकिकविषयत्वस्यैकस्याभावात् कार्य
 ता बल्लेदकसंबंधाननुगमात् कथं मतः कार्यकारणभावः षोडशसन्निकर्षजन्यता देशपिसन्निकर्षभेदेन नानात्वात् न च साक्षा
 त्कारत्वनिरूपितविषयत्वमेव कार्यताघटकसंबंधस्तादृशविषयतया च प्रत्यक्षं नातीतादावतो न व्यभिचार इति वाच्यं शुक्ति
 मृगतत्वादि धर्मिकस्य तद्वजतमेव दंतजलमेव दंतमित्यादि प्रत्यक्षस्य दोषविशेषजन्यस्य तादृशविषयतासंबंधेन अतीतरजत
 जलादावपि सत्वेन व्यभिचारत्रापि तद्वजतसाक्षात्कारमीत्यनुभवात् न च तत्र तादृशविषयता शोभनममानाभावात् साक्षात्
 कारत्वनिरूपितविषयताया लौकिकसन्निकर्षस्येव दोषविशेषस्यापि जन्यता बल्लेदकत्वप्रसक्ता वैकशेषस्य कर्तृमशकात्वात्
 लौकिकस्येव दोषविशेषजन्यस्यापि रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षस्य रजतानयनगोचरप्रवृत्तिहेतुतयोपादानप्रत्यक्षनिष्ठप्रवृत्ति
 जनता बल्लेदकत्वेन तादृशविषयताया लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषजन्यप्रत्यक्षविशेषसाधारणत्वात् वस्तुतो विषयत्वस्य
 तानसमानकालीनतयानिरुक्तविषयतावद्विन्नस्य रादेः प्रत्यक्षप्राकारे असत्वात् तादृशविषयत्वेन हेतुत्वं व्यभिचारे वेत्य
 त आह तत्र विषयकेति अत्र तत्र तद्विषये प्रत्यक्षे चोभयत्रा न्वितं तथा च तत्र तद्विषयकत्वविशिष्टतत्रेत्यक्षव्यक्तित्वेन का
 र्यत्वं तत्र विषयव्यक्तित्वेन हेतुत्वं तत्र च कार्यस्ये विषयतामात्रं कारणस्य तु तादात्म्यप्रत्यासत्तिः न च तत्र विषयकत्वस्य कार्यता

जाग० वल्लेदके प्रवेशोऽर्थः। तत्प्रत्यक्षयत्नेरेव विषयतासंबंधेनान्यत्रापि सत्त्वेन व्यभिचारवारकत्वादिति भावः। ननु तत्रत्यरा मर्श
 २२ त व्यक्तित्वस्येत्यस्य मर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वे परामर्शप्रत्यक्षसामान्यप्रत्यपि परामर्शत्वेन हेतुत्वमावश्यकं यद्विशेषयोरतिव्याप्तेः॥
 तथा च तदनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह कदाचिदिति प्रमाणभावाद्वा दृष्टीव्याप्तिरेव नास्ति मतीवान्तरा मर्शत्वव्यापकी
 भूतज्ञानत्वादिधर्मावच्छिन्नकारणत्वमादायेव च। तर्था न परामर्शत्वेन हेतुताव्यवस्थापयतीति भावः। यद्यपि विषयस्य हेतु
 त्वेमानाभावः न च घटादिविषयस्य नाशदशाया मपि तद्विषयसन्निकर्षसत्त्वाद्भ्रंशकालतत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यं। यदा यत्र य
 त्वायस्योत्पत्तिः तदव्यवहितप्राक्षणेन तत्र तत्कारणमिति व्याप्तेः कारणतासंपादकतया विषयनाशकात्वावच्छेदेन विषयेऽपि
 कर्षात्मककारणविरहादेव तदसंभवात्। न च यदा यद्वृत्तिकार्यस्योत्पत्तिः तदव्यवहितपूर्वतद्वृत्तिकारणमित्येव व्याप्तिः कार
 णतायादिकेति विनष्टविषयकप्रत्यक्षवारणाय विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं॥ कार्यकारणभावात्तर कल्पने गौरवे
 ण घटीयरूपे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वे विद्यमानस्यासन्निकृष्टरूपांतरस्य प्रत्यक्षप्रसंगेन च तादृशव्याप्तेः हेतुत्वात्। न
 च तादृशप्रत्यक्षप्रत्यवश्यं कर्णवच्छिन्नशब्देन विषयस्य हेतुत्वम्। अन्यथा कर्णवच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षापत्तेः स्वावच्छि
 न्तत्वप्रत्यासत्त्या कर्णस्य तत्र हेतुत्वे कर्णवच्छिन्नसंयोगादेरपि श्रावणप्रत्यक्षप्रसंगादिति वाच्यं। तावतापि ज्ञानादिसाक्षा
 त्तरे विषयस्य हेतुत्वापत्तेः॥ तथापि सत्यं। पंडित्यसन्निकर्षादौ सामान्यकारणगुरुत्वाद्यतींद्रियपदार्थानां सप्रत्यक्षत
 या अवश्यं विशेषतो हेतुत्वं वाच्यं। तद्विरहादेव गुरुत्वादेरप्रत्यक्षत्वात्। केचित्तु। तेषामतींद्रियत्वानुरोधेन साक्षात्कारत्वं

रामः
२२

निरूपितविषयत्वेन तादृशविषयतादृशविषयतावद्वृत्तिधर्मशून्यत्वेन वा प्रत्यक्षसामान्यप्रतिहेतुत्वं तत्र वृत्तोलोकि सन्निक
 र्षजन्यता वल्लेदकतया सिद्धस्य लौकिकामयविषयता विशेषस्य कार्यता वल्लेदकसंबंधत्वान्न व्यभिचारधर्मविधयेन संबंध
 विधयापि कार्यता वल्लेदकमिदो बाधकभावात्। न व्यमते कारणताया अतिरिक्तपदार्थत्वेन तदवल्लेदकोपलक्षितस्यैव
 पूर्वसत्त्वापेक्षणादिति वदन्ति। तन्मदं। कार्यताय वल्लेदकत्वेन विषयता सिद्धावपसिद्धातात्। अन्यथा विशिष्टबुद्ध्यादौ वि
 षणतानादिजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वादिनावह्यनुमितिं प्रतिच वद्विध्याप्यवत्रानिश्चयत्वेन हेतुत्वं न स्यात्। लाघवादि विषयता
 विशेषस्यैव तादृशजन्यता वल्लेदकत्वौचित्यादिति हि क॥ तत्र हितरत्वादि रिति। व्याप्यप्रकारकत्वव्याप्याभावप्रकारकेत
 रत्वादि रिति र्थः। परामर्शस्य विशेषणचतुष्टयघटितत्वात्। तस्मात्प्रदर्शनायैत्रावलोकितेत्यादि विशेषणचतुष्टयमु
 क्तं। घटतद्विषयकत्वेति। इहात्यरस्यत्वं प्रत्यक्षप्रत्येकसंबंधात्तादृशघटत्वेन हेतुत्वं तद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन च कार्यत्वमि
 त्यर्थः। इष्टापत्तौ बाधकमाह। मानाभावादिति। नत्वेतादृशकार्यान्यथानुपपत्तिरेवमानं न विष्यतीत्यत आह। अन्यथेत्यादि।
 मैत्रावलोकनादिसामग्रादय प्रत्यक्षादिसामग्र्याचता दृशप्रत्यक्षस्योत्पत्तिरित्यर्थः। तथा चाप्यसमाजग्रस्तत्वात् नोक्त रूप
 कार्यता वल्लेदकमिति भावः विशिष्टस्मरण इति। वद्विध्याप्यधूमवत्पर्वतस्मरण इत्यर्थः। संशयोत्तरंत हा कारकस्मृत्यापत्ति
 भयेन स्मृतिजनताया मपि निश्चयतत्प्रवेशादित्याशयः। यद्यपि वाप्यवत्त्वादिसंस्कारप्रतिव्याप्यवत्त्वादिनिश्चयेन हेतुत्वा
 तादृशसंस्कारानुत्पत्तौ वै व्याप्यवत्त्वादिसंशयान्न तज्जेवर स्मृतेः संभव इत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन स्मृति हेतुताया मानाभा

जाग० - जनकतावच्छेदकरूपेण स्मृतावहेतुत्वात् कथं तत्रातिव्याप्तिरिति। आचार्यमते त्वयं दोषः नन्मते कारणीभूतज्ञानेधूमता
 २४ दिनायादृशवस्तुनोभानं फलपितथेति न्याः। यदुक्तं पदस्य करणव्युत्पत्तिप्रमाणकते। अथेति। विविष्टस्य स्मरणं यस्मादि
 तिव्युत्पत्त्या विविष्टसंस्कारे अतिव्याप्तिरित्यर्थ इति तत्र। संस्कारानुत्पत्तेर्व्याप्तिमग्नं विरोधापत्तेः। केचित्तु। यादृशस्मृतौ वद्विद्या
 प्यवत्तन्निश्चयत्वेन अनुगत रूपेण उद्बोधकविधया हेतुत्वं तादृशस्मृतावित्यर्थ इत्याहुः। तच्चित्तं। उपेक्षान्यज्ञानत्वेनेत्यादिग्रंथस्य व्या
 ष्यविषयकत्वेनेत्यादिग्रंथस्य च विरोधापत्तेः। तत्र हेतुत्वमिति स्मृतौ हेतुत्वमित्यर्थः। तथा च व्याप्य क्तानिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वस्य
 लक्षणे प्रवेशान्न विविष्टस्य स्मरणे अतिव्याप्तिरिति भावः। उपेक्षात्वं यद्येकं सुवचं स्यात्तदा तद्वदन्यत्वं स्मृतिजनकतावच्छेदकं न वेत्तदेव
 तु न संभवतीत्याशयेनाह। उपेक्षात्वं हीति। संकरेति। चाक्षुषत्वं ही विहाय उपेक्षात्वं तद्वत्तादौ वादौ उपेक्षात्वं विहाय चाक्षुषत्वं कामिनी
 दर्शनादौ वर्तमानं एकत्र तद्वत्तादौ चाक्षुषत्वं संकल्पितमित्यर्थः। चाक्षुषत्वादि व्याप्य नाने बोधेक्षात्वं निरुच्यत तत्र नैदं कुरमवस्मृतिजनकताव
 वच्छेदकं यद्विद्वत्तदाह। आक्षिपेति। एकस्मिन्नेव ज्ञाने केचिदंशे उपेक्षात्वं क्वचिदंशे च तदभावस्यानुभवोदित्यर्थः। न च व्यक्तेरभे
 दस्तुल्यत्वमित्याह वस्तुत्वादांशिकत्वं न जातिबाधकमिति वाच्यं। रूपहानावसंबंधवान् दंतर्भावादिनिर्भावः आक्षिपेत्तस्यापगमात्
 । तथा च न हि जातिर्याप्यवृत्तिरिति भावः इति केचित्। नापि पूर्वज्ञात्यादि। तथा च तज्जोवरप्रवृत्त्यजनकत्वेन तज्जोवरनिवृत्त्यजन
 कत्वेन तद्वदन्यज्ञानत्वेन तज्जोवरस्मृतौ हेतुत्वं तज्जोवरप्रवृत्तिनिवृत्त्युभयजनकत्वेन तत्रत्येकजनकत्वेन वा तज्जोवरस्मृतिहेतुत्वे
 यमिवाहभावदयगर्भतेति ध्येयं॥ अजिज्ञासितेति। तथा च तत्प्रकारकस्मृतौ तद्वद्वत्प्रकारकजिज्ञासाया आजनकं यद्वदन्यज्ञा

रामः
२४

नत्वेन हेतुत्वं व्याप्यधर्मणामनुगमात्तद्वद्व्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकज्ञानत्वमप्यनुगमतस्तादृशेण स्मृतिहेतुत्वा संभवा
 दत्राविनिषेधदयगर्भता आवश्यकीति भावः। तादृशदपानि। प्रवृत्त्याद्यजनकारणीत्यर्थः। नापि संस्कारेति। तथा च पर्वतधूमिकव्याप्यव
 तास्मरणप्रतितादाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नहेतुताद्यदितलक्षणास्पतत्रातिव्याप्तिरिति भा
 वः। तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरं। निश्चयत्वमिन्नस्य संस्कारजनकतावच्छेदकरूपस्यापरिव्यादित्यर्थः। तथा च निश्चयत्वमात्र
 स्पतयात्वे स्मृतावपि तादृशेण हेतुत्वं फलव्यापारोप्रत्येकरूपेण कारणस्य हेतुत्वं नियमादित्युक्तातिव्याप्तिरुदवस्येति भावः।
 ननु तद्वर्तिकतत्प्रकारकस्मृताविवेतादृशसंस्कारेणुभवस्य तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैकरूपेण हेतुत्वं वाच्यमतो नातिव्य
 ष्मिरतश्चाह। अन्योन्येति। अत्रावच्छेदकमवच्छेदकीभूतं च संस्कारजन्यत्वं विभिन्नव्याप्तिपटितमतो अन्योन्याश्रयः इतरयापुनरात्मा
 श्रयोदृष्टयः। रूपांतरपरिव्यादिति। स्मृतिजनतावच्छेदकरूपमिन्नस्यापरिव्यादित्यर्थः। ननु संस्कारे स्मृतिजनकज्ञानत्वेन हे
 तुत्वमन्योन्याश्रय इत्यपि कश्चित्। ननु तद्वर्तिकतत्प्रकारिकायावत्याज्ञानव्यक्रयस्तादृशसंस्कारानुत्पादिकास्तत्र नैदं कुरवत्
 मे उपेक्षान्यत्वं निरुच्यत द्विविष्टतद्वर्तिकतत्प्रकारकनिश्चयत्वेन तादृशस्मृतौ तादृशसंस्कारेव हेतुत्वं वाच्यमतो नातिव्याप्तिर्न वाच्य
 न्योन्याश्रयादिरतश्चाह। संस्कारेति। उपेक्षात्मकज्ञानादित्यादि। तद्वत्प्रवेशादिति। उपेक्षान्यत्वात्प्रवेशादित्यर्थः। न च स्मृताविवेक
 स्कारेपि समानाकारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादुपेक्षात्मकनिश्चयात्संस्कारानुत्पत्तिरेव दुर्धरेति वाच्यं। समानाकारोपेक्षाया क्रीनात
 तदाकित्वेन समानाकारसंस्कारे प्रतिप्रतिबंधकत्वे पगमादुपेक्षाज्ञानोत्तरतत्रादौ सत्यं वज्ञानांतरेण संस्कारेण तादृशेति भावः। न

जा ग० २५ व्यास्तवाधुषचक्षुःसंयोगोप्रतिचक्षुःइत्युक्त्याभ्यांविभिन्नारूपाभ्यांवाधुषोहेतुतयाफलव्यापारोप्रत्येकरूपेणकारणस्यहेतुत्व
निश्चयमेवविचारात्समानाकारज्ञानत्वेनैवस्मृतिजनकत्वंसंस्कारंप्रत्येकनिश्चयत्वेनहेतुतयासंशयात्संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणासं
भवात्। नचविनिगमनाविरहःसमानाकारकज्ञानत्वेनसंस्कारहेतुत्वेसंशयजन्यानामनंतपंडसंस्काराणतत्रोक्तत्वेनकारण
तराणंचकल्पनापत्तेरेवविनिगमकत्वात्। तथाचस्मृतौनातिव्याप्तिश्चापि। नचात्यंताजनकसंदेहव्यावृत्तेननिश्चयत्वेनहेतुत्वसंभ
वेतत्साधारणेनसमानाकारज्ञानत्वेनस्मृतिहेतुत्वमन्यायात्। तथासत्पुष्टाज्ञानस्याप्यंत्यंताजनकतयातद्यावत्कत्वेनोपेक्षात्वेना
पिस्मृतिजनकत्वस्यावश्यकत्वापातात्। वस्तुतःसमानप्रकारकज्ञानत्वेनापिस्मृतिहेतुताकिंतुस्मृत्तिसामान्यज्ञानत्वमात्रेणतद्वर्तिक
तत्प्रकारकस्मृतिंप्रतितादृशसंस्कारत्वेनहेतुत्वस्यावश्यकतयातएवातिप्रसंगभंगादिति। यत्रसंस्कारंप्रत्यपिसमानाकारज्ञानत्वे
नैवहेतुत्वनतुतादृशनिश्चयत्वेनगौरवात्संशयेनसंस्कारोत्पादेऽपिउद्धेधकसमबधानविरहादेवततःस्मृत्यनुत्पादसंभवादिति
। तत्र। संशयजन्यपंडसंस्कारव्यक्तीनांनाशार्थंहेतुंतरकल्पनागौरवप्रसंगात्तस्यपुंसुःपटसंस्कारसत्वेतत्तदृशवस्तुविशेषदृश
नादेवपटस्मृतिःतत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यप्रतितत्पुरुषीयतादृशवस्तुविशेषदृशत्वेनानुगतैकरूपेणैवोद्धेधकस्यहेतुत
यासंशयजन्यसंस्कारसत्वेतादृशवस्तुदृशनदृशयांतत्पुरुषीयपटस्मृत्यपिपत्तेर्बलमात्रेणपि वारयितुमशक्यत्वाच्चेतिदिक्। अन्यत
न्निश्चयत्वधरकरजद्वयस्यविशेष्यविशेषणभावेविनिगमनाविरहेणद्वयतरकार्यकारणभावद्वयकल्पनापेक्षयाघवेनतद्वि
शेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारंप्रतितद्विशेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेनप्रतिबधकत्वतद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वमात्रेणहे

समः १
२५

तु त्वमित्युभयकल्पनमेवोचितं संशयोत्तरवृत्तिनिश्चयादपि संशयनाशानंतरमेव संस्कारोत्पादसंभवादिति माहः ॥ तन्मदं ॥ त
त्प्रकारतान्यप्रकारत्वानिरूपिततन्निष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वपर्यवसितेन निश्चयत्वेन हेतुतायां निश्चयत्वघटकैरलक्ष्यस्यै
व संभवात् ॥ एतेन व्याप्यसंशयोत्तरं व्याप्यवत्संशयाकारस्मृतेरुत्पत्तिर्भवेन व्याप्यवत्तायाः स्मृतौ तन्निश्चयत्वेन न हेतुत्वं
किंतु व्याप्यवत्ताज्ञानत्वमात्रेण व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिं प्रति व्याप्याप्रकारकव्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वादेव व्या
प्याभावप्रकारकत्वघटितस्य व्याप्यसंशयत्वस्य स्मृता व संभवात् ॥ न च व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन च व्या
प्यवत्तास्मृतिं प्रत्यपि व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रमाणप्रसरेतदप्युचितं ॥ उभययैव संशयाकारस्मृतेर्वा रणसंभवादि
ति वाच्यं ॥ व्याप्यवत्तास्मृतौ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावप्रकारकत्वस्य हेतुता वच्छेदककोटिप्रदेशे गौरवव्याप्याभाव
वत्तास्मृतिं प्रति तु व्याप्याप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे अवच्छेदकत्वाद्यवमित्यस्यैव शिनिगमकत्वा
त् ॥ तथा च व्याप्यवत्तास्मृतौ नातिप्रसंगं कापि निश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वादित्यपि मतं परस्मत् ॥ प्रागुक्तदिशानिश्चयत्वस्य दलव
या घटितत्वात् पर्वतो वृद्धि व्याप्याभाववान्न वेत्यादि संशयादपि तादृशसंशयाकारस्मृत्या पत्तिर्भवेन व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्र
तिरपि व्याप्याभावाभावप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां आवृत्त्युक्तत्वेन विपरीतगौरवात्तेति दिक्
॥ केचित्तु संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तावपि यत्रा यं घट इत्यादि प्रत्यक्षानंतरं दिवसानंतरं अयं न घट इत्याकारिकाधीः तत्र तादृ
शज्ञानं वयेन क्रमाज्जनितस्य घटत्वतदभावगोचरसंस्कारव्यस्य सत्त्वाद्यं घटो न वेति संदेहात्प्रकस्मृत्या पत्तिः ॥ न च विरुद्धोभय

जाग.
२६

कोटोरेक दोषो धकसमवधानविरहा न तथा स्मृत्या पतिरिति वाच्यं यस्मिन्सो घटत्वत दभावयोः संस्कारसत्वेन दुभयसदृश
 वस्तुविशेषदर्शनादेवत दुभयस्मृतिः तत्पुरुषो घटत्वत दभावस्मृतिसामान्यं प्रत्येवतत्पुरुषो यता दशवस्तु दर्शनत्वेनानु
 गतरूपेणो धकस्य हेतुत्वेन तत्पुरुषो यो धो धकसमवधानस्यापि संभवात् तथा च तादृश संशया कारस्मृते वारिण्यं इदं
 त्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकस्मृतौ तदवच्छेदेन घटत्वाभाववत्तास्मृतिसामग्र्यास्तो दश धर्मिक घटत्वाभाववत्तास्मृतौ च तादृशघ
 टत्ववत्तास्मृतिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वस्य प्रामाणिक्यतया स्मृतिजनकतायामिव संस्कारजनकतायामपि निश्चयत्वं न नि
 वेदनीयं अन्यथैव संशयोत्तरं तदा कारकस्मृते वारिणादित्याहुः तच्चित्यं संशयजन्यपंडसंस्कारव्यक्तीनां नाशार्थं हेतुं त
 रकल्पनामपेक्ष्य संस्कारजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशस्यैव लोपवेनोचितत्वादिति संक्षेपः तथात्वमिति स्मृतिहेतुत्वमित्यर्थः
 तथात्वनिश्चयत्वमात्रेण स्मृतिप्रत्यहेतुत्वान्न तत्र लक्षणप्रसंगः अनुभवत्ववजातिः न तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं तेन ज्ञानत्वापे
 क्षया गुरुतया न त्वस्य स्मृतिकारणता वृद्धे कत्वहानिरिति भावः विजाद्यनुभवस्य लेखजन्यस्मरणैकैक संस्कारनाशेऽपि संस्का
 रान्तरसत्वात्तदुत्तरं स्मरणं संभवत्यत उक्तं सकृदिति अनुभवोत्तरमननुभूतस्येत्यर्थः न चानतः स्नानुभवापानुव्यवसायस्यैव
 स्नानुभवांतरस्य सत्वात् सकृदनुभूतत्वं वस्तुना सिद्धमिति वाच्यं स्वतः प्रामाण्यमियानुव्यवसायस्य व्यवसायो ह्यिदं तदधर्मिक
 मिति प्रयुक्तत्वात् कारात्विषयांतरा संचारीनानुव्यवसायानुत्पत्तिसंभवाच्चेति भावः वस्तुनस्तु स्वविषयकस्मृत्युत्तरमननु
 भूतस्येत्यर्थः तेन समान प्रकारकत्वेनैव स्मृतिः संस्कारनाशकत्वाद्बुद्धौ नुभूतस्यापि एकस्मृत्या संस्कारनाशात् स्मरणं

रामः
२६

तरा संभवेन सकृत्पयं तानुस्मरणं व्यर्थमिति परास्तं स्मरणे नरमिति काळांतर इति शेषः तेनैक संस्कारेणैव कचिन्नमिकस्य
 रणदयोत्पाद संभवेऽपि न क्षतिः प्रसंगादिति तथा चानुभवत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारान्निश्चयत्वेनैव तथात्ववाच्यमिति स्मृत्यतिव्या
 मित्तदवस्थैवेति भावः ननु स्मरणं त्वक फलनं संस्कारनाशहेतुः तथा सति घटः घटश्च व्यमित्या कारक संस्कारेणो धो
 धकवशाज्जुनितया घटो व्यमित्या कारक स्मृत्या तन्नाशो पश्चात्पटो व्यमित्या कारक स्मृतेरनुत्पत्तिप्रसंगादत आह समानेति
 तथा च घटधर्मिक इत्यत्र प्रकारक संस्कारनाशं प्रति तादृश स्मृतित्वेन हेतुत्वात्तादृश स्मरणं सत्वेऽपि पटधर्मिकतादृश स्मृतेरभावादे
 व नोक्तं समूहालंबन संस्कारस्यानाशः न च पटधर्मिक इत्यत्र प्रकारक संस्कारनाशत्वावच्छिन्नस्य सामग्री सत्त्वाद समूहालंबन इव
 प्रकृतेऽपि तदवच्छिन्नस्योत्पादो दुर्बार इति वाच्यं घटधर्मिक इत्यत्र संस्कारमात्रस्यैव सामग्रीविशेषेन घटे वस्त्वन्तरे वा वस्त्वन्तरावगाहितं
 नियमेन पदार्थांतरगोचरतादृश स्मरणं त्वक विशेष सामग्रीविरहादेव घटधर्मिक इत्यत्र संस्कारनाशत्वावच्छिन्नस्य उत्पत्त्यसंभ
 वादिति भावः समूहालंबनस्यापि संस्कारस्याविरलक्रमेण प्रत्येकगोचरस्मृतिद्वयजनकत्वसंभवात् क्रमिकेऽप्युक्तं क्रमिकदिनद्वया
 दत्यनेति तदर्थः यद्यप्येवमपि काजरोगादिना संस्कारनाशस्य लेख्यमिदं च इति कालरोगाद्यजन्य संस्कारनाशत्वेनैव स्मृतिजन्यत्वा
 येतन्न चरोगाद्यजन्यत्वं तत्र हेतु कटातिरिक्तं दृवं च तथा च तेषां विशेषण विशेष्यभावे विनिगमकाभावादनत कार्यकारणभावो
 येतन्न स्मृतियुक्तित्वेन तत्संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वमेव लोपवात्पुनस्ततः सकृदनुभवस्यैव स्मृत्युत्तरमनुभूतस्येत्यर्थः तेनैव त
 नाशत्वांगीकारात् स्मरणे नरस्मरणं प्रसंगः तथापि रोगादिनाशेऽप्येव तस्य संस्कारतव्याप्यजातिविशेषस्यैव स्मृतिनाशपताव

जाग.
२७

यत्तेतावच्छेदकतया सिद्धत्वात्तत्राश्रय्यं प्रतिनस्मृतिव्यक्तित्वेन हेतुत्वं वस्तुतः यत्पुरुषो यो यत्प्रकारकसंस्कारो न रोगादि
माद्यः तत्पुरुषो यत्प्रकारकसंस्कारनाशसामान्यं तत्प्रत्येव तत्पुरुषो यत्प्रकारकसमृतिव्यक्तित्वेन हेतुत्वं बाधकाभावात्तत्रैव स्मर
णोत्तरस्मरणप्रसंग उक्त इत्यशेषः केचित्तु रोगकालादिजन्यं तत्संस्कारनाशभेदकस्य युगपदेव विशेषणत्वं न त्वेकविशिष्टा
परभेदत्वेनैकविशिष्टापरविशिष्टप्रवेशकार्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वापातादतो अनन्तकार्यकारणभावशक्येनेत्यपि वदन्ति। समू
हालंबं वनादीत्यादिपदादेरुधर्मिकानां प्रकारकसंस्कारपरिग्रहः। अत्रेदमवधेयं। तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारनाशप्रतिता
दृशस्मृतेः कार्यसहभावेनैव हेतुत्ववक्तव्यं। अन्यथा स्मरणजन्यसंस्कारव्यक्तिनां क्षणिकत्वापत्तेः नाशकीभूतस्य स्वजनक
स्मरणस्यैव सत्त्वात्तत्पुनरन्तरमेव नाशसंभवात्। न चैवमपि पत्रघटत्वप्रकारकानुभवान्तरं युगपत्तादृशसंस्कारोऽनुभवा
तरं च ततो घटत्वप्रकारेण संस्कारान्तरस्मरणे तत्र द्वितीयस्य घटत्वप्रकारकसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्तिः। द्वितीयसंस्कारकालीनस्म
रणव्यक्तेरुत्तरक्षणेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं। उपेक्षान्यज्ञानस्यैव संस्कारजनकतया तत्र द्वितीयाद्यनुभवस्य उपेक्षा त्वस्वीकारेण ततः
संस्कारस्यैवानुत्पत्तेः प्रतियोगितायां संस्कारनाशत्वावच्छिन्नप्रतिप्राक्षणवृत्तिविशिष्टस्वजनकतासंबंधेन स्मृतिव्यक्तित्वेन हेतुत्व
मित्यपि कश्चित्। वस्तुतः संस्कारनाशप्रतिसमानाकारसमृतिव्यक्तित्वेनैव ज्ञानसुरवदुःखत्वादिकप्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वं न तु स्वातंत्र्येन विभुविशेषगुणत्वादिना तत्त्वात्स्वत्वस्य तत्
व्यक्तिविश्रान्तिकत्वेति अनन्तकार्यकारणभावापत्तेः। एवं ज्ञानसुरवदुःखादीनां स्वातंत्र्यक्षणेऽपि विनाशवारणाय प्रतियोगितासंबंधे

रामः
२७

न धंसमान्यं प्रतिस्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसंबंधेन धंसत्वेनाप्यनुगतैकरूपेण हेतुत्वकल्प्यमतो ज्ञानसुरवादीनां प्रवृत्ति
जन्यसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वं स्वप्रतियोग्यधिकरत्वसंबंधेन धंसवतायाः संस्कारादौ द्वितीयक्षणेऽवसंभवात्। अधिकरणत्वं
चेह कालिकसंबंधेन प्रवेद्यमतो न नित्यस्य ज्ञानेच्छादेः क्षणिकत्वप्रसंग इति मदेकपरिश्रितः प्रयाः। यत्तु स्मृतिजन्यसंस्कार
नाशस्य तत्रैव स्मृत्यनंतरं नष्टविषयकप्रतियोगिकत्वस्य लाघवेन कल्पना सादृशप्रतियोगिनः प्रथमस्मृत्यनंतरं
सत्त्वान् स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति। तत्रैव। तथा सति सकृदनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रैव चरमस्मृतिप्राक्
लीनसविषयव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्यत्किंचिद्विरहादेव नैकस्मरणेन तदुत्पात्ता संभवइति अनुभवत्वेनापि स्मृति
हेतुतायाः दुरुद्धेहापत्तेः। केचित्तु रूपादिकं प्रतिरूपादेरिव संस्कारप्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेन प्रतिबंधकत्वं धारणादिक
स्यैव अनेकसंस्कारव्यक्ति कल्पनामपेक्ष्य तत्कल्पने लाघवात्। एवं च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वं प्राक्जन्यसंस्कारसत्त्वेन स्म
रणव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात्तत्राशोत्तरमुत्पन्नस्य च संस्कारस्य न दानीनाशकविरहादेव क्षणिकत्वा संभवात्। न च
यत्रैकस्मरणानंतरं स्मरणान्तरं प्राक्जन्यसंस्कारनाशोपश्चाच्च प्रथमस्मरणेन संस्कारोत्पादकतत्त्वसंस्कारस्य क्षणिकत्वं द्वावपि
तिवाच्यं संस्कारस्य कार्यसहवृत्तिव्यक्तित्वेन हेतुत्वादेकस्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारसमृत्त्यनंतरं संभवादित्याहुः। तन्मदं। यत्र घट
पटादित्याकारकसंस्कारान्तरं क्रमेण सकृदनुभूतस्य घटस्य परस्य च प्रत्येकस्मरणेन तत्र पुनस्तद्व्याघटस्मरणं नुत्पन्निप्रसंगात्
क्रमिकस्मरणभ्याममूहालंबनसंस्कारनाशोदशायां भवघटस्मरणस्यापि नाशानेन पुनर्घटसंस्कारजनना संभवादिति दिक्। ननु

जाग.
२८

स्मृतेः संस्कारजनकता सत्त्व एव तदा स्मृतिजनकत्वं वाच्यं तदेवा सिद्धं संस्कारं प्रत्यपि अनुभवत्वेन हेतुत्वादत आह। जायते
चेति। तथा च संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन हेतुत्वं दृढतरं संस्कारं प्रति पुनः पुनस्मरणत्वेन हेतुता न स्यात् सामान्यसामग्रीविरहा
दतः संस्कारं प्रत्यपि निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भावः॥ प्राचक्षुः समानाकारकस्मृतित्वेन संस्कारनाशहेतुता मतेऽपि अनेता
त्मगोचरसंस्कारनाशानुरोधे धातुरुषभेदनकार्यकारणभावात् नैव भावव्यपकमेव। तथा च तत्र दत्तात्मीयसंस्कारसामान्यनाशप्र
त्येव तत्र दत्तात्मीयचरमस्मृतियुक्तीनां तत्र च कृत्वेन हेतुत्वं युक्तं अंतरानंतसंस्कारधंसकल्पनायागौरवादवच्छेदकलाघवाच्च।
सकलसंस्काराणां चरमस्मृतिपथं तस्यापित्वेऽप्युक्तं विरहैव मध्ये स्मरणं संभवात्। तथा च सकृदनुभूतस्यापि स्मरणेन
रं स्मरणं संभवात् अनुभवत्वेन स्मृतिहेतुतायां बाधकाभाव इत्यत उक्तं जायते चेत्यादि। तच्चित्यं तावता स्मृतेः संस्कारज
नकत्वमिहावपि स्मृतिजनकत्वाप्राप्तेः युज्यते सदृशपदार्थज्ञानत्वादिमा अनुगत रूपेण बाधकस्मृतिहेतुत्वं तत्रांतरास्म
रणधारप्रसंगाच्च। नव्यास्तु। ननु स्मृतौ समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वं सकृदनुभवस्य ले स्मृतिजन्यानेकसंस्कारकल्पनागौर
वापत्तेः किंतु तादृशानुभवत्वेनैव तदथात्वं। नवसंस्कारस्य फलनाशपतया सकृदनुभूतस्य स्मरणं दयानुपपत्तिः चरमफलमात्र
वृत्तिना स्मृतित्वव्याप्यजातिविशेषेणैव संस्कारनाशहेतुत्वादित्यत आह। जायते चेत्यादि। तथा च दृढतरं संस्कारलक्षणकार्यप्र
योजकतया सकृदनुभवस्य ले पुनः पुनः स्मरणं स्पष्टमाह। किंतु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया च
रमस्मृतिनिष्ठजातिकल्पनायामेव तदिति भाव इत्याहुः॥ ननु दृढतरत्वेन संस्कारगता जातिः मानानावात् किंतु सटित्युक्तं

रामः
२८

कसंपत्तिः सा च न कारणनियम्या तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेऽत्यभावात् तत्कुतो अनुभवत्वेन संस्कारहेतुता परित्याग इत्यत
आह। परित्यज्य चेति। तथा च विनाप्यनुभवस्मृतेरनंतरं संस्कारस्य संभाव्यतया अनुभवत्वं संदिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचा
रधिया प्रतिबंधान्तादप्येण हेतुत्वं कस्यते। किंतु निश्चिता व्यभिचारकेण ज्ञानत्वेनैव ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनंगीकारादि
तिभावः॥ अथानुभवत्वं विशेषधर्मपरित्यज्य तद्याप केन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वं पगमे पटादिकं प्रत्यपि दृढत्वादिकं परित्यज्य
व्यत्वादिना हेतुता स्यादत आह। इहमेव चेति। गृहमाण व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदय एव त्वयः॥ अन्यत्र विविष्टबुद्ध्या
हेतुता च पुनर्विविष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां व्यभिचारग्रहः॥ तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामा
न्यधर्मेण हेतुत्वं पटादौ तु इदं त्वद्व्यत्वाद्योर्दयोरपि निश्चिता व्यभिचारकत्वात् दृढत्वादिविशेषणधर्मेणैव तदहेतुत्वं न तु तद्याप
कद्व्यत्वादिना तादृशेण हेतुतायामन्यथा सिद्धे रिति भावः॥ कार्यतावच्छेदकत्वं विशेषरूपस्यैव युक्तं न तु सामान्यस्य संदिग्धव्यभिचा
रकत्वात्। अतएव विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशेषानुभवत्वेनैव न तु तादृशज्ञानत्वेन इति प्राच्यैरुक्तमित्याशयेनाह। हेतुतावच्छेदकत्व इति। न
नु स्मृतेः संस्कारजनकत्वं अपसिद्धं इत्यत आह। अभिहितं चेति। स्वकार्यसंस्कारो विरोधिनाशको यासां मित्यर्थः॥ तथा च अर्थेभ्यो न
वाकार्यधीः संभवः तत् घटकप्रत्येकपदार्थस्मृतीनां तावत्ता जमसत्ता इति शकार्यः॥ साक्षात्तजन्यत्वव्यापारमदारीकृत्य परमार्थज
न्यत्वं। न तु स्वाव्यवहितोत्तरलक्षणेऽप्यत्रिकत्वेन बाधादिस्थलीयपरमार्थतृतीयक्षणे जातानुमितौ नान्यानिः॥ न तु स्वाव्यवहितप्रका
रवृत्तिपरमार्थजन्यत्वं तदर्थः स्मृतिविशेषेति व्याप्तितादवम्या इति। वस्तुविशेषस्मृतिप्रतिसाध्यव्याप्यवत्तन्निश्चयत्वप्रकारेणानुग

जाग०
२७

तरूपेण उद्योक्तस्य हेतुत्वसंभवेन स्यामतिव्याप्तिः पूर्वकस्यापेक्षया गौरवं चेत्यस्वरसः केचिदित्युक्ता सूचितः अनुबद्धि व्याप्यादि विशि
ष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ बद्धि व्याप्यादि प्रकारक निश्चयत्वेनैव हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वमनंतं भाष्य विशेषणं यो ननु द्वयसंस्कारसत्तेपि विशिष्टवैशि
ष्ट्यप्रत्यक्षापत्तेः तत्रैविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रतिनन्विदोषणं दिज्ञाना व्यक्तीनां विशिष्ट्यकारणत्वस्य प्रतिबंधकत्वस्य वा कस्य नाया
गौरवात् न च स्मृत्यादिस्य लेख्यभिचारः अग्रे निरस्यतात् तया च बद्धि व्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्याकारकप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिरतस्त
द्यारण्यधर्मिकारं तरानुसरणे ततोऽपि स्मृत्यतिव्याप्ति निरासः संभवतोऽप्याशयेनाह किंचेति तथा चान्वयव्यभिचारोक्त रूपेण
तत्र हेतुत्वमिति भावः ननु ज्ञानतापितुभयवैशिष्ट्यावगाहि स्मृतित्वेनैव बाध्या तया च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पादानोक्तदोष
इत्यत आह अन्यपेति नियमेन नियमतः अनियमेन विषयानियामकाभावेनेत्यपि कश्चित् प्रसंगादिति एकधर्मिकस्मृतिसा
मग्रा अपरधर्मिकस्मृतिसामग्रीत्वादिति भावः ननु तद्विशेषकतत्प्रकारकस्मृतौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यद्यपि बाध्यमेव नातः
स्मरणस्य तदुभयविशेषकत्वं परंतु उभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेनापि हेतुत्वं यद्विशेषयोरिति न्यायादेव ब्रह्मव्यमतः स्मृत्यति
व्याप्तिना दवस्येवेत्यत आह समानेति तथा च तत्प्रकारकस्मृतिसामान्यं प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं यद्विशेषयोरिति न्या
यस्य सामंजस्यात् तदुभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेनापि हेतुत्वं गौरवादिति भावः तत्र ज्ञानस्मरयोः विशेष्येति तद्विशेषकतत्प्र
कारकज्ञानत्वादित्येवेत्यर्थः एवं चेति व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वेनानाविध्यात्प्रेरनुमि
त्युपयोगित्वमतेनाह व्यभिचारेति हेतुतामत इत्यनेन प्रागुक्तदोषसूचितः नितरा मिति नानिप्रसंगशंकापीत्यनुषज्यते तथैव च

रामः
२७

विचारविरोधात्पारुप्येणैव अतएवेति व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वादिना जनकत्वस्य लक्षणे प्रवेशादेवेत्यर्थः ज्ञानत्वेन
निश्चयत्वेन हेतुत्वेनापि नास्वरसः सूचितः स्व व्याप्यवत्तावच्छिन्ने योग्यानुपलब्धिविरहात्तदवच्छिन्नाभावस्यातोऽप्यतयानत
त्र प्रतियोगिता वच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं हेतुः अभावलोकिप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वादित्याद्यधिकसामान्यलक्षणं
वक्ष्यते ननु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वं तदुभयनिरूपितसोमर्गिकविषयता कनिश्चयत्वं तथा च तादृपेण हेतु
त्वेव हि व्याप्यधूमवत्पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः पक्षे साध्यव्याप्याधारतावगाहित्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशतुपर्वते बद्धि
व्याप्यधूम इत्यादिभिर्लिङ्गधर्मिकपरामर्शस्य संग्रहः तत्र व्याप्योपपक्षाधेयत्वस्यैव जाभात् किंच पक्षधर्मिक व्याप्याभावप्रका
रकान्यत्वेति व्याप्यविशेषकपक्षाभावप्रकारकान्यव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वात् न त्वमेव निश्चयत्ववाच्यं तथा च तस्यापि
विशेषणविशेष्यभावनेदाकुरुतरकार्यकारणभावापत्तिः अतो व्याप्यवत्पक्षनिश्चयत्वेन आधेयतया पक्षप्रकारकव्याप्यधर्मिकनि
श्चयत्वेन वा यथानुभवमनुमिति हेतुत्वं वाच्यमतस्तादृशस्मृतावतिव्याप्तिना दवस्यमेवेत्यत आह व्याप्यविषयकत्वेनेति नव्यास्त
व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वे ब्रह्माद्यापत्तावतिव्याप्तिः अनुमिताविकक्षापत्तेरपरा
शस्यैकरूपेण हेतुत्वादत उक्तं व्याप्यविषयकत्वेति तथा चापत्तेः साक्षात्कारतया परामर्शोपनीतव्याप्तेस्तद्विषयत्वनियमाभा
व्याप्तिरित्याहुः तत्र तदपक्षधर्मतां श्रेष्ठताप्राप्ता एव कत्वस्याहायत्वस्य बाधिकस्यापत्तिजनकता वच्छेदकत्वात् अन्यथा स्या
एतत्ताद्यभावमोक्षरस्या एतत्तादिप्रत्यक्षस्य लेख्यव्यप्यदर्शनवशेन स्यात् एतदेव प्रतिप्रसंगादिति धेयं एतेन व्याप्यविषय

जाग०
३०

कतेन। परास्मितिपरेणनयः। विविष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे व्यवस्थापिते विविष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरपि विविष्टबुद्धितर्प
तदर्थमपेक्षितस्य विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वसंभवात् विविष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानस्य व्यभिचारो न स्यादित्याशयेनोक्तं विशेषणधियेति। हेतुत्वस्यैव कल्पनादिति प्रमाणत्वयः। ननु संवधव
येनैव हेतुत्वे प्रत्येकं व्यभिचारत्वं विविष्टज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्यनुगतहेतुत्वं संभव इत्यत आह। निर्विकल्पकात्मकस्य वास्म
रणस्येति। विशेषणप्रकारकस्य वास्मरणस्यैव तर्पणं। तेन व्याप्यवत्तादिस्मरणस्यैव विकल्पकत्वेऽपि न क्षतिः। कल्पनादिति पो
जना। तथा च साक्षात्संबंधेनैव सर्वत्र हेतुत्वं न तु संबंधव्ययैवेति भावः। ननु विविष्टबुद्धित्वं स्मरणस्यैव स्यादिति ध्वन्यभिचार
कत्वात् विशेषणधीजन्यतावच्छेदकं किंच समानप्रकारकत्वेन ज्ञानस्मृत्योः कार्यकारणभावस्य कृतत्वात् निर्विकल्परणस्य
संभवोपीत्यत आह। नियमत इति। नियमतः कारणत्वं तदंगीकृत्येत्यर्थः। तथा च व्यबोपेपंचमातेन यत्रापेक्षा बुद्ध्या जनिता
यत्रापेक्षा प्रथमं विविष्टविषयोपरकमुपादानप्रत्यक्षं पश्चात्कृतिसाक्षात्कारपूर्वविषयस्मृत्यकल्पनेऽपि नासं
गतिरध्येयं। न चोक्तप्रमाणव्याप्यभिचारवारेण ज्ञानत्वमेतर्थाव्यहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं। विशेषणगोचरानुसृत्य संस्कार
रदशायां विविष्टप्रत्यक्षानुत्पत्त्यर्थं तन्निवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः। नव्यास्तु। यागादिव्यापारतया सिद्धस्यैव पूर्वस्यै
वानुभवस्यापारतया सिद्धस्य संस्कारस्यापि सविषयकत्वे मानाभावात् विशेषणविषयकत्वेनैव विविष्टबुद्धौ हेतुत्वं संस्कार
रदशासमानाकारनिश्चयत्वेनैव स्मृतिहेतुत्वेऽपि प्रसंगाभावात्। न च संस्कारस्य निर्विषयकत्वेऽपि पटपरावित्यनुभव

रामः
३०

स्पष्टांशोऽपेक्षात्वं तत्र तादृशबस्तुदर्शनादेव प्रज्ञानस्य घटस्मृत्युपधा यत्कस्वतन्यसंस्कारसंबंधेन सत्त्वात् पटस्यैव पट
स्यापि स्मरणपत्तिः। यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं तत्तद्वशबस्तुदर्शनादेव पटस्मृतिः। तत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तद्व
यतादृशबस्तुदर्शनत्वेनानुगतत्वेणोक्तं। ध्वन्यस्य हेतुत्वात् तत्तद्वशया मुक्ताध्वनिरहास्यापि वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यं।
स्वजन्यसंस्कारवारातद्वर्तिकतत्प्रकारकोपेक्षान्यतादृशनिश्चयत्वेन तादृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वात्। उक्तस्यैव पटोपेक्षान्य
त्वं विविष्टस्य पटधर्मिकपटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वजन्यसंस्कारवाराविरहादेव पटस्मृत्यापत्यसंभवात् त्वयापि संस्कारजनक
तायामपि उपेक्षान्यत्वस्य निवेदानीयतया गौरवानवकाशात्। अन्यथोक्तस्यैव पटत्वप्रकारकसंस्कारस्य उद्धारतापत्तेः।
यत्र स्वधंसंस्कारैवानुभवस्य स्मृतिहेतुत्वसंभवादिति रिक्तसंस्कारेव नास्तिकस्य सविषयकत्वं तितनुब्रूम। यस्य
पुंसः पटानुभवोत्तरं क्रमिकवतुः पंचप्रत्यक्षाद्युत्पत्त्यव्यवहितकालावदशदिनेषु पटस्य स्मरणानुपेक्षात्मको न्युत्पत्ति
तस्य तत्रादिनैव स्मरणेत्तरमपि पटस्य पुनः स्मरणप्रसंगात् स्वधंसंस्कारानुभवस्य सत्त्वात् तत्तद्वशस्मरणेषु उक्तोक्तदृ
शकस्य विविष्टतो हेतुत्वकल्पनया तत्रत्यस्मृत्यनुत्पादनमपेक्ष्य संस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वकल्पनयेव तत्संपादनेऽप्यत्र
तत्संस्कारस्य फलनाश्रयतया प्रथमस्मरणेन तत्राशादेवास्मन्मते पुनः स्मरणसंभवात्। न च तत्र स्मरणपूर्वक्षणैव तत्र तत्
स्मरणेऽप्यत्र प्रसंगेन संस्कारहेतुत्ववादिनापि तत्रोक्तोक्तस्य विविष्टतो हेतुत्ववक्तव्यमिति सा प्रतं। प्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्र
तिबंधकत्वादेव तत्र तस्मिन्नास्मरणसंभवादिति प्राहुः। केचित्तु स्मृतिनाश्रयतावच्छेदकतयेव संस्कारस्य सविषयक

जा ग०
३१

त्वमिदिः तद्वर्तिकतत्प्रकारकसंस्कारनाशप्रत्येव तादृशस्मृतिहेतुत्वात्स्मृतिहेतुना सामान्यतः संस्कारनाशप्रतिहेतुत्वे
घटस्मरणदेवनिस्सिद्धसंस्कारनाशत् अनुभवोत्तरं विनोत्तरकाक्षपरादिस्मरणानुपपत्तेः न हिनत्र घटस्मृतिरेव स्वजन्यसं
स्कारद्वारा पटादिस्मृतिजनयितुमिष्टे भिन्नविषयकत्वात् न वा पटादिधारेव तत्र संस्कारद्वारा संभवति तत्रान्यसंस्कारस्यापि
घटस्मृत्येव नाशत् न च तद्वर्तिकत्वाद्यपेक्षया जाघवेन तद्वर्तिकतत्प्रकारकस्मृतिनाशपतावच्छेदकं संस्कारनिष्ठं वै जात्य
मेव कल्पयितुं युक्तं घटत्वप्रकारकस्मृतिनाशपतावच्छेदकजातेर्घटपटोभयानुभवजन्येत्तदुभयस्मृतिनाशसंस्कारपटत्व
प्रकारकस्मृतिनाशपतावच्छेदकजात्या संस्कारत् न च तत्रोभयगोचरस्मृतिनाशपतावच्छेदकं वै जात्यात्तरं प्रत्येकं स्मृतिप्रयो
ज्यजातिविरुद्धमेव स्वीकार्यमिति वाच्यं तथा सत्यनंतजातित्वाद्यप्येकमनंतनाशपताशकभावकल्पना बाधेक्षसंस्कार
स्य सविषयत्वकल्पनाया एव जाघवेनौचित्यादित्याहुः ननु तत्पक्षकहेतुसाध्यकानुमितित्वं विज्ञेयवक्ष्यतावच्छेदकं वाच्य
मत आह देवादिनिःसामग्रीवशादित्यर्थः तथा च बह्विध्याप्याधुमोदयपर्वतश्च बह्विध्याप्याकारकानुमित्यव्याप्तिरिति भा
वः ज्ञानवृत्तिज्ञानसमवेतं तेन साक्षात्कारत्वादेः कालिकादिसंबंधेन तादृशज्ञानवृत्तित्वेऽपि प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्तिः अनुभव
त्वव्याप्येति अनुभवकवाप्यापकेत्यर्थः तेनानुभवत्वस्यापि व्याप्यत्वात् तादृशप्रत्यक्षादौ नातिप्रसंगः व्याप्यत्वेनैव गम्यमित्य
पि कश्चित् यत्किंचिदनुभवावृत्तित्वेनापि जातेर्विशेषणं यत्वेमित्यन्ये जातिपदं समवायेन हेतुतात्ताभायनातः स्पष्टादौ व्यभि
चारः अनुभवत्वजातेरसत्त्वपक्षे स्मृत्यन्यत्वात् तमेव अनुभवत्वमिति तथाप्यं तादृशज्ञानत्वमादायातिव्याप्तिरप्युदाजाति

रामः
३१

पदमखंडधर्मार्थकमित्यपि वदंति अथानुभवत्वव्याप्यजातेर्निवेशे मूलोक्तं चरमज्ञानपदं व्यर्थं प्रयावर्तकत्वादत आह एतदिति त
था च स्वातंत्र्येण ज्ञानपदार्थप्रवेश इति भावः पृथक् अन्वयव्याप्तितादिना न क्षतिः नाव्याप्तिः अनुमितित्वमादौ येन सर्वत्र ज्ञा
णसत्तादिति भावः अनुभवत्वव्याप्यत्वमनिवेशपमूलस्य अन्यपदस्य जन्यतावच्छेदकविशिष्टपरतया तदनुसारिण्युल्लेखमा
ह पर्वतबह्विध्याप्येति अत्रावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमते कार्यतावच्छेदकत्वं तत्कोटिनिविष्टतामात्रेण वाच्यं अन्यथा अनुमि
तित्वस्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तनधिकरणत्वा संभवापत्तेः तथा च बह्वानुमितित्वेन जन्यतायां बह्वित्वस्यापि प्रवेष्टा
न तादृशवद्व्याप्यवित्याप्तिरत उक्तं ज्ञानवृत्तिरिति ज्ञानसमवेतेति तदर्थः तेन बह्वित्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन ज्ञानवृत्तित्वेऽपि
क्तदोषः चरमज्ञानपदस्यैतद्व्याप्यमेव प्रणिक्तोक्तत्वादिति भावः न च तादृशजातिमत्ज्ञानत्वमेव वस्तु मुचितं ज्ञानवृत्तित्वप्र
वेशे प्रवेशे गौरवादिति वाच्यं तादृशजातिमत्ज्ञानत्वमिहा तादृशजातिविशिष्टज्ञानत्वं तथा च तस्य ज्ञानत्वसामानाधिकरण्या
त्तद्वैशिष्ट्यस्य हेतुतावच्छेदकविधया ज्ञानत्वस्य च प्रवेशे विपरीतमेव गौरवं स्यादिति भावः ननु धूमपरा मर्शविशिष्टानुमि
तित्वेन तादृशपरा मर्शनाशकानुमितित्वेन तादृशपरा मर्शजन्यत्वे तादृशपरा मर्शघटकतया ज्ञानत्वस्यापि प्रवेशात् तादृश
ज्ञानमात्रेऽपि व्याप्तिरत आह सामानाधिकरण्येनैति विशेष्यविधया वावच्छेदिकेत्यर्थः तेन ज्ञानत्वस्यापि तादृशजन्यतायाः
सामानाधिकरण्येऽपि नोक्तदोषः वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन सिद्धं अन्यथा कुत्रापि कार्यतावच्छेदक
धर्मस्य विशेष्यविशेषणभावनेराज्ञानात् प्रसंजनशास्त्रकतां विरुध्येत तथा च बह्वानुमितित्वेन जन्यतायां अनुमितित्वमेव

जाग०
३२

जन्यतावच्छेदकैर्बहिर्वादिर्कतुतादृशजन्यतायाश्चवच्छेदकतायामर्थे हेतुवैकल्यतो नोक्तक्रमेण ज्ञानवत्त्वादिपदस्य व्यावृत्तिरुचि
ता किंतु बहिर्वादिनिधेयकानुमितित्वस्यैव विनिगमनाविरहात्सावच्छिन्नविधेता कत्वसंबंधेन अनुमितिवृत्तिवृत्तित्वस्यापि प्रा
मर्शजन्यतावच्छेदकतातादृशवृत्तितादिकमादाय वृत्तादवतिव्याप्तेर्वारणार्थमेव ज्ञानवृत्तिपदेऽसमवायसंभवेति वजन्यताव
च्छेदकत्वस्यैव विवक्षया बहिर्वादेर्वारणसंभवा ज्ञानवृत्तिवत्प्रवेशे गौरवमित्याशया देवसामानाधिकरण्येनैवैकस्यांतरयुक्त
मिति युक्तमुत्तरमाह यद्यपि पर्वतबहिर्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोनरज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्येवलाघवात्तादृशविशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वे पर्वतधर्मिकवस्तुनुमितित्वादेः कार्यतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वादनुमितिमात्रेणोक्तफलस्याभा
वः तथापि तत्र द्वाप्राप्यज्ञानानास्कंदिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव अनुमितिहेतुत्वं वाच्यं अन्यथा भ्रमत्वेन गृ
ह्यमाणदपि परामर्शानुमितिप्रसंगात् न च परामर्शधर्मिकतत्त्वद्वाप्राप्यज्ञानाभावस्यापि स्वातंत्र्येणैवानुमितिहेतुत्वमिति नोक्तदो
षः तथापि गृहिताप्राप्यकस्यैव परामर्शस्योत्तरपरामर्शतरोत्पादेऽनुमित्यनुत्पत्त्यापहेः एवं च पर्वतबहिर्वाप्योभयवैशिष्ट्या
वगाहिनिश्चयोनरज्ञानत्वमात्रस्य तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकत्वे गृह्यताप्राप्यकत्वपर्वतबहिर्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्च
यान्तरं स्वसामग्रीव्याजायमानायां पर्वतैव व्यत्यस्य चरत्वे बहिर्वृत्तिमत्पर्वतएव वा व्यत्यादेरनुमितौ पर्वतैव बहिर्विधेकान्वयव
दोषमेव पर्वतैव बहिरपक्षोच्यभिचारः स्यादित्यवश्यं पर्वतबहिर्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोनरपर्वतधर्मिकवैशिष्ट्येन हेतुत्वं वाच्यमित्यनुमिति
मिति तावच्छिन्नप्रत्येव तत्र द्वाप्राप्यज्ञानानास्कंदितपर्वतबहिर्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यमित्यनुमिति

समः
३२

त्वस्यापि कार्यतावच्छेदकेन प्रवेशात्तासंभवः न च तत्र द्वाप्राप्यज्ञानानास्कंदितपर्वतबहिर्वाप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोन
रज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्येव तत्र द्वाप्राप्यज्ञानानास्कंदिततादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यमनोन व्यभिचारः पर्वत
बहिर्धर्मिकवृत्तिविधया कानुमितित्वापेक्षया गुरुत्वेन तत्र द्वाप्राप्यज्ञानाभावकूटस्य तादृशनिश्चयकार्यतावच्छेदककोट्यप्रवि
ष्टत्वात् अन्ये वैदिश्यामि जलक्षणेऽप्यसंभवावारणाय इति परैव परिशीलितः पंथाः ननु पूर्वोक्तयुक्ताव्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्याव
गाहिनिश्चयत्वस्य दुर्बलत्वात्तदुपत्तेनानुमितावपिन हेतुत्वमतः कन्यांतरमाह बहिर्वाप्यवदिति केचित्तु व्याप्यपक्षोभयवैशि
ष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वव्याप्यधर्मवच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकवृत्तिकार्यतावच्छेदिकाया जातिस्तत्त्वमित्यादिल
क्षणार्थः तत्र तादृशव्याप्यताप्रवेशेन सधुलक्षणमाह बहिर्वाप्यवदिति तिनवीनाः बहिर्वाप्यधूमवत्प्रकारत्वान्यप्रकार
त्वानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वावच्छिन्नैत्यर्थः एतेन व्याप्यवत्ताघटं केनिश्चयत्वघटेकदलद्वयापेक्षया लाघवा
त्तव्याप्यधर्मिकपर्वतनिश्चयत्वेनैव पर्वतो बहिर्मानित्यनुमितौ हेतुत्वात्संभवोपात्तम् निश्चयत्वेदलद्वयस्याप्रवेशादिति ध्ये
यं व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वप्रवेशेऽनुमितावसंभवोऽनुमितिमात्रे ज्ञानत्वेन वस्तुधुनमितौ च वस्तुदिज्ञानत्वेनैव हेतुत्व
स्य संप्रवक्ष्यमाणत्वादतस्तत्परित्यागः यद्यपि वस्तुधुनमितौ वस्तुदिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्र
त्यासत्याहेतुत्वमुचितं पर्वतत्वत्वरत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकनिरिविज्ञानुमितिसाधारण्यात् तत्र दात्मव्यक्तीनामपि कचित्पक्षतया परे
षां विषयविधये वास्माकं स्वरूपतत्तत्पुरुषायत्वस्यावच्छेदककोटिप्रविशेपि गौरवानवकाशात् न च पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्य

जाग.
३४

तकार्यकारणभावसंभवाच्च। नापि धर्मलिंगपर्वतधर्मिकवद्विविधेयकानुमितिप्रतितादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूमलिंगकत्वं
तु धूमान्यमात्रलिंगिकाया वत्त्येकानुमितिव्यक्त्यस्तत्वात् नैदं कुरुत्वमतेन व्यभिचार इति वाच्यं। तथा सति तावदेकुराना विशे
षविशेषणभावने हानं तकार्यकारणभावभावेनाप्येन तत्र दनुमिति व्यक्तित्वा बहिर्न प्रतिन तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यै
वोचितत्वादित्यतः स्वयं लक्षणमाह। यां कां विदित्यादिना। न च बहिर्न व्याप्य धूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन कारणतायां संस्कारान्यतादृ
शनिश्चयनाश कविशिष्टानुमितित्वमेव कार्यता वहेदकमित्युक्तलक्षणमेव सम्युगिति वाच्यं। धूमपरामर्शगोचर कामिनीजि
ज्ञासानंतरोत्पन्नतादृश परामर्शनिस्त्वविनाशदृशया उ त्पापानुमितेर संग्रहापत्तेः। कामिनीजिज्ञासाया प्रतिबंधेनेष्टसाध
नतादिज्ञानविरहेण च तादृश परामर्शद्वितीयक्षणे संस्कारभिन्नस्य ज्ञाने तादृशत्वादेरुत्पत्त्यसंभवात्। एते सिद्धात्मकधूम
परामर्शोत्तरमुत्पत्तेनापेक्षा बुद्ध्यात्मकालोकपरामर्शोत्तराजनिताया वस्तुनमितौ व्यभिचारः। तादृशतां प्रति लाघवेनैव
तरोत्पन्नत्वेनैव जनकतया धूमपरामर्शोत्तरजातस्येण देर पितृजातकतया तद्विशिष्टायां प्रालोक्य लिंगकानुमितावपि
व्यभिचारः। अतएव धूमपरामर्शनाशकानुमितित्वा बहिर्न त्रत्येव बहिर्न व्याप्य धूमकामिनीश्चयत्वेन हेतुत्वं न च विनश्यदव
स्थधूमपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्र विविधे वतत्र परामर्शानुमितिव्यक्तौ कार्यकारणभावस्वीकारात् तदतिरिक्तस्य
लएव उक्तानुगत रूपेण हेतुता संभवात्। न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमिति दृश्यामपि परामर्शनाशकानुमित्या
पत्तिः सामग्रीसत्तादिति वाच्यं। कार्यसहवर्तित्वेनैव धूमपरामर्शनाशकानुमितौ तादृशपरामर्शस्योक्ततादित्यपि निरस्तं। धूम

रामः
३४

परामर्शव्यधिकरणलोकादिलिंगकानुमितिव्यक्तौ नामिदं तरोत्पन्नत्वेन तादृशपरामर्शनाशतया तत्रैव व्यभिचार इति।
न चास्तु। बहिर्न व्याप्य धूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टानुमितिप्रत्यवतादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वैशिष्ट्यं च तत्र स्वसमानाधिकरण
वृत्तिप्रागभावप्रतियोगितोभयसंबंधेन ग्राह्यं बहिर्न पिकालिका निवेदयेति नाकलक्षणस्यासंभवं। न च विनश्यदवस्थपराम
र्शजन्यानुमित्यसंग्रहः। तत्र दनुमितौ परामर्शव्यक्तौ विविधे हेतुतांतरस्य चक्रवर्त्तात्। वस्तुतो बहिर्न व्याप्य धूमवत्पर्वतनिश्च
यविशिष्टकृतिमदनुमितिप्रत्यवतादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन विनश्यदवस्थपरामर्शस्य लीयानुमितेर्ना संग्रहः। अत्र
च निश्चयस्य वैशिष्ट्यपूर्ववत्समानाधिकरणस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगितोभयसंबंधेन निवेदयेतादृशकृतिमत्तु सामानाधिक
रणसंबंधेन वाच्यमतेन कोपि दोषः सर्वत्र जीवनेनो नियतमादायेव कार्यता वहेदकसंपत्तेः। न च धूमपरामर्शोत्तरतद्विमिकाप्रा
णग्रहात्मकालोकपरामर्शस्योत्पाददृश्याबाधनिश्चयस्य धूमसंतुत्तरवस्तुनमितेरपि निरुक्तकृतिमदनुमितित्वात् तदव्यवहि
तपूर्वकाले चाप्राप्ता एतानाभावविशिष्टधूमपरामर्शस्यासत्ताद्यभिचार इति वाच्यं। अप्राप्ता एतानाभावव्यक्तौ नामपि विशेषत
एवोत्तेजकतया तत्रत्यतद्यत्तेरनुत्तेजकत्वे पितृविरहात्। एवं च परामर्शधर्मिकाप्राप्ता एतानाभावकूटस्य स्वातंत्र्येणानु
मितिप्रयोजकत्वमते बहिर्न व्याप्य धूमवत्तानिश्चयविशिष्टकृतिमत्ता बहिर्न प्रतिन तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वा दनुमितित्वस्यै
न्यता वहेदकतया उक्तलक्षणस्यासंभवात्। स्वयं लक्षणमाह। यां कां विदित्यादिनेति प्राहुः। यत्र बहिर्न व्याप्य धूमवत्पर्व
तनिश्चयत्वपदेन मानसतया धूमपरामर्शत्वजातिरूपलक्षितेति तदवस्थितकारणता मंतर्भावे बोक्तलक्षणसंभवं। प्राग

जाग०

३५

27

ननुभूतसाध्यादिपरामर्शानुमित्युपपत्त्यावपरामर्शत्वजातेर्नस्मृतिव्याप्यत्वशंकापीतिमतांतनुहं। निश्चयत्वा
तेनपरामर्शत्वजात्युपलक्ष्याप्रविषयकवतीत्यस्यज्ञानद्वैरित्यादेशव्यर्थतापत्तेः। नवापरामर्शत्वस्यजातित्वेप्रमा
णमस्ति। तुल्यन्यायतयोपायेष्वाप्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदकत्वेनसिद्धयेष्टसाधनताज्ञानत्वादियात्यासांकुर्यात्किंचानु
मितित्वावच्छिन्नप्रतिज्ञानत्वेनैवहेतुत्वसंभवात्तादृशजातोमानाभावः घटादावरणस्यदृशदेरिवानुमितोज्ञानमात्रस्य
स्वरूपयोग्यत्वेपिज्ञानविरहात्। किंचानुमितिसामान्यप्रतिपरामर्शत्वजात्याहेतुत्वस्वीकारेपिवह्यनुमितित्वाद्यवच्छिन्न
प्रत्यनुगतनियामकाज्जायते। वहिविषयकपरामर्शत्वेनतत्रहेतुत्वेवहिविषयकात्घटादिसाध्यकपरामर्शदपिवह्य
नुमितिप्रसंगात्। नचपर्वतधर्मिकवह्यनुमितित्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्याप्यतावापादकाभावः तादृशानुमि
तित्वस्यापिपरामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्यपक्षविशेषस्यवाकार्यतावच्छेदकतयातदवच्छिन्नस्यापत्ति संभवात्। इदं
त्ववधातव्यं। पर्वतधर्मिकवह्यनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिजनकतावच्छेदकतयाधूमालोकादिनिषिद्धहेतुकवह्यपरामर्शसाधा
रणीभ्रमत्वज्ञानास्कंदितव्याप्यवत्रानिश्चयादतिमानसत्वव्याप्यापरामर्शत्वजातिः कदाचिकल्पयितुंशक्यतएव। यदिवा
क्षुषादिपरामर्शक्षणविलंबेनैवानुमितिः। इत्युत्तरवह्योः साध्योः समूहालंबनद्वयत्ववह्योर्नानुमितिः किंतुप्रत्येकस्यैव
परामर्शत्वान्यथाउभयजनकतावच्छेदकजात्यास्तत्रैवसंकरापत्तेः। एतेनधूमादिलिङ्गकत्वादिकमेवधूमादिपरामर्शजं
जन्यतावच्छेदकतवानुमितित्वव्याप्यवैजात्यमित्यपिमतंव्याख्यातमितिदिक्। केचित्तु। वहिव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनै

शुभः

34

34

वेहेतुत्वं अन्यता तु तादृशधूमविशिष्टपर्वतधर्मिकवस्तुन्युमितित्वेनैव न च धूमवत्पर्वतधर्मिकवस्तुन्युमितित्वेनैव जाघवाद
स्तुजन्यतेति वाच्यं नानाविधव्याप्तेरनुमित्युपयोगितया जनकताविषयीभूतव्याप्तीनां विशिष्टानुमितौ कार्यतावच्छेदत्वात्
एकविधव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वे तु धूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवस्तुन्युमित्वेनैव जन्यत्ववक्तव्यं लिङ्गोपहितभानस्य
आचार्यसंमतत्वेन तस्यैव परामर्शकार्यतावच्छेदकत्वोक्त्यात् तथा च पूर्वोक्तलक्षणमेव सम्यक् न चानुमितिमात्रस्यैव
पक्षे हेतवगाहित्वे यत्र बाधकालीनपरामर्शोत्तरं पक्षे हेतवभावस्य दोषजनं लौकिकवाप्रत्यक्षतत्रानुमितिर्न स्यादिति वाच्यं
इत्येतात् न चैवं सति तदानीं त्वन्मते प्रत्यक्षाद्युत्पादेन साक्षात्कारादिकं प्रति अनुमितिसामग्राविरोधिताया सिध्यभा
वस्यैव पक्षधर्मिकहेतवभावनिश्चयाभावस्यापि प्रवेशे गौरवादिति वाच्यं मणिकुन्मते यत्र सिध्यंशे न मत्वज्ञानात्मकस्यैव
परामर्शस्योत्तरं पक्षे हेतवभावस्य निश्चयस्तदुत्तरमनुमितेरनुत्पत्त्यर्थं सिद्धेरनुमिति विरोधिताया तत्र तदप्राप्ता एतानां भा
वस्य प्रवेशे गौरवस्य तु व्युत्पत्त्यात् अस्माकं मते हेतवभावनिर्णयेन प्रतिबंधात् तत्रानुमितेरनुत्पत्त्या सिद्धे विरोधिताया तत्र तदप्राप्ता ए
तानां भावस्याप्रविष्टत्वात् यत्र लिङ्गोपाधानमन्ते अनुमितिमात्रस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वेन तन्निष्ठसाध्यव्याप्यवत्ता पराम
र्शजन्यत्ववद्विषयाप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयता कत्वेनैव वक्षिते तादृशप्रत्यक्षादिसाधारण्येन कृतत्वात् ननु बह्विधव्याप्य
धूमवत्पर्वतधर्मिकवस्तुन्युमितित्वेन कार्यकारणभावात्तरकल्पनगौरवादिति कुतः परामर्शजन्यतावच्छेदकीभूतमनुमितित्व
मोदाय प्रागुक्तलक्षणसमवयवतत्त्वसिद्धिकानुमितित्वस्य परामर्शजन्यतानवच्छेदकत्ववद्विषयाप्यविशिष्टपर्वतवद्हेतुनुमि

जाग.
३६

निर्देशायां घटादेरपि तादृशपर्वते अनुमित्यापत्तिः। पर्वतविशेषकघटविधेयकानुमितित्वस्यापि घटसाध्यकपक्षताजन्य
तावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्यापादनसंभवादिति वाच्यः। किं गोपधानपक्षे पर्वतधर्मिकघटानुमितिमात्रस्यैव घटव्याप्यवत्प
र्वतत्वावच्छिन्नविशेषताकत्वेनियमेन तदवच्छिन्नप्रतिहेतोर्घटव्याप्यवत्तया पर्वतनिश्चयस्य विरहादेव तदा बोधघटविधेय
कानुमित्यसंभवात्त्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसहिताया एव विशेषधर्मावच्छिन्नसामग्राः कार्यजनकत्वादिति। तन्मदं प
क्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरा मर्शान्नदवच्छेदेन साध्यानुमित्यनुत्पत्त्या तदवच्छेदेन साध्यानुमितिप्रत्यव
श्यं तदवच्छेदेन साध्यव्याप्यवत्तापरा मर्शत्वेन हेतुत्वादानुमितित्वस्याप्यवश्यं परा मर्शजन्यतावच्छेदेन प्रवेशात्पर्वतत्वाद्य
वच्छेद्यत्वविशिष्टसंयोगसंबंधेन बह्विव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकवस्तुनुमितिप्रतिपर्वतत्वावच्छेदेन बह्विव्याप्यधूमवत्तानि
श्रयत्वेन हेतुतायाः सुवचतादित्याहुः। तच्चित्त्यम्। तच्चक्रात्त्यादि। अनुमितिसमवेतत्वात्तावन्ननुमितित्वप्रवेशे गौरवमतस्तदप्र
वेशेन लाघवं सूचयितुं व्यक्तिपदं जातितरस्यापि स्वरूपतः प्रकारतायाः क्वचिद्विस्तृताद्यकिं गतधर्मांतरस्याभावेपि क्षत्या
भावात्। यन्नु अनुमितिसमवेतत्वात्तावन्ननुमितित्वप्रवेशेन जपनस्तयेव लक्षणत्वसंनवेशेनैव पर्यापत्तिः। अतस्तद्यक्तित्वे
न प्रवेशः कृत इति। तत्रा स्वरूपतोऽनुमितित्वप्रवेशेपि हेतुतावच्छेदकरूपेण प्रविष्टतया लक्षणत्वासंभवात्प्रत्यक्षत्वमादा
यातिव्याप्तिवारणया द्यसमवेतान्तं प्रत्यक्षत्वस्याप्यनुमितौ कालिकसंबंधेन सत्तात्त्विकसमवेतेति। अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाव
तिव्याप्तिवारणार्थं अनुभवत्वान्यति। यद्यप्यनुभवत्वप्रतियोगिकनेदस्यानुभवत्वेपि सत्तादुक्तदोषतादवश्यं अनुभवत्वत्वा

रामः
३६

वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्योक्तौ च तद्वदकीभूतं यत्सकलानुभववृत्तित्वं तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्पत्केतानत्वादिवारकस्यानु
भवान्यासमवेते दत्वस्यैवैयर्थ्यं। तथापि अनुभूतिरित्याकारकयत्किंचिद्विप्रकारत्वावच्छिन्नभेदस्यैवानुभवत्वान्यपदेनो
क्तत्वाददोषः सकलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रविष्टत्वात् बाधनिर्णयार्थे प्रतिबध्यतावच्छेदकतया परोक्षत्वजातेः प्रामाणि
कत्वे सकलानुभववृत्तिभिन्ना तादृशजातिमादाय शाब्दबोधादावतिव्याप्तिवारणार्थं मनुभवान्यासमवेतपदस्यावश्यक
त्वाच्चेति ध्येयं। ज्ञानत्वादिवारणार्थं मनुभवान्यासमवेतेति अनुमितित्वस्यापि कालिकसंबंधेन अनुभवादप्यत्र त्वेऽसमवेत
त्वप्रवेशः तादृशधर्मात्मकस्याप्यनुमितित्वस्य कालिकादिसंबंधेन इतरभेदव्यभिचारित्वात्समवायेन तस्य हेतुत्वभावाद्य
समवायित्वमुक्तं। ननु स्वर्गाद्यनुमितौ स्वर्गमनुभवामीत्यनुयवसायविरहात्साक्षात्कारत्वमेवानुभवत्वं तयाचानुभवात्वा
न्येत्यस्यैवैयर्थ्यमेव तद्यक्तिसमवेतदलेनैव प्रत्यक्षवारणत्वं तत्परित्यागेप्यनुमितित्वमनुभवान्यसमवेतमित्यसंभवं
तत्रानुभवपदस्य स्मृत्यन्यज्ञानपरत्वे च स्मरणन्यज्ञानभिन्नासमवेतत्वं फलितार्थं मपेक्ष्य स्मरणसमवेतत्वं मेवलपुत्र
निवेशयितुमिच्छितमित्याशयेनाह अनुभवत्वेत्यादि। न ब्यास्तु। यां क्वचिदनुमितिव्यक्तिमित्यस्यानुमितिः स्मृतिभिन्ना
त्याकारिकानुमितिव्यक्तिमित्यर्थः। तद्यक्तिसमवेतेत्यस्य च तस्यास्तादृशानुमितिव्यक्त्या व्यक्तेः विषयतासंबंधेनाश्रयः
तत्समवेतेत्यर्थः। तथाचानुभवत्वमादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणायानुभवत्वान्येति सकलानुभववृत्तिभिन्नमात्रार्थं
तादृशानुमितिविषयनिष्ठस्मृतित्वस्य वारणार्थं अनुवत्तान्यासमवेतेति। अथानुभवत्वं न जातिः किंतु स्मृत्यन्यज्ञानत्व

आ ग ३७

सुधा चतसृषु निवेशो व्यर्थः ॥ एवं स्मृत्यन्यत्रानभिज्ञासमवेतत्वस्वरूपमनुभवान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य स्मरणसमवेत
 त्वं वपुतरं तावते वस्मृतिस्वरूपवारणसंभवा दत्तमाह ॥ अनुभवत्वेति प्राहुः ॥ ज्ञानत्वादिवारण्यस्मरणसमवेतत्वेति ॥ यद्यपि
 प्रत्यक्षासमवेतत्वेत्युक्तं वपितवारणसंभवात् तथापि प्रत्यक्षासमवेतत्वघटितनिरुक्तेः अनुभवत्वस्य गीकारे अनंगीकारे
 बोधये वस्मृतिरिति विशेषः व्याप्तिरित्यादि व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिदारणार्थमवच्छिन्नान्तं कार्यताविशेषणं ॥ व्याप्तिविशिष्टव
 द्दिवारण्यपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वादि ॥ यद्यपि धूमलिंगकवत्पुनर्मितित्वमेव धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकतद्व
 छिन्नप्रतिबलबुद्धिब्याप्यधूमवत्पर्वतमिश्रयत्वेन हेतुत्वधूमलिंगिकायां महानसंबन्धिमदित्याद्यनुमितौ व्यभिचारत्वेति
 पर्वतपक्षकतादृशानुमितित्वावच्छिन्नप्रत्येव तथात्वेन हेतुत्वतथा चैककालावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानपरामर्शजन्यताभावाद
 नुमितावसंभवः ॥ तथापि धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य जन्यपरामर्शद्वारा अनुमिति कर्त्तव्या धूमलिंगकपर्वतपक्षकव
 त्पुनर्मितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादेकावच्छेदेन जन्यत्वसंभवः ॥ अन्यथा धूमगतव्याप्त्यवगाहिना बुद्धिब्याप्यालोक
 परामर्शवृत्तितायां पर्वतो बुद्धिमानित्यनुमितौ व्यभिचारेण जन्यपरामर्शद्वारा धूमलिंगकपर्वतपक्षकव
 त्पुनर्मितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादेकावच्छेदेन जन्यत्वसंभवः ॥ अन्यथा धूमगतव्याप्त्यवगाहिना बुद्धिब्याप्यालोक
 त्पुनर्मितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादेकावच्छेदेन जन्यत्वसंभवः ॥ अन्यथा धूमगतव्याप्त्यवगाहिना बुद्धिब्याप्यालोक
 कत्वाद्दोष इत्यप्याहुः ॥ इदं तु न सम्यक् बुद्धिर्वा सति बुद्धिब्याप्यवत्पर्वतवान् इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिप्रसंगः
 स्यात्तादृशबोधनिबुद्धिब्याप्यधूमवत्पर्वतमिश्रयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतिपौगिकजन्यताया व्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदक

रामः ३७

व्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमप्रकारत्वेनावच्छिन्नत्वात् ॥ नचैवं न वस्मृतेषु दोषः मया तु व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रति
 योगिककार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्यावच्छिन्नान्तदत्तेन विवक्षणीयत्वात् तथा चापत्तिरिति दृष्टा
 जातिमादाय प्रत्यक्षमात्रेति व्याप्तेः ॥ अत्र पूर्वोक्तयुक्तोपरामर्शत्वेन हेतुता संभवः न वा व्याप्तिज्ञानत्वेन तथात्वं अनुमिति
 सामान्यज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यापेक्ष्यवस्थाप्यत्वादित्यस्वरसः केनचित्पेनेन सूचितः ॥ मिश्रमतमाह ॥ परेति ॥ पक्षताजन्य
 त्वस्य दृष्टाव्याभार्थमाह विशेषणमिति ॥ ज्ञानरूपविशेष्ये अन्वयीयजन्यत्वेनान्वितमित्यर्थः ॥ पक्षधर्मताज्ञानेत्यत्र प
 क्षतावच्छिन्नत्वघटकतया सह साक्षादेव वापक्षत्वं ज्ञाने विशेषणमिति भावः ॥ यथोक्तापादति ॥ विशिष्टभावरूपायाः पक्ष
 तायाः प्रत्यक्षस्य वारण्येत्यर्थः ॥ ननु विशिष्टभावरूपायाः पक्षतायाः कालाद्यतीतियघटितत्वान्नसगोचरप्रत्यक्षहेतु
 त्वमतमाह ॥ विशिष्टेति विशेष्यसिद्धिः तथा च प्रत्यक्षसाध्यस्य लेसिद्धिदृश्यां कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र साध्यभावमा
 त्रं पक्षतासाचयोग्यत्वात् प्रत्यक्षहेतुरेवेति तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनिर्णयत्वमेव सि
 द्धत्वं तदवच्छिन्नाभावश्च न योग्यानिश्चयत्वस्यातां द्वियेश्वरज्ञानादिघटितत्वान्तादृशनिश्चये चाप्राप्ताप्यज्ञानाद्यनासत्तित्व
 प्रवेशे सुतरामयोग्यत्वमतमाह ॥ आदीति ॥ विशेषणभावरूपाया एवेति तदर्थः ॥ तथा च यत्र स्थलविशेषे सिद्धिकालेन
 परामर्शसमानकालीन एव विधानुमित्तयैवानुमितिर्न जिता तत्र विशेषणभावरूपातादृशानुमित्तैव पक्षतेतितप्र
 त्यक्षेति व्याप्तिवारणार्थपरामर्शोपादानमिति भावः ॥ तत्वेनेति ॥ परामर्शत्वेनेत्यर्थः तत्वेन जनकतायाः फलमाह ॥ तनेति ॥

जाग०
३९

सचप्रकृतेयाप्रितानत्वमेवेतिवधुर्मिभेदसंभवइत्यतश्चाद्व्यतिरेकेति।व्यतिरेकिस्त्वनेसाध्याभासस्येवहेतुभावव्याप्य
ताग्रहानवेयर्थशंकेतिभावः।तत्रेत्यादिमूलस्यलक्षणपरिधयोरनुपयोगादन्यथातदुत्थापयति।लिंगस्येति।अनित्य
लिंगानामदृष्टादिद्वाराकराचिदिन्द्रियोपजीवकत्वसंभवाभित्युत्पत्तिपर्यंतमनुसृतंअनुमितिकरणस्यतत्त्वामान्यस्य
ज्ञानेतिज्ञानाकरपाकज्ञानरूपतुभवत्वव्याप्यजातिमत्वमर्थः।तेनविशिष्टैवैशिष्ट्यादिप्रत्यक्षेनाव्याप्तिःसाक्षात्कारात्
द्विस्वरूपलक्षणतस्यज्ञानहेतुकस्येवातिरिक्तानुमानस्यचसंभवाद्देयुक्तमित्यस्वरसेनकश्चिदित्युक्तं।ननुतादृशजा
तिमत्करणत्वहेतुनेतरभेदसाधनेजातिमदेनभागेव्यर्थः।चक्षुरादेरप्यनुमानतयाकरणत्वमात्रेणैवहेतुत्वसंभ
वादित्यतस्तत्रेत्यादिमूलमितिनुन्याः।केचित्तु।लिंगस्यकरणत्वेजगतएवानुमानभयातदितराप्रसिद्धाकथमुक्तं
क्षणस्येतरभेदानुमापकत्वमतस्तत्रेत्यादीतिप्राहः।तत्रित्यंकार्यमात्रं प्रत्यकारणपारिमाण्डव्यादावेवानुमितिकरणे
तरत्वस्यप्रसिद्धिसौलभ्यादाचार्यमतेपितदेतुकोनुमितौ परामर्शस्येककारणत्वादितिदिक्।बोधस्यानुमानत्वाप्रसि
ध्यातादृष्टेणपक्षतासंभवाद्यावदनुमानत्वेनेति।अनुमानत्वाप्रसिद्धातदभिमतत्वमपितयेत्यतोविशिष्टादाधुमे
ति।अनुमानशब्दस्यलक्षणिकत्वापत्तेः कल्यातरमाह।असदिति।पारमार्थिकेधूमादिज्ञानेःसतोनुमानत्वस्यसंबंधा
योगात्।अनुमितिकरणत्वविशिष्टस्यालीकांतरवदसत्त्वमितिभावः।निर्विकल्पकसमानविषयकत्वरूपसंवादस्यसंभ
वनायामसंभवादाह।संवादाभिमानेति।संवादासंभवेबीजमाह।संभावितस्येतिअसत्तत्त्वत्वेवहेतुरनुगताकारस्ये

रामः
३९

ति।बहिराद्यनुगतधर्मवत्तद्व्यर्थः।अध्यक्षेणानुगताकारस्यानुद्वेजेहेतुगर्भविशेषणमाह।परमार्थेत्यादि।परमार्थसत्
स्वयमेवलक्षणव्यावर्तकंयस्यतन्मात्रसाक्षिणेत्यर्थः।परेषामभेदेनैवधर्मधुर्मिभावादितिभावः।विकल्पद्वयेपिपरस्परसं
वादव्यवहारात्प्रकारांतरेणसंवादपर्यवस्यति।अध्यक्षेत्यादि।संभावितस्येत्यनुषज्यते।तथाचसंभावितस्याध्यक्षमू
लकविकल्पोद्वेसितत्वादध्यक्षमूलकविकल्पविषयविषयकत्वरूपःसंवादःसंभावनायामस्येवेतिभावः।विकल्पसं
मानविषयकत्वस्यानादिवासनामूलकेशशृंगारिविकल्पेतिप्रसक्तत्वादध्यक्षमूलकत्वेनविकल्पोविशेषितःसमु
यादीनांज्ञानमाध्यम्योपयोगेत्तत्संभावनासहकारेणैवज्ञादेःप्रामाण्यस्यादतउक्तंनिर्णयेति।आदिनातात्पर्यनिर्णया
देःपरिग्रहःअप्रमाणसाधर्म्यत्वेनहेतुतायाचक्षुरादेव्यभिचारादाह।प्रमाणेनेति।नचैन्द्रियत्वमिवव्याप्तिनिश्चयत्वम
पिप्रमाणात्तत्रयोजकमतंतत्त्वामान्यशून्यत्वंपक्षेस्वरूपासिद्धमिति व्याप्योपाध्यानामित्यादिप्रयोजकमेणकश्चिद
पिव्याप्तिनिश्चयासंभवेनतत्त्वस्यप्रमाणात्तत्रयोजकत्वादसंभवादितिभावः।मणिकृतालिंगस्यानुमानत्वनिरासात्तस्मिन्
पूरयति।साधर्म्यदर्शनस्येति।अभिहितमेवेत्येवकारःसंभावनामित्यनंतरंयोज्यः।तथाचाभिहितंयत्साधर्म्यदर्शनप्र
माणताप्रयोजकरूपशून्यत्वदर्शनरूपतत्संभावनामनुमानसामान्येःप्रामाण्यस्यसंभवानामेवोत्पादयतिनत्वनुमितिय
तोअनुमानेनैवतदप्रामाण्यसाधनेव्याघातस्यादितिभावः।बहुशइति।तथाचपरकीयसंदेहादिकमपिसंभाव्येवतद्वेदा
यशहप्रयोजक्यइतिनदितीयोपिदोषइतिभावः।यावदसत्त्व्यातिर्नव्यवस्थाप्यतेतावदेववैमर्जनकत्वरूपमप्रामाण्य

जाग०
४०

नोच्यते तस्याः सिद्धौ तु भ्रममात्रस्यैवा सत्यातिरूपत्वाद् अनुमानं न प्रामाण्यमिति वाक्यस्य भ्रमजनकत्वसिद्धावधिच्छनु
मानस्य प्रामाण्यसिद्धिरित्याशयेनोक्तमापातत इति न चेति वाच्यमिति परेण न्वयः ॥ सन्मात्रावलंबनत्वं सदन्याविषयक
त्वं प्रामाण्यावगाहितं सदिषयकत्वावगाहितं न च सन्मात्रावलंबनत्वादेरपि स्वानुतिरिक्त्वात्वेनेव स्वग्रहसंभवः ॥ तस्यास्त
द्वृत्तमूर्तिकत्वेनातिरिक्त्वात् संभावनाया बाध्यक्षनिष्पन्नसन्मात्रावगाहित्वादेर्यदेतेषामप्रामाण्यकत्वापत्तेः संभावना
मात्रस्यैवा प्रमात्वातिभावः ॥ इदं अनुमानाप्रामाण्यदृष्टादिकं व्याप्तिनिश्चये सति व्याप्तिनिश्चयत्वं प्रमाणात्ता प्रयोजक
रूपं तद्वन्यत्वं पक्षेनास्ति इति स्वरूपा सिद्ध्याः अनुमानाप्रामाण्यनुसाधयितुं शक्यत इति भावः ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपा
ध्याय जगदीशतर्कालंकार महाचार्यविरचिता अनुमिति ग्रंथे द्वाधितिरिप्पली समाप्ता ॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

रामः
४०जाग०
४१

निरुः
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ समाख्येति ॥ समाख्यं यदनुमानप्रामाण्यपराक्षरं तत्कारणभूतं यद्यपि ग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निहा
नं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः ॥ तथा च प्रामाण्यापोहान्तसंगत्या व्याप्तिस्वरूपमिति भावः ॥ अत्राप्यवृत्तिरिति कपिसंयोगी एत
द्वृत्तादित्यादित्यर्थः ॥ इदं वयेन रूपेण येन संबधेन साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिता कसाध्याभावस्य प्रवेशमादृत्य अन्यथा तु
व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्य लेपिविशिष्टाभावादिकमाहायदोषो बोध्यः ॥ अत्राप्यवृत्तिसाध्यके व्याकाशादिहेतोः अत्राप्यवृत्तिरावृत्ति
संज्ञाविति ॥ वृत्तिमदेतावितितदर्थः ॥ ननु साध्यवृत्तिनोयः साध्याभावानित्यर्थे साध्याभाववत्पदं वैयर्थ्यसाध्यवृत्तिना वृत्ति
त्वस्यैव सम्यक्त्वात् ॥ न च वृत्तित्वेन समं साध्यवृत्तिवत्स्यान्वयाविवक्षाणां साध्याभाववता समवेतादात्म्येन तस्यान्वयविवक्षा
नैव व्यर्थमिति वाच्यं ॥ तथा सति साध्यवृत्तिनात्मको यो मतुवर्थसंबधिनद्वृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभावपदव्यर्थता बोध्या
दतः सति साध्यासंभवे व्यर्थं वाच्यं ॥ साध्यवृत्तिरिति ॥ तथा च साध्यवृत्तिरित्यत्र वृत्तिरिति अनन्वयाद्यथासंनिवेशेन वैयर्थ्यं ॥ साध्या
भावे साध्यवृत्तिरित्यत्र विशेषणं तस्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशयः ॥ साध्यवृत्तिरित्यत्र वृत्तिरित्यत्रादिमतिधूमादेः सत्त्वादित्या
मिरसंभवो वा स्यादतः साध्याभावेति ॥ न च कपी संयोगी एतत्तादित्यादेः संग्रहार्थं अधिकरणभेदेनाभावभेदमाश्रित्यैव लक्षणमि
दं कार्यं ॥ तथा च साध्यवृत्तिरित्येवोभावस्तद्वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यपदव्यर्थमिति वाच्यं ॥ प्रतियोगितासंसर्गसाध्यापत्ते
नैव साध्याभावस्य प्रवेशो न तत्रावत्स्योपाति तद्वैयर्थ्यं शंका नवकाशात् ॥ वस्तुतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबधेन साध्यवृत्ति
वर्तते यः साध्यतावच्छेदकसंबधेन साध्यापोनावस्तद्वृत्तित्वमर्थः ॥ तथा च साध्यतावच्छेदकसंबधेन साध्यापत्तार्थकस्य साध्य

रामः
१

पदस्यानुक्तौ स्वप्रतियोगितावहेदकीभूतसमवायादिसंबंधेन वृत्तादिमतो न्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते यः समवायाद्यवच्छिन्नवृत्ता
 यभावस्तदिति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरित्युपात्तमिति तु न्याः ॥ केचित्तु ॥ व्याप्यवृत्तिराव्याप्यवृत्तिरादिविरुद्धधर्माध्यासा
 तस्य योगाद्यभावस्यैव द्वयगुणयधिकरणमेहेन मेहेन तु गगनाद्यभावस्यापि मानाभावात् ॥ तथा च साध्यवच्छिन्नवृत्तिगण
 नाद्यभाववति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः ॥ तन्न हं ॥ गुणगगनाद्यभावगुणत्वादिसामानाधिकरण्येन
 तु द्वये गगनाद्यभावे तत्त्वमित्यादिप्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वादिसामानाधिकरण्यतदभावयोर्विरुद्धधर्मयोः सं
 भवादिति हि कु ॥ न च घटत घटाकाशसंयोगान्तरत्वावच्छिन्नाभाववानुगमनत्वादित्यत्र व्याप्तिः ॥ साध्यवच्छिन्ने घटे वर्तमा
 नस्य गगनसंयोगात्तत्त्वसाध्याभावस्याधिकरण्ये गगनत्वहेतोः सत्त्वादिति वाच्यं ॥ अभावभावस्यातिरिक्ततामतएव तत्त्व
 क्षणकरणेति भावः ॥ भिन्नत्वइति ॥ द्वयनिष्ठसंयोगाभावभिन्नत्वइत्यर्थः ॥ मानाभावादिति ॥ तथा चान्नापि अव्याप्यवृत्तिरा
 ध्यकसदेताव्याप्तिरिति भावः ॥ हेतोः साध्यवदिति ॥ अत्राप्येति ॥ न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वा
 दसंभवेव वक्तुमुचितो नान्याप्तिरिति वाच्यं ॥ अत्र गगनादिहेतौ लक्षणसंभवात्तस्यापि सहेतुतायाः स्वयंवक्ष्यमाणत्वा
 दिति भावः ॥ साध्यपदस्य सिद्धिकर्मतत्त्वव्यक्तिपरतया तत्त्वव्यक्तिवच्छिन्नान्योन्याभावसामानाधिकरण्यरूपस्य पर्यवसितार्थ
 स्पष्टयंप्रतिपत्तिवत्त्वादित्याहोवेव संभवाज्जुधवतिपुपिवीत्वादित्याहोव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ॥ ॥ ननु सकलस्य सा
 ध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणप्रसिध्याव्यभिचारित्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य साकल्यं विशेषणं तदा बहि

नाभ्यादिद्व्यादावव्याप्तिः॥ तत्रापि तत्र विपक्षाद्विज्ञावलिङ्गनावरूपस्य तत्त्वपक्षाद्विज्ञावरूपस्य वा साध्य
प्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणप्रसिद्धरतञ्चाह॥ साध्यसाध्याभाववतीति॥ तथा च साकल्येन साध्याभावविशेषणं
अतोनाप्रसिद्धिरिति भावः॥ नन्वेवमपि साध्याभाववन्निरिक्तं तर्गते महानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमो
नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थप्रतञ्चाह॥ साध्यवेति॥ तथा च सपक्षो महानसादिर्न सकलसाध्याभाववानित्यदोषः॥ प्राप्ति
सु॥ ॥ व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववतियावत्विशेषणद्वये एव साध्ये यावत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं न व
त्यतः साध्याभाववत्त्वमसाकल्यप्राकृत्योत्पत्ति साकल्यमित्यादिनेत्येवमवतारयति॥ तन्मह॥ साध्याभाववतिसाकल्यानुक्त
व्यतिव्याप्तिवारकतयेव साध्ये साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थकसंभवात्॥ अन्यथा गगनाद्वृत्तिधर्मवान् इत्यत्रादि
त्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्त्वसाध्यवत्ताभाववज्जुलानिष्ठभावप्रतियोगिद्वयत्वादावतिप्रसंग इति ध्येयम्॥ ननु साध्यवत्स्य
पिद्विज्ञावलिङ्गप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्याभावस्य सत्त्वादसंभवं॥ किंच सकलपटोत्तरनास्तीत्यसकलसाध्यप्रतियो
गिकाभावतो नुपस्थापनात्तेन समसकलपटस्य कर्मधारयोप्यनुपपन्न इत्यतः आह साध्याभावो वेति॥ तथा च साध्याभा
ववत्त्वमसाकल्यद्वयेन तु साध्येपीति भावः॥ साध्याभाववतिसाकल्यप्रयोजनमाह॥ तेनेति॥ विपक्षे कदेशः॥ कश्चिद्विपक्षः॥
साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यसामान्याभावस्य वा विवक्षायाः फलमाह॥ ननेति॥ एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्याक्ताव्या
प्तिरग्रे स्यात्पतीत्याशयेन नानेत्युक्तं॥ अत्राप्यवतीति॥ कपिसंयोगात्तत्त्वादित्यादावित्यर्थः॥ यद्यपि अग्रे हेत्वभावस्या

रामः
२

पिप्रतियोगिवैयधिकरणवलिङ्गस्येव निवेदः करणीय इत्यव्याप्यवृत्तिहेताव्याप्तिः संभवति॥ तथापि यथाश्रुतमूलस्य न
तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतुः॥ व्यभिचारिणीति॥ एतत्तद्वृत्तवान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः॥ अत्रावद्वय
ति॥ साध्याभावहेत्वभावचेत्यर्थः॥ अत्र च साध्याभावप्रतियोगिवैयधिकरणसाध्याघटकसंबंधेन प्रतियोगिनोपदनधि
करणतद्वृत्तिं॥ तेन धूमोद्यभाववतोप्ययः पिडादेः कालिकादिसंबंधेन धूमादिमत्वेपि नातिव्याप्तिः॥ हेत्वभावप्रतियोगिवै
यधिकरणं तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणघटितं वाच्यं॥ तेनायमात्माज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो
घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्वेपि नाव्याप्तिः॥ हेत्वभावोपीति॥ अपि नासाध्याभावसंग्रहः॥ तेन विशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः॥ यद्यपि साध्याभावोपेत्येव क्रमानुरोधादुक्तमुचितं॥ अपि डादादेव हेत्वभावस्य लाभसंभवात्॥ त
थापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्प्रेतन तत्पदेनातिर्दिष्टहेत्वभावपरामर्शसंभवादेत्वभावप्रतियोगित्वं चेत्प्राधान्येन ग्रंथगौरवा
दतो इत्यभिधानं॥ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताति॥ प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेना
वच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय॥ तेन इहादौ कालिकादिसंबंधेन धूमताद्यवच्छिन्नस्य कालादेः संयोगसंबंधेन सत्वेपि नाव्याप्तिः॥
तत्प्रतियोगित्वं॥ हेत्वभावप्रतियोगित्वं॥ हेतुतावच्छेदकस्येति॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन सत्पि बोध्यं॥ तेनात्मभिन्नद्वयत्वादि
त्यादौ साध्याभाववत्यात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रयोग्यधिकरणस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नद्वयताभा
वस्य प्रतियोगित्वेपि द्वयत्वस्य नातिव्याप्तिः॥ नच हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरणेकावतिव्याप्तिवारणसंभवात्

जाग.
४३

हेतुतावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगित्वविवक्षावर्धेतिवाच्यं॥ तथासतिनिर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्वहित्वादित्याहोनिर्वहित्वभेदमा
दायैवलक्षणसंभवेनिर्धूमत्वव्याप्यव्याप्यधुनरप्रयेवक्ष्यमाणव्याप्यलभकतापत्तेरितिधेयम्॥ हेतुभावेप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणविवक्षायाःफलमाह॥ तेनद्रव्यत्वादिति॥ अन्यथासाध्याभाववतिगुणद्वैविधियसत्ताभा
वस्यसत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेवस्या॥ इतिभावः॥ अत्रचद्रव्यत्वस्यसाध्यातायासकलसाध्याप्रसिध्याया
नेरुक्तविवक्षयाप्रतिकारादादिपुंतेनगुणवत्तादिसाध्यस्यापग्रहः॥ इत्येतत्समवेतमात्रंवाप्रकृतेद्रव्यत्वमितिधेयम्
हेतुतावच्छेदकरूपेणहेतुभावप्रतियोगित्वविवक्षायाःफलमाह॥ नवेति॥ सूत्रादिति॥ इत्यत्राहोसाध्येद्रव्यत्वमुवर्तते॥ यत्रै
कव्यक्तिकमिति॥ तथाचद्रव्यपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिःसकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ नन्वितोपस्वरसाक्षाध्यसामान्या
भावस्यैवनिवेदितत्वात्साध्येसाकल्यनदेयमेवेत्यत आह॥ विपक्षोवेति॥ एकव्यक्तिकमित्यनुषज्यते॥ तथाचयत्रैकव्यक्तिरे
वसाध्यसामान्याभाववतीतत्रगगनावृत्तिधर्मवानुगगनान्यत्वादित्यादावव्याप्तिःसाध्याभाववतःसाकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥
ननुसाध्यादिभेदेनव्याप्तेर्भेदाद्यत्रैकव्यक्तिकएवविपक्षःतत्रत्यलक्षणेसाध्याभाववतिसाकल्यविशेषणंनदेयमशेषत्वरू
पसाकल्यवानिवक्ष्यमतोदोषांतरमाह॥ निर्धूमत्वव्याप्यइति॥ निर्धूमत्वस्यसाध्यत्वेपत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैवगतायता
स्पादतोव्याप्यपयंतं॥ निर्धूमत्वव्याप्यस्यापिस्नेहादेःस्नेहत्वादिनासाध्यत्वेवसाध्याभावस्यव्यभिचारित्वात्तदसंग्रहानदोषाये
त्यत आह॥ तत्वेनसाध्येति॥ निर्धूमत्वव्याप्यत्वेनसाध्यइत्यर्थः॥ प्रत्येकमिति॥ हेतुभावेप्रतियोगितावच्छेदकसंभवेनिर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्वहित्वादित्याहोनिर्वहित्वभेदमा
दायैवलक्षणसंभवेनिर्धूमत्वव्याप्यव्याप्यधुनरप्रयेवक्ष्यमाणव्याप्यलभकतापत्तेरितिधेयम्॥ हेतुभावेप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरणविवक्षायाःफलमाह॥ तेनद्रव्यत्वादिति॥ अन्यथासाध्याभाववतिगुणद्वैविधियसत्ताभा
वस्यसत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेवस्या॥ इतिभावः॥ अत्रचद्रव्यत्वस्यसाध्यातायासकलसाध्याप्रसिध्याया
नेरुक्तविवक्षयाप्रतिकारादादिपुंतेनगुणवत्तादिसाध्यस्यापग्रहः॥ इत्येतत्समवेतमात्रंवाप्रकृतेद्रव्यत्वमितिधेयम्
हेतुतावच्छेदकरूपेणहेतुभावप्रतियोगित्वविवक्षायाःफलमाह॥ नवेति॥ सूत्रादिति॥ इत्यत्राहोसाध्येद्रव्यत्वमुवर्तते॥ यत्रै
कव्यक्तिकमिति॥ तथाचद्रव्यपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिःसकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ नन्वितोपस्वरसाक्षाध्यसामान्या
भावस्यैवनिवेदितत्वात्साध्येसाकल्यनदेयमेवेत्यत आह॥ विपक्षोवेति॥ एकव्यक्तिकमित्यनुषज्यते॥ तथाचयत्रैकव्यक्तिरे
वसाध्यसामान्याभाववतीतत्रगगनावृत्तिधर्मवानुगगनान्यत्वादित्यादावव्याप्तिःसाध्याभाववतःसाकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः॥
ननुसाध्यादिभेदेनव्याप्तेर्भेदाद्यत्रैकव्यक्तिकएवविपक्षःतत्रत्यलक्षणेसाध्याभाववतिसाकल्यविशेषणंनदेयमशेषत्वरू
पसाकल्यवानिवक्ष्यमतोदोषांतरमाह॥ निर्धूमत्वव्याप्यइति॥ निर्धूमत्वस्यसाध्यत्वेपत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैवगतायता
स्पादतोव्याप्यपयंतं॥ निर्धूमत्वव्याप्यस्यापिस्नेहादेःस्नेहत्वादिनासाध्यत्वेवसाध्याभावस्यव्यभिचारित्वात्तदसंग्रहानदोषाये
त्यत आह॥ तत्वेनसाध्येति॥ निर्धूमत्वव्याप्यत्वेनसाध्यइत्यर्थः॥ प्रत्येकमिति॥ हेतुभावेप्रतियोगितावच्छेदकसंभवेनिर्धूमत्वव्याप्यवान्निर्वहित्वादित्याहोनिर्वहित्वभेदमा

रामः
३
न

साकल्योत्तर्गतपर्वताद्यद्वित्वादव्याप्तिरितिभावः॥ निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणवच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकंनि
रुक्तप्रतियोगिवैयधिकरणवच्छिन्नयद्वर्मावच्छिन्नाभावत्वंतद्रुद्रव्यत्वव्याप्तिरित्युक्तोत्तर्गतोदोषइतिधेयम्॥ ननुसाध्यव
त्प्रतियोगिकान्यत्वस्यधुमादिमत्तिसत्तादित्याप्तिरत आह॥ अत्रेति॥ तथाचसाध्यवत्पदेननिरुद्धलक्षणेयोपस्थापितस्य
साध्यातावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्म्यन्यपदापेक्षेदेशेअन्यत्वेतादात्म्यनान्वयात्साध्यवतिवसा
ध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्तात्वाव्याप्तिः॥ गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभ्युपगमाच्चद्रव्यपृथिवीत्वादित्याहोद्रव्यत्वव
विशिष्टद्रव्यत्ववत्तावच्छिन्नभेदाप्रसिध्यानाव्याप्तिरितिभावः॥ यद्रुद्रव्यत्ववच्छिन्नवोधकपदसमभिव्याहतेनात्पादिपदेनोपस्था
पितेअन्यत्वादेतद्रुद्रव्यत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणवतादात्म्यनान्वयोनतुतद्रुद्रव्यत्वप्रतियोगिकत्वेनेत्यत्रव्युत्प
न्नोप्रमाणमाह॥ नहीति॥ तथाचतादशव्युत्पत्त्यस्वीकारेनीलघटघटप्रतियोगिकभेदसत्तान्नीलघटोघटान्यइत्यपिच्यव
हारस्यादितिभावः॥ अत्रचद्रव्यघटान्यदित्यप्रयोगात्पञ्चिष्टप्रतियोगिताकत्वेनभेदाअन्यादिपदेनबोधयतेतद्रुद्रव्यत्वधर्म
स्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात्तएवघटोघटान्यइत्यस्यवारणमेवानीलघटत्वस्यधर्मितावच्छेदकत्वपर्यंतानुधावन
मितिमत्यं॥ नीलोघटोघटान्यइत्येवसम्यक्प्रावःतथैवप्रकृतोपयोगित्वसंगतः॥ घटादन्येतिपाठस्तुसाध्यवदन्यस्य
त्रपंचमीसमासेलुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वेप्रकृत्यर्थावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यसंसर्गमयाद्याभोनमादत्यकपंचि
त्संगमनीयः॥ घटःपटोनेत्याहोतुपटपदमुख्यार्थमेव॥ ननुप्रकृतश्चपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरंनिपातातिरिक्त

जा ग०
४४

स्य ज ए व ना मा र्थ पो र्भे रा न्व य स्मा यु त्प त्र त या न नु प स्मा पि ते भे दे प ट त्वा व छि न्न प्र ति यो गि ता क त्व सं स र्गे ले व प ट स्मा न्
य सं भ वा त् ॥ प ट त्वा व छि न्न प्र ति यो गि ता क त्वं तु प ट त्वं अ व छि न्न त्व प्र ति यो गि त्वे नि त्रि त य मे व वि शो ष ण वि शो ष णा वा प त्र
सं स र्गे न तु व स्तु ग त्वा प ट त्वा व छि न्नं प त्र ति यो गि त्वे त स्मा त्र ॥ प टो ने त्प त्र प ट त्वा व छि न्न त्व स्मा य नु भ व सि द्ध ता त् ॥ अ न्य
या प्र ति यो गि ता व्य क्ति भि रे व त त्र दि शि ए बु धु प प त्रो प ट त्वा देः त द्बु छे द क त्व मे व न स्मा न्मा ना भा वा त् ॥ अ त ए व के व ज्ञा न्
पि ग्रे ये व हि न स्ती त्प त्र व हि त त द्बु छि न्न त्व प्र ति यो गि त्वं सं स र्ग म र्पा द या भा स त इ ति स य म यु क्तं ॥ इ य मे व व प्र मे य
ना स्ती के व ग्री वा दि मा आ स्ती त्पा दि श्च बो धा नां सं स र्ग को टा वे व प्र ति यो गि ता यां प्र मे य त्वा य व छि त्वा व गा हि त या न म त्व ॥
सं स र्ग प्र को र सा धा र ण वि शो ष वि शो ष णा व स्ये व त्र म त्व घ ट क त्वा त् ॥ अ न्य या स्व रू प सं ब धे न प्र मे य त्वा य व छि न्न प्र ति य
गि त्व स्य अ जी कृत या अ ख ड त त्वं सं ब धे न प्र मे य स्य अ भा वे ध मि लि अ न्व या सं भ वे न त्र म त्वा नु प प त्र ॥ स ड प स र्गे ण प्य स
तः सं स र्ग म र्पा द या भा न स्मा नं गी का रा त् ॥ कु ते न प ट त्वा व छि न्न प्र ति यो गि त्व सं ब धे न चा भा वे प्र मे य स त्वे न ता द श सं ब
धे न त्र म त्व स्य व क्तु म श का ता त् ॥ प ट त्वा दे र न्व पि ता न व छे द क त या त द्बु छि न्न प्र ति यो गि त्व सं ब धे न प्र मे य त्वा दि वि शिष्ट
स्य अ न्व ये नि रा की क्ष ता त् ॥ अ न्य या घ ट व त्प पि घ टो ना स्ती त्पा देः प्र मा ण त्वा प त्र ॥ त त्र त्प ट त्वा व छि न्न प्र ति यो गि त्व सं ब धे
न घ ट वि शिष्ट स्य घ ट वि शो षा भा व स्य त त्र स त्वा त् ॥ ए ते न स त्वा स म वा पि न्य पि गु ण दो वि शिष्ट स त्वा त्वा व छि न्न स्य स म वा य
ना स त्व द त्घ ट त्वा य व छि न्न प्र ति यो गि त्व सं ब धे न घ ट त्वा य व छि न्न व तो पि घ टा भा व स्य ने ता द श सं ब धे न प्र मे य त्वा य व

रामः
४

छि न्न व त्व म तः प्र मे य ना स्ती त्पा दो घ ट त्वा य व छि न्न प्र ति यो गि त्व सं ब धे न प्र मे य त्वा व छि न्न स्ये वा भा वां शो न्र म त्व मि त्य पि प्र पु क्तं
॥ घ ट त्वा दे र न्व पि ता न व छे द क त या त द्बु छि न्न प्र ति यो गि ता सं ब धे न प्र मे य त्व वि शिष्ट स्या न्व ये नि रा की क्ष त पा त पा त्वा द्बु
स्या सं भ वा दि ति धे यं ॥ नी लो घ टो ना स्ती त्पा दो तु नी ल घ ट त्व स्या न्व पि ता व छे द क त्वे ता द श ध र्मा व छि न्न प्र ति यो गि त्व मे व
सं स र्गे न तु नी ल त्व घ ट त्वा दि प्र त्य का व छि न्न प्र ति यो गि त्वं नी ल प ट स्य पी त घ ट स्य बा धि कर णे ता द श त्र यो गा प त्वा या प त्र ॥
नी लो प ल क्षि त स्य घ ट त्व मा त्र स्य अ न्व पि ता व छे द क त्वे तु घ ट त्वा व छि न्न प्र ति यो गि त्व मे व त या ॥ सं यो गे न घ टो ना स्ती त्पा दो
तु त्ती या वि त्र के र्ना व छि न्न त्व म र्पः ॥ सं स र्गी भू त प्र ति यो गि ता यां त द्बु न्व या सं भ वा त् ॥ किं त्व व छि न्न प्र ति यो गि ता क त्व प्र ति यो
गि त्व मा त्र वा अ व छि न्न त्व सं स र्गे ण सं यो गा दे स्त त्रान्व या दे व वि शिष्ट ला भ सं भ वा त् ॥ न च व सं यो गे न घ टा भा व स्ये व स म वा य
न घ ट वि शिष्ट द्रव्य ता भा व त पा स म वा ये न क पा ले घ टो ना स्ती ति व्य व हा रा प त्रि ॥ तृ ती यां त स म भि व्य हा र स्य ले त दु प स्मा
प्य प्र ति यो गि त्व स्ये व सं स र्ग त या यु त्प त्र ता त् ॥ स म वा या व छि न्न घ ट प्र ति यो गि ता का भा व स्य च क पा ले वि र हा त् ॥ अ स्तु वा घ
ट त्वा य व छि न्न त्व स्ये व सं यो गा दि सं ब धा व छि न्न त्व स्या पि प्र ति यो गि तां शो सं स र्ग म र्पा द ये व ना नं ॥ तृ ती यां त स म भि व्यो हार
स्य नि या म क त्वा न्नि प्र स र्ग ॥ घ टा न धि कर ण भू त ल मि त्या दो तु ल क्ष ण या अ धि कर ण प द मे व घ टा धि कर ण र्थ कं घ ट प ट
ता त्प र्य ग्रा ह कं ॥ अ न्य या अ न धि कर ण प दे न अ धि कर ण सा मा न्य भि न्न तो क्तो भू त ले त स्य बा धा त्र द न्व या नु प प त्र ॥ न च घ
टा न्वि त स्ये व अ धि कर ण स्य ने द स्त त्र न आ बो ध नी यः ॥ स मा सां त र्ग त न आ मु त्र र प द र्थ मा त्रान्व पि त यु त्प त्र ॥ अ न्य या

जाग०
धप

नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमेयः पट इत्यादौ नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत ॥ वस्तुतः ससं
बधिकपदस्य लेव्युत्पत्तिर्वैविध्यात्प्रतियोगितानवच्छेदकघटानधिकरणं भूतलमित्यादौ च घटाद्यन्तितस्यैव अधिक
रणदेर्नैवोनासते अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेपि घटस्य नाधिकरणं प्रति यो गिता यानावच्छेदकमित्यादि शिष्यात्रिप
दतत्पुरुषेण विद्वा एताभ इति परमार्थः ॥ पीतः शंखो नास्तीत्यादिशाब्दबोधस्तु न शंखत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्व
मवगाहते ॥ तन्मात्रस्यान्यथितानवच्छेदकत्वात् ॥ शंखवन्नयानिश्चितधर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् ॥ परंतु पीतशंखत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमया दया प्रतियोगित्वमवगाहते ॥ न जादिपदानां यद्वर्गविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता
पस्याप्यस्य भावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्वर्गवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिता संसर्गकान्वयबोधजनक
त्वव्युत्पत्तेः ॥ इयं स्तुविशेषो यद्दोनास्तीत्यादिगृहे सामग्निकी प्रतियोगित्वावगाहिता प्रसिद्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रति
योगितात्वेनैव निरूपिता ॥ पीतः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीतशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन अप्रसिद्धेनैवैत्यादिकं बहुत
रमूहनीयम् ॥ ॥ साध्या सामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवृत्तिरवृत्तित्वात् कत्वे साध्यवैयधिकरण्येप्यादि द्वितीयलक्षणे
न पो न रुक्ता पत्तिरतो व्याचष्टे ॥ साध्यमसमानाधिकरणं यस्य तत्त्वमिति परेणान्वयः ॥ बहिर्मात्रस्यैव व्यधिकरणतत्र
रूपासमानाधिकरणत्वात् बहिर्मान्मादित्यादावव्याप्तेरह ॥ यदधिकरणं न धिकरणं यस्येति
व्युत्पत्त्यापस्याधिकरणं साध्या नधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः ॥ तत्रैव साध्याधिकरणं तु न बहिर्मान्मानाधिकरणमतो नाव्या

रामः
५

मिरिति भावः ॥ ननु घटादिस्वरूपं यद्यत्राधिकरणं साध्या भूतधूमाद्यनधिकरणं तच्च कितानधिकरणत्वं ब्रूयादेरप्यतो धूमव
न्बहेरित्यादौ अतिव्याप्तिः ॥ यद्यद्यत्राधिकरणं साध्या नधिकरणं तत्र कितानधिकरणत्वे कौतुमहागौरवमत आह ॥ सा
ध्यनिष्ठेति ॥ साध्यनिष्ठो भावप्रतियोगित्वमदतोऽप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः ॥ न च साध्यनिष्ठस्य सामाना
धिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्येन वर्तते न तु ब्रूयादावित्यसद्वतावतिव्याप्तिः ॥ साध्यनिष्ठो भावप्रतियो
गित्वमिति निरूपकाधिकरणवृत्तिरस्य विवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतः असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभावः सा
मानाधिकरण्यभाव इति परमार्थः ॥ न चैवं द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः ॥ सामानाधिकरण्यभावस्य व्याप्यवृत्तिरेव
साध्येऽसत्वात् ॥ एतदस्वरसेन कल्यांतरनुसरणं तदिति ॥ न त्वेवमपि बहिर्मानधूमादित्यादिविषमव्याप्तिहेतव्याप्तिः
वृत्तिनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियोगिभूतपदाधेयत्वं तन्निरूपकपर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् ॥ साध्यसामा
न्यनिष्ठो भावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तिरैव कौच महागौरवमत आह ॥ साध्यनिष्ठाधेयत्वेति ॥ साध्याधे
यत्वं साध्याघटकसंबंधेन ग्राह्यं ॥ तेन रूपवान्महाकालत्वादित्यादौ संबंधसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकगगना
दौ हेतोरवृत्तिरेपि नातिव्याप्तिः ॥ तद्वृत्तौ ॥ साध्यवृत्तिरवृत्तौ ॥ तपि ब्रह्मसत्तादित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु साध्यनि
ष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तिरस्यैव हेतुताघटकसंबंधेन बाध्यस्य न्यावृत्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वावयवस
मवायादिना धूमादेः सत्तादव्याप्यापत्तेः तपि च सत्तावान्द्रव्यत्वात् धूमादित्यादावव्याप्तिः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकं

जाग.
४६

जात्याहो समवायेन संयोगेन वा वत्प्रसिद्धेः किं न इयं विविष्टसत्तादित्यादावव्याप्तिः इयत्तु निष्ठाधेयत्वा निरूपकगुण
द्वित्वस्य विविष्टः सत्तायां सत्तादित्यत आह ॥ साध्यनिष्ठेति ॥ धूमनिष्ठाधेयत्वा निरूपकेन जाहो वत्सा घृधिकरणत्वाभा
वस्य सत्ता व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति ॥ व्यापकत्वं तु प्रतियोगिवैयधिकरणाय घटितमेव ग्राह्यं ॥ तेन संयोगेन व
त्साधिकरणत्वस्या व्याप्यद्वित्वया तदभावस्य तत्रा यः पितृहन्त्रित्वेपि नातिव्याप्तिः ॥ वत्साधिकरणत्वगगनत्वाद्यवच्छिन्नोभ
योभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं ॥ तथा च हेतुता घटकसंबंधेन य
द्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तदमेव तत्पर्यः ॥ तेन वद्विनि
ष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणजलाहो कालिकादिसंबंधेन धूमाधिकरणतायाः सत्तेपि नातिव्याप्तिः ॥ न वा वत्साधिकरणत्वं
भावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेति कतिव्याप्तिः ॥ न च हेतुता वच्छेदकसंबंधेन
यद्वावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वाधिकरणतात्पर्यं ते प्रवक्ष्याम्य इति ग्राह्यं ॥ व
त्तु नियामकसंबंधेन हेतुताया मव्याप्तिप्रसंगात्तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वात्प्रसिद्धेः ॥ अस्माकं तु तादृशसंबंधेन य
देतुसंबंधितं तत्सम्बन्धसंस्थावच्छिन्नाभावमाहायलक्षणसंभवात् ॥ किं वा अधिकरणत्वा प्रवेशो वत्सादेः साध्यत्वे सयोगादि
संबंधेन रूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः ॥ संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वद्विनिष्ठाधेयत्वा निरूपकाधिकरणत्व
व्यापकत्वादिति भावः ॥ साध्यवद्विनेति ॥ अत्रापि साध्यवद्विन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणता सामान्यकत्वेन निष्कर्षो

रामः
६

बोध्यः ॥ तेन सत्तावान् इयत्तादित्याहो नातिव्याप्तिः ॥ ननु प्रागुक्तार्थस्य शब्दोन्तरेण विधानमनुवादः सत्तासंभवी साध्यं य
दधिकरणनधिकरणतत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्विन्नद्वित्वानधिकरणत्वस्य प्रागुक्तस्य साध्या नधिकरणनधिकर
णत्वशब्देना बोधनादते आह ॥ वरमिति ॥ तत्ताधिकरणत्वाभावे तत्ताभावस्य अत्र वेशादयर्थ्यं संभवीत्यत उक्तं अनतिप्रयोजने
ति ॥ तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणनधिकरणत्वभावः साध्यस्य यदनधिकरणतद्वित्वाभाव एव नान्य
यात् प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दोन्तरेण विधानमेवानुवादः सत्तासंभवीत्येति भावः ॥ साध्यमित्यादि ॥ साध्या नधिकरणत्वाहो म
ध्यवर्त्तिनत्रयस्यासेन चरमाधिकरणत्वाशेन सह अन्यथादेव तद्व्याभेदस्याशयः ॥ केवलान्वयिनीति ॥ अव्याप्तिरिति परेण
न्ययः ॥ अव्याप्तिहेतुमाह ॥ साध्यनिष्ठेति ॥ नाना व्यक्ति साध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य ॥ तेन शब्दान् गगनत्वादि
हो नाना व्यक्ति साध्यकाया विवरेपि न भवति ॥ नूनं तां परिहरति ॥ क्वचिदिति ॥ विविष्टसत्तावान् जातेरित्याहो अतिव्याप्तेरित्य
र्थः ॥ विविष्टधूमावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तदवच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्त्वादिति भावः ॥ यत्किंचिदिति ॥ साध्यव्यक्तिविद्य
क्त्वावच्छिन्ने दइत्यर्थः ॥ नानाधिकरणसाध्यकइति ॥ यत्र साध्यता वच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनानातत्रेत्यर्थः ॥ तेन कस्या
श्चिद्व्यक्तेर्नानाधिकरणद्वित्वविरहेपि न वद्वि साध्यकधूमाद्यसंग्रहः ॥ सर्वत्र केवलान्वयिनि तद्विनेति ॥ सावभौममतमुत्था
पयति ॥ केचित्ति ॥ हेतुवधिकरणइति ॥ सत्प्रत्यये अवच्छेद्यत्वतश्च साध्यवद्वित्वाभावेनितं ॥ तेनैवेति ॥ हेतुता वच्छेदकसंबंधेन
वेत्यर्थः ॥ तस्यैव साध्यवद्वित्वेन सदान्वयः ॥ साध्यवत्वमपि येन संबंधेन येन रूपेण साध्यातत्संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नवत्

जाग.
६७

बोध्यं॥ तेन समवायेन बहेः साध्यते धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यके सत्त्वादेनातिव्याप्तिः॥ तदधिकरणभिन्नत्वमिति॥ तदत्यन्तानावबलौ
क्रौञ्चद्वयं सत्त्वादिवावतिव्याप्तिः॥ गुणवत्त्वेन द्रव्यवृत्तिताभावस्य वद्व्यावच्छेदेन सत्त्वायामनावस्य सत्त्वात्ततोभिन्नत्वप
यंतानुसरणं॥ अस्मिन्नाप्यवृत्तिः॥ तदव्याप्यवृत्तिवृत्तितादृशवृत्तिताभाववतीयावतीयक्तिस्तत्रेदं कुरुते वक्तव्यमिति भा
वः॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुधिकरण इत्यस्य फलमोह स्वावयवसंयोगेनेति॥ अत्रावपि न क्षतिरित्यन्वयः॥ तथा च तादृ
शसंबंधेन हेतुधिकरणत्वाप्रवेगो स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वृत्तिमत्स्युक्तत्वाभाववत्तावद्विमान्धूमादित्यादावव्याप्तिस्मानुप
नरसंभवः इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादाववलक्षणसंभवादिति भावः॥ अत्र बोध्यं निकाजावच्छिन्नघटे पृथिवीत्वे रूपवद्वृत्तिवृत्तेन त्या
दिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादेरूपवद्वृत्तिताभावानुपगमे हेतुधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नग्राह्यं॥ तेन रूपवा
नपृथिवीत्वादित्यादेनाप्याप्तिः तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्य उत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयं॥ तेनैवेत्यस्य फलमोह॥ वृत्तिमति
च समवायेनेति॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वानुक्रोहिसंबंधसामान्येन हेतुधिकरणवच्छेदसाध्यवद्वृत्तिवृत्तिसामान्या
भावोत्पत्तिप्रवेगः॥ साधनाधिकरणवच्छेदतादृशाभावस्याप्रसिद्धेः॥ किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभावः प्रवेशनीयः
॥ तथा च हेतुधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमो वृत्तिमत्समवेतत्वाद्यभावस्य सत्त्वादसंभवे वस्यात्पदि तेनैव संबंधेन साध्यव
द्वृत्तिप्रवेगो न स्यादिति भावः॥ ननु हेतुधिकरणवच्छेदात् विशिष्टसत्त्वसाध्यवद्वृत्तिताभावस्याधिकरणप्रसिद्ध्या लक्षणमिदं स
ंभवेति॥ तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादेरवृत्तिमत्पर्वतस्युक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेदत्वादत

रामः
७

आह॥ तादृशाभावश्चेति॥ हेतुधिकरणवच्छेदसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्यैव ध्येयः॥ संबन्धांतरेण॥ हेतुतावच्छेदकान्यसंबंधेन॥ तथा
च हेतुमत्पर्वताद्यवच्छेदात् विशिष्टस्य वृत्तिमत्स्युक्तत्वाभावस्याधिकरणत्वं पर्वतरूपादाववृत्तिप्रसिद्धमिति भावः॥ यद्यपि रूपादेव
वृत्तिमत्स्युक्तत्वाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तत्र पर्वतादिकनावच्छेदकभावाभावयोरैकवृत्त्यर्थमेवावच्छेदकत्वस्वीकार इति प्रसिद्धिः
इव स्यात्॥ न च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसंबंधेन पर्वतनिष्ठघटो वृत्तिमत्स्युक्तत्वाभावस्य पर्वताद्यवच्छेदात् प्रसिद्ध्या न दो
ष इति वाच्यं॥ इत्यपि एतद्रूपवानेतदसादित्यादेरतदसाधिकरणवच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेदुर्वात्तात्॥ त
थापि पर्वतावच्छेदेन नदीयूपेन वृत्तिमत्स्युक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकार इत्यभिधानं॥ हेतुतावच्छेदकसं
बंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेतुधिकरणतदन्यत्वाग्रपतात्पयं॥ तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वात्तपिसा
ध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वादायेवलक्षणसंगतिः॥ न च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकर
णं हेतुधिकरणं तदन्यत्वात्क्रौञ्चविमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः॥ स्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमत्स्युक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणता
याः साधनवत्पर्वतादौ सत्त्वात्॥ साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टयद्यपि त्वावल्लिङ्गाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदन्यत्वात्क्रौञ्चविमान्धूमादि
दं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादेरसर्वत्रैवासंभवः॥ साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया तदवल्लिङ्गाधिकरणता प्र
सिद्धेः॥ केवलस्यातिप्रसंगेन विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यं॥ सावर्ज्यमाणां मते प्रतियोगिता
या इवाधिकरणताया अपि गुरुधर्मावच्छेदतापगमात्॥ अन्यथा समवेतत्वत्वादिकमपेक्ष्य सत्त्वावत्समवेतत्वस्य गुरुतया सा

जा ग०
४८

ध्ववद्वितित्वावहितप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धासत्तावानुपपत्त्यादावव्याप्तिप्रसंगात्॥ ननुसाध्यसामानाधिकरण्यवतेन
तदभाववत्त्वमनोद्वयसत्तादित्यादौव्यभिचारिएतत्प्रसंगादित्यत आह॥ व्यभिचारिएति॥ तादृशीति॥ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
हेतुमतीत्यर्थः॥ तादृशाभाववत्त्वासाध्यवद्वितित्वाभाववत्त्वात्॥ अत्रैवानुभवंप्रमाणयति॥ सत्तायामित्यादि॥ एवमसत्तायामपिद्वय
त्वसामानाधिकरण्यविरहे॥ विशिष्टसत्त्वति॥ विशिष्टसत्त्वज्ञातृप्रतिबोध्यहेतावित्यर्थः॥ यथाश्रुतेगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तायको
अव्याप्ताशंकायामुक्तंयेनतदनिरासादसंगत्यापत्तिः॥ अतिरिक्तत्वादिति॥ विशेष्यविशेषणभ्यामिन्नत्वादित्यर्थः॥ तथाचगुण
दिकंनहेत्वधिकरणमनोनाव्याप्तिः॥ उभयत्वमपि एकविशिष्टापरत्वमेवतत्त्वानिरिक्तमेवनातःस्पर्शवान्भूतत्वमूर्तत्वोभयस्यादि
त्यादावव्याप्तिरितिभावः॥ यद्यपिहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतोनाव्याप्तिः॥ नच
धूमाधिकरणमहानसावच्छेदेनपर्वतीयधूमेवहिमत्तंयुक्तत्वानावस्यचानन्यायेनसत्तादव्याप्तिः॥ महानसादेरपिकवि
कोदिसंबंधेनपर्वतीयधूमाद्यधिकरणत्वात्तत्रसाध्यवद्वितित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादितिवाच्यं॥ स्वावहित्वाधिकरणव
च्छेदसाध्यवद्वितित्वाभाववद्वित्तिधर्मवत्वमित्यस्यैवफलितार्थस्यतत्रधूमत्वधूममाहायेवधूमादेशक्षणसंभवेनधूमत्वस्य
हेतुतावच्छेदकत्वेपिह्यभावात्॥ तथापिविशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्तएवव्याप्तिवारणसंभवेहेतुतावच्छेदकावहित्वाधिकर
णत्वप्रवेशेगौरवमसंभवेवविशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धे॥ एवंधूमत्वादेर्याप्यतानवच्छेदकत्वेतद्वैकल्यायाहेतो
रूपन्यासोनस्यादित्याशयः॥ ननुविशिष्टस्यातिरिक्तत्वमानाभावः॥ नचगुणविशिष्टसत्तावानितिप्रतीत्यभावेवमानं॥ गुणस्य

रामः
८

विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेवतादृशप्रतीत्यसंभवात्॥ नचविशिष्टसत्तानिरूपिताधिकरणत्वंयद्युतिरिक्तंनदा
विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तुविशिष्टाधिकरणतायाः कृत्वाधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात्॥ किंचविशिष्टस्यातिरिक्तत्वेद्व्यविशिष्ट
सत्तावदितिनिर्णयदृश्यामपिद्वयनसत्तावदितिप्रत्ययप्रसंगः॥ सत्ताभावेवद्विप्रतिसत्तानिप्रत्ययैवविशेषितयानिदसत्ता
त्वात्तंत्र्येणविशेषितान्तरकस्यनेगौरवात्॥ एवंविशेषणविशेष्याभयग्राहकसामग्रीविगमेपिविशिष्टग्रहप्रसंगः॥ तदुभय
ग्राहकसामग्रीविशिष्टस्यग्रहेहेतुत्वकस्यनेपिगौरवांतरंस्फुटमेवेत्युक्तंआह॥ अनतिरिक्तत्वेति॥ गुणवत्त्वविशिष्टस्यातिरि
क्तत्वादितिग्रंथस्यविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यअतिरिक्तत्वादित्यर्थः॥ तथाचहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेन
तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपिनिवेदितमनोनाव्याप्तिरित्याशयः॥ ननुविशिष्टाधिकरणत्वंयदिनातिरिक्तंविशिष्टसत्तावानिति
प्रतीतेःप्रत्येकनिरूपिताधिकरणतादयावगाहितेयवोपपत्तेः॥ अन्यथाविशेषणभावनिर्णयदृश्यामपिविशिष्टसत्ताव
त्त्वप्रतीत्यापत्तेः॥ विशिष्टवत्त्ववद्विशेषणभाववत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकतायाः स्वातंत्र्येणकस्यनादित्युच्यतेनदाप्याहअनतिरि
क्तत्वेतितीतिप्राहः॥ विशेषणेति॥ विशेषणगुणकर्मान्यत्वंविशेष्यसत्तातयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधयेत्यर्थः॥ साक्षा
त्संबंधेनतस्यव्यभिचारित्वादाह॥ परंपरयति॥ अवच्छेदकतास्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः॥ सत्वगुणकर्मान्यत्वयोः द्वयैवसमा
नाधिकरण्यमितिप्रतीत्याअवच्छेदकतासंबंधेनतदुभयसामानाधिकरण्यस्यद्वयैवसत्त्वान्नव्यभिचारइतिभावः॥ नन्वेवंतय
त्वाधिकरण्यघटावच्छेदेनवाच्यत्ववद्वितित्वाभावस्यघटीपरूपादौसत्ताज्ञादृशाधिकरणभिन्नत्वमस्यैवतत्त्वत्वादित्येव

जाग.
४९

बलान्पिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतं भवति ॥ केवलेति ॥ द्वितीयेति ॥ तत्र साध्यव्यतिरिक्तस्याप्रसिद्धादिति भावः ॥ यद्यपीदं
वाच्यं प्रमेयादित्याहोतादात्म्येन केवलान्वयिहेतोः प्रथमलक्षणे ॥ व्याप्तिः संभवति ॥ प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहि
तेः ॥ प्रसिद्धे ॥ न च घटावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटे त्वाहोमुखनः ॥ तथा सति घटत्वघटेन वाच्यमित्यपि प्रतीत्याप
त्तेः ॥ तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवच्छिन्नाभावो लक्षणघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयाभिधानं
॥ स्वपदस्य तत्र साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्य
कत्वाभावस्य पटावच्छेदेन पटात्तादावेव प्रसिद्धेः ॥ वस्तुतस्तु ॥ केवलान्वयित्वेति मर्यादाप्रतियोगित्वमात्रेण तवच्छेदक
गर्भं ॥ तथा च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयिहेतुतया द्वितीयलक्षण एव तादृशं केवलान्वयिन्यव्याप्तिसंभवात् यथा मुत
मेव सम्यगिति ध्येयं ॥ न व्यास्तु ॥ केवलान्वयिनिवाच्यानेति ॥ केवलान्वयिसामान्यभ्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणमिप्राये
णेत्यर्थः ॥ प्रथमलक्षणे यत्किंचित्केवलान्वयिनितादात्म्येन प्रमेयादिहेताव्याप्तावपिन क्षतिरित्याहः ॥ सत्तायां गुणेन द्रव्यत्व
सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिः सत्ता निष्ठ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणेष्ववगाहने इत्यत्र सामानाकारप्रती
तिरुद्दिष्टं यति ॥ द्रव्यत्वगुणे इत्यादि ॥ ननु कप्रतीतिगुणवच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यभावो विषयः ॥ गुणस्य द्र
व्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठवृत्तिताभावावच्छेदकत्वमभवात् ॥ किंतु द्रव्यत्वनिष्ठपृथिवीत्वसामानाधिकरण्यतदवच्छेदकत्वा
भाव एव गुणविषय इति तदही यमपि इति भावः ॥ अवच्छेदकत्वाभावमिति ॥ प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेण दसत्तायां गुणेन द्र

रामः
९

द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्य लेखे वच्छेदकत्वोपस्थापकपरांतरविरहात् तदभावस्य गुणोद्बोधयितुमशक्यत्वात् ॥
किंतु सत्ता निष्ठ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येन गुणवच्छेदमित्याकारक एव बोधः ॥ गुणोद्बोधित्यत्र समर्थस्य गुणवच्छेदत्वस्य न अर्थ
न्यायादिति ध्येयं ॥ नन्वेवं तादृशप्रतीतिः सामानाधिकरण्यभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुद्धं ते सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृ
त्तित्वेन तदवच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्या तादृशवच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतिर्न मत्तापत्तिरस्य ॥ इति आह ॥ परंपरासंबन्धेन निमि
रूपकतारयस्वरूपसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ न तवच्छेदकतारयस्वरूपसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ सत्तायां द्रव्येन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यपि प्र
तीतिप्रसंगात् ॥ सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकतासंबन्धेनातस्यासत्तात् ॥ नन्वेति ॥ तथा च द्रव्यसत्तादित्याह
वतिव्याप्तिरिति भावः ॥ ननु कदृष्टांतस्य लेखाधकसत्तादवच्छेदकत्वाभावोक्तप्रतीतिर्विषयः ॥ प्रकृते तु साक्षात् सामानाधिकर
ण्यभावविषयकत्वेन किंचिदाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह ॥ सत्ता नेति ॥ तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वे द्रव्य
वृत्तित्वाभाववद्विन्नत्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः ॥ ननु द्रव्यवृत्तित्वाभाव इव तद्वत्तदप्यव्याप्यवृत्तिरेव वाच्यः ॥ तथा च द्रव्यगुण
त्मकविभक्तावच्छेदकावच्छेदेन सत्तायांतयोः समावेशात्कृतो विरोध इत्यत आह ॥ द्रव्यवृत्तित्वाभाव इति ॥ नन्वेवं ह्येवमूले कपी
संयोगानेति प्रतीत्याहोतासंयोगाभावोपिन सिध्यत तत्रापि वृत्तिरसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूले अवगाहनसंभवो दतश्चा
ह ॥ बाधकाभावमिति ॥ संयोगाभावो न वृत्तिरित्यादिप्रत्ययपे तत्रासत्तादिति भावः ॥ ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरि
त्यादिप्रतीतिरेव सिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणवच्छेदेन सत्तावृत्तिरित्यपि प्रत्ययादेकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् तदोद्बोधोत्तरमाह ॥ अ

जाग.
५१

तत्त्वमर्थः॥ कालो गोमान्गोत्वादित्याहो कालवृत्तिर्वाभावो वृत्तेरकत्वस्य इत्यत्रादिनिष्ठासमवेतत्वाद्दोषमिदं स्य गोत्वाधिक
रणीय कालिकसंबंधे विरहात्वात्प्राप्तिरित्यपि निरस्तमिति संक्षेपः॥ ननु इच्छास्य बाध्यत्वस्य गुणत्वादिसमवायित्वात्स
मवायित्वं नतद्यधिकरणधर्म इत्यत आह॥ वाच्यत्वमिति॥ अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इति इच्छाविषयत्वं पदार्थांतरं वा वाच्य
त्वं ननु तादृशो ह्यमात्रं अतिप्रसक्तत्वात् तन्न कस्यापि समवायीति भावः॥ समवायित्वेति मूलस्य समवायिकारणत्वेत्यप्यस्य
हुः॥ नन्विदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्याहो समवायितया वाच्यत्वाभावः प्रसक्तसाध्याभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादिके वला
न्वयिनितदप्रसिद्धे नुदागम्य न्यूनत्वमतः स्वयमाह॥ प्रमेयेति भावत्वेनेति॥ अभावानामभावः सर्वत्र सृज्यते इत्यन्वयः॥ ननु
भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिरभावस्यैव सृज्यते भावत्वेनाभावो नास्तीति प्रतीतिः॥ भावस्यैव प्रतियोगित्वमवहते न चैतावता प्रमेयमात्र
प्रतियोगिकाभावसिद्धिरत आह॥ बहिर्त्वेनेति॥ बहिर्त्वेन निर्वहो सर्वेषां भावः सृज्यते इति योजना॥ ननु जगत्त्वत्वेन प्रमेयं नास्तीति
प्रतीतिर्वदिमात्रप्रतियोगिकाभावमवगाहते न तु प्रमेयसामान्यप्रतियोगिकत्वात् इति मतितादृशप्रतीत्यनुत्पत्त्या बहिर्त्वेन प्रतियोगिका
भाववगाहितस्यावश्यकता इत आह॥ अत्रात्राति॥ तथा च गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्येव प्रमेयसामान्याभावसिद्धिः न हित
त्रापि गगनमात्रप्रतियोगित्वं भासत इति वक्तुं शक्यते विनिगमनाभावेन प्रमेयमात्रप्रतियोगिकत्वावगाहने बाधकाभावात्॥ का
लिकसंबंधेन गगनत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयस्य सर्वत्र नाभावः संभवतीत्युक्तं॥ अत्रात्राति॥ तथा च पादत्रासंबंधेन गगन
त्वाद्देरवृत्तिमात्रवृत्तित्वाद्दृशसंबंधा बहिर्त्वेन प्रतियोगिता वृत्तेरकताको गगनत्वादिना प्रमेयसामान्याभावो वाच्य इति भावः॥ ननु

रामः
११

कालिकादिसंबंधेन प्रमेयसाध्यके तेन संबंधेन साध्याभावस्यैव प्रसिद्धिः कार्यासाधकालिकसंबंधेन गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीति प्र
तीत्यानसंभवतितत्संबंधेन गगनादवृत्तिमत्वमते तादृशप्रतीतिर्गगनप्रतियोगिकत्वावगाहितये बोध्यं प्रमेयांतरं प्रतियोगि
कत्वेनाभावो नास्तीति आह॥ विरुद्धेति॥ तथा च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयं नास्तीति प्रतीत्या निर्विज प्रमेयप्रतियोगिकत्वात्प्रावः सृज्यते
इति भावः॥ इदमुपलक्षणं॥ संयोगादिसंबंधेन घटत्वादिकमपि प्रमेयत्ववदवृत्तिरिति तत्संबंधेन घटत्वाद्यवृत्तिप्रतियोगिता कप्रमे
यसामान्याभावोपि बोध्यः॥ अत्रात्राति॥ दोषस्यापि सत्त्वान्ने प्रतियोग्यवृत्तिरित्यादिदोषांतरं किमित्युपात्रे अतस्तदवतारं प्रमादकते
॥ नन्विति॥ पारिभाषिकमेवेत्येवकारणं न व्यभिचारः॥ व्यभिचार इति योगार्थो व्यवहृष्टते॥ अव्यभिचारित्वमिति॥ अथेदं वाच्य इत्या
दिगुणप्रतिप्रतीतिबोधः॥ तथा च न चैव घट इत्यादि मूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेन अनक्षयता प्रदर्शनपरत्वात् पूर्वमूलासंग
तिरिति ध्येयम्॥ श्री॥ यदित्यादि॥ अत्र यत्समानाधिकरण इत्यस्यानुक्तौ साध्यावृत्तेरकता बहिर्त्वेन व्यापकता वृत्तेरकप्रतियोगिता कस्या
स्तत्सामान्याभावस्यापि वादं तर्गतत्वात् प्रसक्तसाध्यापकता घटकसमवायसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेनावृत्तित्वादय
मात्राज्ञानादित्यादव्याप्तिरस्तदुपात्रमित्यग्रे स्फुरीभविष्यति॥ न चात्मत्वाभावोपि समानकालीनत्वादिसंबंधेन प्रतियोग्यधिक
रणवृत्तिः तथा विधिसंबंधावृत्त्यनियामकत्वात्॥ कश्चिदपि तेन संबंधेन वृत्तिमत्ता प्रतीतेः॥ इत्थं बहेतुसमानाधिकरणत्वमपि
हेतुधिकरणधेयत्वग्राह्यं॥ तेनात्मत्वाभावस्यापि हेतुधिकरणसंबंधित्वात्तदोषतादवस्थः॥ न बहेतुसमानाधिकरण इत्य
पहापसाध्यसमानाधिकरणत्वावतस्तादृशभावाः स्वविशिष्टपदमा बहिर्त्वेन हेतुधिकरण वृत्तेन प्रतियोगिसमानाधिकरण

गितानवलेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः॥ इत्थंचतत्संबंधेन स्वावृत्तिनाधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावलेदको
योयस्तदन्त्यत्वे सति तत्संबंधावृत्तिनाधेयतावलेदकत्वरूपतत्संबंधेन साध्यव्यापकतावलेदकत्वे निरुच्यतादृशव्यापकता
वलेदिकापदभावाप्रतियोगितातादृशभावाः प्रवेशनीयाः॥ नचतत्संबंधावृत्तिनाधेयत्वादि कं व्यर्थं॥ इत्यत्राद्यभावप्रति
योगितायामपि संयोगसंबंधेन वृत्त्यादिव्यापकतावलेदकत्वापत्त्यापावदंतगतस्य तत्संबंधेन इत्यत्राद्यभावस्य साध्यव्या
पकताघटकीभूतसंयोगादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रसिद्धासदेतुमात्रेण वा सप्रवस्यवारण्यं तदुपादाना
त्॥ संयोगसंबंधावृत्तिनाधेयत्वस्य इत्यत्राद्यभावसत्वेन इत्यत्रादिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य तादृशधेयतानवलेदकत्वात्॥ तत्सं
बंधेन स्वावृत्तिनाधिकरणत्वचतत्संबंधेन स्वावृत्तिनाधिकरणसामान्यभेदः॥ तेन वृत्त्यादिनिष्ठप्रतियोगितावृत्तिनाधिक
रणगगनोभयभेदस्य घटतादिनावृत्त्यादिनिष्ठप्रतियोगित्वावृत्तिनाधिकरणभेदस्य वृत्त्यादिसाध्यवृत्तिसत्वेपिन शक्तिः
अत्राभावा इति स्वरूपकथनं॥ वस्तुतः साध्यवन्निष्ठाभावस्य तत्संबंधावृत्तिनाप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवलेद
कत्वमेव तत्संबंधेन साध्यव्यापकतावलेदकत्वं वाच्यं॥ तत्र च साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्वरूपसंबंधेन ग्राह्यं॥ तेन स्पष्टः काल
तादृश्यादेरस्य तादृशभावस्यापि कालिकसंबंधेन साध्यवृत्तिवृत्त्यापावदंतगततावाच्यताद्यभावस्य च तादृशप्रतियोगिस
मानाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः॥ इत्थंचजातिसामान्याभावादेरपि वृत्त्यादिव्यापकतायामप्रतियोगिताकस्य जात्यादिसंरूप
स्य हेतुसमानाधिकरणभावस्य जातिसामान्याभावात्प्रकप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादसंभवापत्तिरतोअभावा इत्युक्तं॥

रामः
१३

भावमिच्छा इति चतुर्थः॥ यथाच सामानाधिकरण्येनानवलेदकत्वघटितायां व्यापकतायां न दोषस्तथाप्ये प्रपंचपिष्यते॥ न
व्यास्तु साध्यतावलेदकेत्यादि॥ साध्यतावलेदकावृत्तिनाधिकरणन्यावृत्तितत्प्रत्येकवृत्तिवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थः॥ नचै
कमात्रवृत्तिसाध्यकसदेताव्याप्तिः॥ तत्र यावत्स्यानुपादेयतात्॥ इहे कस्या किं चित्करत्वात्॥ यथासाध्यतावलेदकाव
ृत्तिनसमानाधिकरणयावृत्तस्तत्प्रत्येकसमानाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिताकेत्यर्थ इति प्राहुः॥ यत्तु॥ साध्यवदवृत्त्यभावप्र
तियोगितावलेदकप्रतियोगिताकेत्यर्थ इति॥ तत्र॥ केवजान्वयिसाध्यकसदेतादृशप्रतियोगिताप्रसिद्धाः व्याप्तेः गग
नस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेपि हेतुसमानाधिकरणत्वात्संभवादिति॥ अत्र व्यापकतावलेदकप्रतियोगिताका इत्यत्र व्यापक
तायाभावलेदोपयेति बहुव्रीहिकप्रत्ययः॥ तेन प्रतियोगितया समप्रवलेदकस्य समासकोपधत्वेपि पुंवभावः॥ तद्विदुर्बु
कोपधत्वेपुंवभावनिषेधादित्यत्रियुक्ताः॥ सर्वत्रेति॥ सदेतावसदेतावित्यर्थः॥ तथाच यावत्तानुक्तेः अतिव्याप्तिरेव स्यात्ता
व्याप्तिरिति भावः॥ सकलव्यभिचारिणीत्यर्थ इत्यन्ये॥ केचित्तु॥ सर्वत्रेति सकलहेत्वधिकरणवलेदेनैत्यर्थ इत्यप्याहुः॥ वा
च्यत्वाद्यभावस्येति॥ घटतादिनावाच्यत्वाभावस्य चेत्यर्थः॥ तथात्वात्॥ प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥ तथाच धर्मवान्बुद्धे
दित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव यावत्पदोपादानमिति भावः॥ ननु साध्यतावलेदकव्यापकप्रतियोगिताकयावदेनाबोकोव
वाच्यत्वाद्यभावमादायोक्तस्यातिप्रसंगस्य व्युत्पत्तिसंभवात्साध्यतावलेदकावृत्तिनव्यापकतावलेदकप्रतियोगिताका
भावानां यावत्तापादानंगौरवग्रस्तमत आह॥ अतएवेति॥ निरुक्ताभावयावत्तापादानादेवेत्यर्थः॥ अन्यथाभूतताद्यभा

जाग.
५४

रस्यसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकान्यताभूतत्वमूर्तत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यचतादृशप्रतियोगिताकस्य
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यात्रि-स्यादेवेतिभावः॥यत्रसाध्यप्रतियोगिकोपकिं
विहभावोपधर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्वमित्येवलक्षणमस्तुतयावत्वगभनि
रुक्ता॥धूमवान्बुद्धेरित्यादौघटत्वेनधूमाभावस्यापिनादृशहेत्वधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्या
प्रित्युदाहरणद्वितीयात्राकाअतएवेत्यादिकमेवतारयति॥तदुक्तं॥तादृशात्राकायाधूमवान्बुद्धेरित्यादिप्रसिद्धस्यनएववद्विधु
मोभयत्वावच्छिन्नाभावमाहायतिव्याप्तिसंभवेभूतत्वमूर्तत्वोभयत्वानित्याद्यनुधोवनस्यसंदर्भविरोधापत्तेः॥यदपियादृशा
भावस्यप्रतियोगितायाव्यापकसाध्यतावच्छेदकतादृशकश्चिदभावोपधर्मावच्छिन्नाधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधि
करणस्तद्धर्मवत्वव्याप्तिरित्युक्तेववाच्यत्वाद्यभावमाहायतिव्याप्तिवारणायवत्वगभलक्षणगौरवग्रस्तमतुक्तंअतए
वेत्यादि॥तदप्यसंगतं॥प्रतियोगितामात्रेणवस्तुत्वेकपर्यवसितत्वेनवद्विधुमोभयत्वादस्तव्यापकत्वासंभवाद्विधुमा
भयवान्बुद्धेरित्यादाव्याप्तिभयेनतादृशानिरुक्तेः॥इतिमुपपन्नकत्वात्॥ननुप्रतियोगिसमानाधिकरणमित्यत्रप्रति
योग्यधिकरणत्वंसाध्यनिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनग्राह्यमित्यसंयावत्वनिवेशेनेत्यतआह॥अतएवेत्यादित्यपिद
हंति॥नव्यास्तु॥ननुसाध्यतावच्छेदकतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठयादृशप्रतियोगिताकोपकिंचिदभावोपधर्माधिकर
णवच्छेदेनतादृशप्रतियोगिताप्रयसमानाधिकरणस्तत्वाभ्यस्येवसम्यक्कियावत्वगभलक्षणरभोगौरवग्रस्तः॥प्रमये

रामः
५४

वान्वाच्यत्वादित्यादौविरुद्धघटत्वंपटत्वेभयगगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकंप्रमेयाभावमाहायजक्षसंभवात्॥गगनादेर्
त्रिमत्वलक्षणधर्मताभावात्॥प्रतियोगित्वसामान्याभावातिरिक्ताभावस्यस्वरूपसंबंधेनप्रत्याश्रयविभिन्नमतोघटत्वप
टत्वमात्रमेयमात्रस्याभावमाहायेवधूमवान्बुद्धेरित्यादौनातेप्रसंगः॥नवानवच्छिन्नान्तरेयथ्यं॥वद्विधुमोभयत्वावच्छिन्ना
भावमाहायधूमवान्बुद्धेरित्यादौअतिव्याप्तेर्विकल्पात्साध्यनिष्ठमपितदप्यमेव॥अन्यथागगनाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक
वाच्यत्वाद्यभावमाहायेव्यभिचारिमात्रेतिव्याप्तापत्तेरित्यतआह॥अतएवेति॥इत्थंचभूतत्वविशिष्टमूर्तत्वाद्यभावस्यसा
ध्यतावच्छेदकतिरिक्तधर्मावच्छेद्यप्रतियोगिताकतयातस्यप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनातिव्याप्तिसंपादयतीत्याशयेन
द्वितीयाद्यवच्छिन्नाभावपर्यंतस्यप्रतियोगिसमानाधिकरण्यनिधानमपिसाधसंग्रहे॥परंतुप्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छे
दकप्रतियोगिताकःकश्चिदभावोपधर्माधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगिसमानाधिकरणस्तत्त्वमेवाव्यभिचारित्वंकुतोना
कंभूतत्वमूर्तत्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायुक्तेः॥तादृशोभयात्मकसाध्यव्याप्यतावच्छेदकताभावादेवतादृशोभयाभा
वमाहायतिव्याप्त्यसंभवादिति विभावनीयमितिप्राहः॥केचित्तु॥ननुसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपटस्यव्युत्पत्तयामाध्यव्याप
कतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावरव्यावृत्तविशेषणमवित्तमित्यतआह॥अतएवेति॥उक्ताभावेयावत्तापादानोदवत्पु
इतिप्राहः॥भूतत्वमात्रमभिनयेसतिविशेषगुणवत्तत्त्वंनैव्यापकतायाःप्रतियोगिवेयधिकरणाघटितत्वकस्यभूतत्वम
ूर्तत्वोभयस्यव्यापकतादृशोभयवतिघटादौवृत्त्युत्पत्तिरवच्छेदेनविशेषगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्तादतुक्तंमनोन्यत्वे

जाग०
५५

ति॥साध्यसेवाभावमादायनातिप्रसूयापेक्षं न संवत्संतरस्येति केमुत कन्यायेनोक्तं मनोव्यवहारीत्यपि वदंति॥ अतथात्मा
दिति॥स्वविशिष्टहेतुधिकरणवत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः॥ मनस्येव व्यवहार इति भावः॥ ननु यत्त
मानाधिकरणयावतो भावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्तेसाध्यता वत्त्वे दका वदित्त्यादि कथं
यं भावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नस्वकीयप्रतियोगिताश्रयसमानाधिकरणत्वं तदस्य प्रतियोगिताया एव व्याप्य
वृत्तितानिरूपकतया धर्माद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताया अतथात्वेन धूमवान्महेदित्यादावति
व्याप्ययोगादत आह॥ साधनेत्यादि॥ गौतादित्यादिपदेन गगनादिसंग्रहः॥ तथा च तद्दलानुक्तं वसंभवेत्यादिति भावः॥ न
नु एवं पक्षसमानाधिकरणयावत्तः साध्यप्रतियोगिता का भावाः साध्यता वत्त्वे दकसंबंधेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तत्त्व
मित्येवोच्यतां तावत्तैव गोताभावधर्मादाया संभवस्य युगादात आह॥ तत्रेति॥ तथा चोक्तं विवक्षायां व्यत्यासक्यक्रि
साध्यकसंदेहो लक्षणसंभवेपि बहिमान् धूमात् जातिमान् सत्त्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकानां तत्तद्गुणानां आत्मत्वा
द्यभावानां प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाद्याप्रिश्रितिभावः॥ न च साध्यव्यापकप्रतियोगिका इत्यस्यैव सम्यक्ते व्यापक
ता वत्त्वे दकप्रतियोगिता कपर्यंतं व्यर्थमिति वाच्यं॥ तत्र च क्रीणां गगनादीनां च प्रमेयत्वादि प्रकारेण साध्यव्यापकतया
तद्भावमादाया संभवापत्तेः॥ न च वृत्तिमत्त्वे सति स्वानधिकरणसाध्यवृत्तिभावाप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं निश्चय
यत प्रतियोगिकाभाव एव निवेष्टतामिति वाच्यं॥ तस्य लक्षणंतरत्वे पुनश्च लक्षणस्यादुष्टत्वादिति भावः॥ पक्षसमानाधिकर

रामः
१५

ण इत्यत्र हेतुधिकरणत्वं विवक्षितं॥ येनेत्यादिना॥ तदधिकरणमिति॥ तत्संबंधीत्यर्थः तेन तादात्म्येनाधिकरणप्रसिद्धाव
पितत्संबंधेन संदेहो ना व्याप्तिः॥ अतथात्वेपीति॥ प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वविरहेपीत्यर्थः॥ यद्यपि प्रतियोग्यसमाना
धिकरणमवश्यं विविष्टहेतुधिकरणवत्त्वेन प्रविबक्षणीयं॥ तथा च हेतुता वत्त्वे दकसंबंधेन हेतुधिकरणमुक्तो
कालिकसंबंधेन धूमसाध्यधिकरणे महाकाले वत्तमानस्य प्रलयान्यत्वाद्यभावस्यापि यावदंतर्गतत्वात्स्वविशिष्टहेतुधि
करणप्रसिद्धावृत्तिमान् धूमादित्यादावप्याभिः संभवति॥ तथापि स्वविशिष्टहेतुकरणे त्यादेरुक्ता वनुक्तो च उभयप
पि अयमात्मा ज्ञानादित्यत्रा व्याप्तिः॥ बहिमान् धूमादित्यत्र तु स्वविशिष्टेत्याद्युक्ता ववतयेत्याशयेन प्रसिद्धादाहरणं परित्यक्तं
यत्तु महाकालस्यैव प्रलयान्यत्वाभावविशिष्टहेतुधिकरणत्वं संभवात् विविष्टेत्याद्युक्ता वपि बहिमान् धूमादित्यादौ नाप्य
मिः॥ महाकालस्य हेतुता घटकसंयोगसंबंधेन धूमाधिकरणत्वाभावेपि हेतुसंबंधित्वानपायोत्तादात्म्येन हेतुसंग्र
हार्थं हेतुता घटकसंबंधेन यो हेतुसंबंधित इति यो वदन्नावानामेव निवेष्टत्वादिति मतं॥ तत्र च संयोगमात्रेण धूमहेतोः
प्रभामेदलादेव द्विव्यभिचारितत्वापत्तादि निरूपितसंयोगेनैव तस्य हेतुत्वात्तादृशसंयोगेन च धूमसाध्यधिकरणे पूर्वतो प्रल
यत्वादिसं रूपस्य प्रलयान्यत्वं भावस्य वैशिष्ट्याप्रसिद्धे वक्ष्यकत्वात्॥ भिन्नकालीनयोर्विषयतां संधिसामान्येन वाधा
राधेयभावविरहादिति दिक्॥ ननु पुन्यवित्तवान् महाकालकपालान्यतरत्वादित्यादावति व्याप्तिः॥ साधने समानाधिकरण
स्य महाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि हेतुधिकरणे महाकालाद्य वत्त्वे दनकालिकसंबंधेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादे

जाग०
५६

तथाह॥ एवमिति॥ दृष्टान्तरेषां॥ प्रतियोगिसामानाधिकरण्यद्वये पोष्यार्थः॥ एकसंबंधेन व्यापकत्वं अन्यसंबंधेन प्रतियोगिसा-
मानाधिकरण्यद्वयसंबंधेन निबन्धनः प्रोक्तातिव्याप्तिरूपो दोषः साध्यव्यापकताघटकसंबंधेन साध्यप्रतियोगिसामानाधि-
करण्यघटकसंबंधेन साध्यविवक्षयानिरसनीय इत्यर्थः॥ यत्तत्संबंधेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवनिष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यत्तद्व्यतिरिक्तप्रतियोगिताकः साध्यवनिष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासमानाधिकरण्यवच्छेदकान्यप्रतियोगि-
गिताको वा यो भावस्तस्य तादृशसंबंधेन प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्विषयविषयमिति फलितोऽर्थः॥ पृथिवीत्वाद्यभावप्रति-
योगित्वं तु न कालिकसंबंधेन पृथिवीत्वादिव्यापकतावच्छेदकं नित्यपृथिव्याव्यभिचारात्॥ किंतु समवायेनैव तेन संबंधेन पृथि-
वीत्वाद्यभावस्य हेतुधिकरणमहाकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावोक्तातिव्याप्तिरिति भावः॥ यत्तु येन संबंधे-
न व्यापकत्वेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्योक्ताव्यतिरिक्तज्ञानमीश्वरसविषयकत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः॥ साधनसमानाधिकरण-
स्यैवाभिन्नत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटकविषयितासंबंधेन यावद्वैतधिकरणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वं न-
येन येन संबंधेन व्यापकत्वेन तेन संबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणोक्तो दोषः॥ तथा सति यावत्पदव्येष्ट्या
पुत्रैः॥ विशेषणतासामान्येनेव साध्यवन्निरूपितविशेषणतया पिवाच्यत्वादेः साध्यव्यापकताघटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभाव-
स्यैव तादृशसंबंधेन हेतुधिकरण्यवच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादुपमानवहेतित्वादियभिचारिण्यतिव्याप्तिरि-
रहादिति॥ तन्मदं॥ विषयितासंबंधेन व्यापकताया एवासत्त्वादिषयितासंबंधेन स्वावच्छिन्नाधिकरण्यताप्रसिद्धास्वावच्छिन्नान

रामः
१६

ज्ञानधिकरणसाध्यवच्छिद्येत्यादिव्यापकतायास्तेन संबंधेनासंभवात्॥ न च तेन संबंधेन स्वावच्छिन्नसंबंधित-
मेव व्यापकतायां निवेशनीयं तदुक्तातिप्रसंगभयेनैव तस्या निवेशनीयत्वात्॥ न च तत्संबंधावच्छिन्नायाः सा-
ध्यवनिष्ठत्वावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकधर्मवत्तलक्षणं व्यापकत्वं विषयितासंबंधेन
सुखं साध्यव्यतिरिक्तज्ञाने वस्तुमात्रस्यैव विषयितासंबंधेन सत्त्वपिनित्यज्ञानान्यत्वविशिष्टघटादेर्विषयितासं-
बंधेनाभावस्य तत्र सत्त्वे बाधकाभावादिति वाच्यं॥ विषयिताया इत्यनियामकतया तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताप्र-
सिद्धेः॥ यदपि मनस्तद्वदुत्पादित्यत्रातिव्याप्तिः॥ अणुत्वसमानाधिकरण्यमनस्तदभावस्यापि साध्यव्यापकताघटक-
दिकृतविशेषणतया सर्वत्रैव परमाणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वादिति॥ तदपि तु॥ नित्यानामव्यवर्तकत्वाज्जन्य-
नामेव मूर्तानां दिगुपाधितया परमाणे दिकृतविशेषणतया कस्याप्यसत्त्वात् तेन संबंधेन साध्यव्यापकत्वविर-
हात्॥ अन्यथा वस्तुमात्रस्यैव कालोपाधित्वसंभवात् पित्रन्यमात्रस्य संसृष्टत्वात्॥ अतएव प्रलयदशायां दिग्देहावि-
भागो नास्तीत्यादि सिद्धांतः संगच्छते॥ अन्यथा परमाणुनां सत्त्वात्तदानीमपि दिविभागप्रसंगादिति दिक्॥ यदि च स्येदं म-
हाकालत्वादित्यादावतिव्याप्तिः॥ साधनसमानाधिकरण्यमहाकालान्यत्वाद्यभावस्यापि साध्यव्यापकताघटककालि-
कसंबंधेन महाकाले प्रतियोगिसामानाधिकरण्यत्वात्॥ न च स्पष्टइत्याकारकयत्किंचिदोद्यमकैर्विषयतासंबंधेनै-
व स्पष्टत्वव्यापकताया वदंतं तस्य तदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविषयतासंबंधेन हेतुधिकरणमहाकाले

जाग०
५७

प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावात्प्रतियोगिः॥नहिनादृशबोधयुक्तौकालिकसंबंधेनापिस्पंदत्वव्यापकत्वंभाविभूत
स्पंदेषुयन्निर्वादितीवाच्यं॥विषयतायाःज्ञानसमानकालीनतयातदुद्दिश्यत्वाभावदशायामेवस्पंदत्ववतिविषयतासं
बंधेनतत्तदुद्दिश्यत्वाभावस्यसत्ताविषयतासंबंधेनस्पंदइत्याकारकेजन्यबुद्धेःसाध्यव्यापकत्वासंभवात्॥किंवच्य
धिकरणधर्मावलिन्नाभावस्यासत्तेपिअधिकरणसंबंधावलिन्नवाच्यत्वाद्युत्पत्ताभावमादायेवकेवलान्वयिसाध्यक
स्यनेजक्षणसमन्वयात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलस्यतद्व्यपकत्वानुपपत्तेः॥ननुसाध्यवलिन्नाभावीयप्रतियोगिता
याःसामानाधिकरणेनानवल्लेदकधर्मवत्वरूपव्यापकतायाव्याधिकरणधर्मावलिन्नाभावमादायासंभववारकस्य
सामानाधिकरणेनेत्यस्यव्यर्थतायामेवतन्मूलग्रंथस्यतात्पर्यमितिवाच्यं॥सामान्यधर्मेणविशेषाभावमादायथा
पकत्वस्याप्रसिद्धीरक्षणमेवसामानाधिकरणद्वयस्यव्यापकतायामवश्यंनिवेशनीयत्वादित्यादिकंविभाज्यते॥
तदासंबंधेकाविवक्षयेतिग्रंथस्यसाध्यव्यापकत्वस्यतदवल्लेदकप्रतियोगित्वस्यप्रतियोगिसामानाधिकरणघटकी
भूतप्रतियोग्यधिकरणत्वस्यैकसंबंधावलिन्नविवक्षयेत्यर्थः॥तथाचसप्रतियोगितावल्लेदकीभूतसंबंधावलिन्ना
ध्यव्यापकतावल्लेदकप्रतियोगिताकायावतोअभावाःस्वप्रतियोगितावल्लेदकसंबंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरण
इत्यर्थजाभात्यावदंतर्गतस्यसमवायादिसंबंधेननित्यज्ञानत्वमनस्त्वस्पंदत्वाद्यभावस्यस्वप्रतियोगितावल्लेदकीभू
तसमवायादिसंबंधेनयावद्व्यधिकरणेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वान्नित्यज्ञाननित्यसविषयकत्वात्मनस्तद्वद

रामः
१७

एतात्स्पंदोमहाकालत्वदित्यादौकुत्रापिनातिव्याप्तिः॥नचैवंवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौअव्याप्तिःअधिकरणधर्मावलिन्न
वाच्यत्वाद्यभावस्यैवतत्रघटकतयातस्यप्रतियोगितावल्लेदकसंबंधसत्तेमानाभावादितीवाच्यं॥स्वरूपसंबंधेनघटत्वा
दिनावाच्यत्वेनास्तीत्यादिप्रतित्यनुगृहेनतादृशभावस्यापिप्रतियोगितावल्लेदकसंबंधस्वीकारात्॥अन्यथाभूतत्वसं
योगेनपटतावल्लिन्नघटवदित्येवंनिर्णयसत्तेपिभूतलेसंयोगेनपटत्वेनघटोनास्तीतिप्रत्ययप्रसंगात्॥नचैवमपि
ज्ञातःअधिकरणधर्मावलिन्नेपिचेदभावःप्रामाणिकसहासर्वसंबंधेस्तत्प्रतियोगितावल्लिद्यतामित्यर्थकतेवसामा
न्याभावेवक्ष्यमाणतात्॥केचिन्नु॥संबंधेकाविवक्षयेत्यत्रसाध्यवत्साध्यव्यापकत्वप्रतियोगित्वप्रतियोगिसामानाधि
करणघटकीभूतप्रतियोग्यधिकरणत्वचैकेनसाध्यतावल्लेदकसंबंधेनविवक्षणीयमित्यर्थः॥तथाचसाध्यतावल्लेद
कसंबंधावलिन्नसाध्यव्यापकतावल्लेदकीभूततादृशसंबंधावलिन्नप्रतियोगिताकायावतोअभावाःसाध्यतावल्लेदकसं
बंधेनप्रतियोगिसमानाधिकरणइत्यर्थजाभाकुत्रापिनातिव्याप्तिः॥नचप्रतियोगितायाःसाध्यतावल्लेदकसंबंधावलिन्न
त्वविवक्षणेव्यर्थमितिवाच्यंतदनुक्तैवाच्यत्वादित्येवमादायेवकेवलान्वयादौलक्षणसंभवप्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूले
तन्निगकरणस्यासंगततापत्तेः॥नचैवमपिसंबंधवाच्यत्वाद्यभावस्यतिग्रंथविरोधःवाच्यत्वादेसंयोगादिसंबंधेनधु
माद्यव्यापकत्वादितिवाच्यं॥वाच्यत्वाद्यभावस्येत्यत्रादिपदसत्तात्यत्रस्वरूपसंबंधेनसाध्यतात्त्रवाच्यत्वाद्यभावमा
दायसंयोगादिसंबंधेनसाध्यतायांचत्रव्याधभावमादायातिव्याप्तिपरतयेवतत्संगतेरित्याहुः॥तन्मदं॥मनोन्यताद्य

जाग०
५८

भावस्येत्याद्युक्तग्रंथविशेषात् नूतनत्वमूर्तत्वोभयस्य समवायेन साध्यतायां मनो न्यत्वस्य तत्संबंधेन साध्यव्यापक
त्वासंभवात् वृत्त्यनियामकसंबंधेनाधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वस्य चाप्रसिध्दातेन संबंधेन साध्यतायां धनी चैत्रतादित्या
दिमद्वेताव्याप्तेः॥ तदुपान्यरूपरूपत्वादित्यादावतिव्याप्तिश्च साध्यताघटकसमवायसंबंधेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रति
योगिताकानां अधिकरणधर्मावच्छिन्नगुणत्वाद्यभावानां सर्वेषामेव स्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधि
करणत्वादिति॥ यत्तु विशेषणताविशेषणसाध्यव्यापकत्वं तेनैव च प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वं संबंधेका
विवक्षयेत्यस्पर्शमाहुः॥ तदपि गवायभावस्यात्मत्वाद्यभावस्येत्यादिग्रन्थस्यालम्बकतापत्तेरुपेक्षितमिति॥ नन्वेतावताप्य
पमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिरेव घटत्वादिनाः तत्त्वसामान्याभावस्यापि स्वविशिष्टस्य हेतोर्विषयतया अधिकरणे घटादौ
व्यापकताघटकसमवायेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वाभावादत आह॥ दलांतरेति॥ पश्चादुक्तहेतुधिकरणवच्छेदेन
त्यत्र हेतुधिकरणदलेपीत्यर्थः॥ संबंधभेदनिबंधनो दोषः एकसंबंधेन हेतुधिकरणत्वं स्वविशिष्टहेतुधिकरणेत्यत्रान्य
संबंधेन हेतुधिकरणत्वनिबंधनोऽप्यतिरूपो दोष इत्यर्थः॥ संबंधेकाविवक्षयेति॥ हेतुसमानाधिकरण इत्यत्र हेतुधिकर
णत्वं येन संबंधेन स्वविशिष्टहेतुधिकरणवच्छेदेनैव हेतुधिकरणत्वं तेनैव संबंधेनैति विवक्षयेत्यर्थः॥ इत्यंबदलांतर
पदमपि साधुसंगच्छते इति तु नयाः॥ यद्वा धूमवान् वहरित्यादातिव्याप्तिः धूमसामान्याभावस्यापि हेतुधिकरणयोगोल
कावच्छेदेन स्वप्रतियोगित्वस्य कालिकसंबंधेनाश्रयी नूतनत्वादेः समानाधिकरणत्वादत आह॥ दलांतरेपीति॥ प्रतियोगि

रामः
१८

सामानाधिकरणमित्यत्र प्रतियोगिताश्रयदलेपीत्यर्थः॥ संबंधभेदनिबंधनो दोषः॥ प्रकृतसाध्यव्यापकत्वस्यैकसंबंधाव
च्छिन्नावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्यान्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयी नूतनत्वादेः सामानाधिकरणनिबंधनो दोषः॥ स
ंबंधेकाविवक्षया॥ यत्संबंधेन व्यापकतावच्छेदकत्वं प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणमित्यत्रापि तेन संबंधेन प्रति
योगिताश्रयत्वविवक्षयेत्यर्थ इति संक्षेपः॥ अत्र संबंधेकाविवक्षायां रूपसामान्याभावान् पृथिवीत्वा जलपृथिवीत्वा देत्या
दिविरुद्धहेतावप्यतिव्याप्तिः साधनसामानाधिकरणस्य पृथिव्यन्यत्वाद्यभावस्यापि हेतुधिकरणपृथिव्यवच्छेदेन जलपृथिवी
वच्छेदेन वादिकृतविशेषणतया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्॥ मूर्तमात्रस्येव द्विगुणाधित्वापगमात्॥ नन्वेतस्यालक्ष्यत्वं
निरूपमित्याकारकयत्किंचिन्माम्यक्तेर्विषयतासंबंधेन साध्यव्यापकतादावतर्गतस्य तदभावस्येव हेतुधिकरणव
च्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणविरहान्नातिव्याप्तिः॥ तादृशबुद्धिव्यक्तेर्विभिन्नकालानघटादौ केनापि संबंधेनासत्त्वादि
तिवाच्यं॥ विषयतायाज्ञानसमानकालीनतया तादृशबुद्ध्यावदशाया मेवरूपभूत्येव गगनादौ विषयतासंबंधेन तदुद्भवा
वप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावसत्तातादृशज्ञानव्यक्ताभावस्यासाध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावात्॥ स्वावच्छि
न्नानधिकरणसाध्यवच्छिष्टेत्पादित्यापकतायास्तद्विषयको सत्त्वपि प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकत्वस्य तदु
द्विषयकावसत्वेनोक्तस्य प्रतियोगिताश्रयव्यपकत्वादिति नमनिराकुरुते॥ रूपसामान्येत्यादिना॥ पृथिवीत्वादिकमिति॥ नि
त्यपृथिव्याद्विगुणाधित्वमानाभावादिपदं॥ तेन जलपृथिवीत्वाद्युपग्रहः॥ स इतुत्वप्रतिवृत्ते विरोधनिरस्यति॥ प्रत्ययः

जाग.
६०

मतिरद्वयताभावसिद्धिरित्याहुः॥ अंतराश्रयमेसमुवायेनरुंरूपंनस्तीतिप्रतीतेः॥ ज्ञा मा एयानुरोधेनैवधंसात्यंताभा
वयोर्नविरोधः॥ अन्यथासमेवायावस्तिनप्रतियोगिताकधंसायप्रसिध्यातत्रतीतेर्नमत्वापत्तेरितिपुरमार्थः॥ त
त्सामानाधिकरण्येति॥ प्रतियोगिसामानाधिकरण्येति॥ स्वविशिष्टेति॥ स्वपदलक्षणघटकतत्तदेभाव्यक्ति
परं॥ तथाचतत्तदेभावाश्रयभूतयद्वतुताघटकसंबंधेनहेतुतावच्छेदकधर्मावस्तिनाधिकरणतदवच्छेदेनतत्तदेभा
वेस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यग्राह्यमित्यर्थः॥ तेनहेतुसमानाधिकरणस्यघटत्वादिनावह्याद्यभावस्यकालिक
दिसंबंधेनधुमायधिकरणस्यदादौव्यापकताघटकसंयोगादिसंबंधेनप्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावोपिवि
मानधुमादित्यौदोनाव्याप्तिः॥ नवाइयंविशिष्टसत्त्वादित्यादौघटत्वादिनाइयत्वाद्यभावस्यहेतुधिकरणगुणघटत्वे
देनप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेपिक्षतिः॥ गुणादीनांविशिष्टसत्तानधिकरणत्वात्॥ यद्यपिव्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वे
मानाभावाच्चत्वाद्यभावनिष्ठयत्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यतदवच्छेदकत्वेनहेतुधिकरणस्येत्यसंभवः कथिता
तिव्याप्तितादवस्थानं॥ नचस्वविशिष्टहेतुधिकरणताव्यापकीभूतप्रतियोग्यधिकरणतावद्वृत्तित्वंवाच्यं॥ स्वविशिष्टपद
वैयर्थ्यापत्तेः॥ प्रतियोग्यधिकरणभूतस्वविशिष्टयावच्छेदधिकरणवृत्तित्वस्याक्तेचइयंतद्वृत्तादित्यादाव्याप्तिः॥ याव
वाः ३०
देतुधिकरणप्रसिद्धेः॥ तथापियावतोहेतुमद्वृत्तिधर्माः हेतुधिकरणत्वानियावतितत्प्रत्येकाश्रयभूतप्रतियोग्यधिकरण
वृत्तित्वस्यविवक्षितत्वाददोषः॥ एकमात्रवृत्तिहेतोरपितत्रक्षणावृत्तित्वविशिष्टस्यवह्न्यधिकरणत्वानिसंतीतिनतत्राव्याप्तिः॥

रामः
२०

नचप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिस्वविशिष्टयावच्छेदधिकरणताकत्वमात्रंनस्युक॥ स्वविशिष्टेत्यस्यहेतुसमानाधिकरणइत्य
स्यचवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः॥ प्रागुक्तमपिस्वविशिष्टपदंहेतुधिकरणवच्छेदेनैत्यस्यप्रवेशोएवायंकरवतीत्यतःपश्चादुक्त
स्यापितस्यप्रथमंप्रयोजनमाह॥ तेनेति॥ गोत्वादिनागवाद्यभावस्यतद्वृत्तिकालेवतावपिपदागोत्वंतद्गौरित्यादौनाति
प्रसंगइतियोजना॥ इदमुपलक्षणं॥ तत्रदयोगोलकान्यत्वाद्यभावस्यापिकालेप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्धुमवान्
वहेरित्यादावतिप्रसंगोदृष्ट्यः॥ गवाद्यभावस्यप्रतियोग्यधिकरणेदेविकसंबंधेनापि वृत्तित्वमुपपादयितुमाह॥ गवा
द्यनधिकरणेति॥ इदानींचत्वरैर्गौर्नास्तीतिप्रत्ययात्गोमत्पेकालेकालिकसंबंधावस्तिनगवाद्यभावस्यगवानधिकरण
चत्वारवच्छेदेनवृत्तौनविरोधः॥ नचएतत्प्रत्ययस्यचत्वरएवेतत्कालावच्छेदेनगवात्यताभावोविषयइतिवाच्यं॥ देशवृत्तौ
कालस्यैवकालवृत्तौदेशस्यावच्छेदकत्वानुभवादकशेषस्यकर्मशक्तत्वात्॥ इदानींगगनेगौर्नास्तीतिप्रतीतेःगवाद्यभा
वस्यैतत्कालावच्छेदेनगगनवृत्तितावगाहितायाभ्रमत्वापत्तेः॥ गवाद्यभावस्यगगनादौसार्वदिकत्वेनव्याप्यवृत्तितया
कालावच्छेद्यतासंभवादितिभावः॥ तद्वतीति॥ गवादिमतीत्यर्थः॥ काले॥ जन्यकाले॥ ननुचरमधुंसात्मकस्यप्रत्ययात्यता
भावाभावस्यापियावदंतर्गतत्वात्तस्यसृष्टिकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावोक्त्यातिव्याप्तिरतश्चाहमहाकालेवेति॥
तथाचतस्यापिमहाकालेप्रतियोगिसामानाधिकरण्यतस्यकालिकसंबंधेनजगदाधारत्वादितिभावः॥ ननुगोत्वादिजातेः
प्रत्येकालिकसंबंधेनसत्त्वमाणाभावात्पदागोत्वंतद्गौरितिसंवेतुरेवेतिपदिबूपात्तदाप्याह॥ यत्रकालत्वमिति॥ ३

जाग.
६९

कवि वक्षानारदे चरादि साधारण रूपेण पि गोः साध्यताया प्रतिव्याप्तिरित्याशयेन सांध्योतरमाह ॥ अन्यद्वयमिति ॥ द्वय
स्य साध्यतायां कालत्वसंबन्धे तु रेव प्रत्ययेपि कालिकसंबन्धेन परमात्मादेः सत्त्वात् ॥ कार्यद्वयानधिकरणभूतत्वे सति
व्यवहारेनैव धर्मिग्राहकप्रमाणेन तन्निवेरते व्यभिचारित्वसंपन्नये ज्ञानपद ॥ ननु महाप्रलयानंगीकारे प्रागुक्तहेतुर्द
यमेव लक्ष्यं प्रत्ययेपि ब्रह्मांडांतरे अन्यद्वयसत्त्वात् अतः साध्योतरमाह ॥ प्रजयावतिर्वेति ॥ खंडप्रलयादेर्निर्वैयर्थ्यः
॥ यद्यपि प्रतियोगिनो यदधिकरणं तद्वृत्तित्वस्य देशिकसंबन्धेन विवक्षायां मपि यदा गोत्वं तदा गो रित्यादौ अतिव्याप्तिवा
रणं संभवति प्रलयाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणमहाकाजोदोदेशिकविशेषणतासंबन्धेन वृत्तित्व
विरहात् ॥ नच द्वयं महाकालत्वादित्यादावप्यभिः ॥ कालिकसंबन्धेन महाकालनिष्ठस्य द्वयत्वाद्यभावस्य स्वप्रतियोग्य
धिकरणे देशिकविशेषणतया वृत्त्यभावादिति वाच्यं ॥ हेतुसमानाधिकरणत्वस्यापि तादृशविशेषणतया विशेष
णीयत्वात् ॥ तथापि रूपभिन्नगुणत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य रूपान्यत्वाद्यभावस्य रूपभिन्नत्वप्रकारकप्र
माविशेष्यत्वाद्यभावस्य च रूपत्वादिस्वरूपतया देशिकविशेषणतासंबन्धेन वृत्तित्वविरहेण यावदनेतर्गतत्वात् ॥ घट
त्वादिना रूपभिन्नत्वाद्यभावस्य च सर्वस्यैव तादृशाभावस्य महाकाजोदोस्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्याप्तिरतः
स्वविशिष्टहेतुधिकरणत्वादिविवक्षानुसरणमिति वदंति ॥ वस्तुतो देशिकविशेषणताघटितस्य लक्षणांतरत्वादेकेनाप
रस्यान्यथाकर्तुमशकत्वा दुक्तलक्षणेन वेयर्थ्यमिति परमायः ॥ यत्र हेतुधिकरणविशेषणतया वत्तमानानानिरुक्त्या

रामः।
२९

वदभावानां प्रतियोगिवृत्तित्वमेव विशेषणतासंबन्धेनोचितं प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वप्रवेगे गौरवात् ॥ सर्वत्र व्यभिचारस्य न
न्यत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिवादिना वादिति ॥ तत्तु ॥ स्ववृत्तित्वविशिष्टानां केवलान्वयिधर्माणं अत्यन्ताभावस्य स्वप्रतियोगि
वृत्तित्वेनासंभवापत्तेः ॥ नहि वाच्यत्वादि वृत्तित्वविशिष्टानां वाच्यत्वादीनामभावो वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिवृत्तिरिति दिक् ॥ प्रा
चांमते संयोगसामान्याभावे साध्यकं मेयत्वं द्वयएव व्यभिचारीत्यतः कपि पद ॥ प्रतियोगिवैयधिकरणघटितमेव साध्य
व्यापकत्वमत्र प्रवेक्षितम् ॥ यथा संनिवेशे वेयर्थ्यविरहादतस्तदवच्छेदकत्वं संयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वे व्यक्षतमि
त्याशयेन संयोगात्मकाभावस्याभिधानेन दघटितसाध्यव्यापकतायाः प्रवेक्षितुगगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य
गगनत्ववाच्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावादेवैयार्तं तर्गतत्वात्तस्य च हेतुधिकरणभूतगगनत्ववच्छेदप्रतियोग्यसमाना
धिकरणत्वादित्याप्तिरतस्वविशिष्टपद ॥ एतदभिप्रायेणैव संयोगाद्यात्मकाभावस्य त्रादिपदमुपात्तं ॥ वस्तुतः सत्तावानु
यत्वात् गुणत्ववान् रूपत्वादित्यादौ काले ज्ञानरूपे च हेतुसमानाधिकरणस्य सत्ताभावस्य गुणत्वसामान्याभावस्य च के
नापि संबन्धेनात्मगगनादेनित्यरूपे च वृत्तित्वादेतुधिकरणवच्छेदेन तस्यैव यावदनेतर्गतस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण
विरहादव्याप्तिरित्यात् यदित्स्वविशिष्टपदनस्यादिति दिक् ॥ ननु धूमाद्यभावनिष्ठोज्ज्वलादिवृत्तित्वविशिष्टस्य गोत्वाद्यभावस्या
भावो धूमाद्यभावएव अभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकस्याभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् ॥ तथा धूमादौ साध्यव
त्वादित्हेतावतिव्याप्तिः ॥ धूमाद्यभावस्य हेतुधिकरणवच्छेदेन गोत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादत आह ॥

जाग.
६२

जलादावतीति॥ नचतादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि जलादेर्न तादृशाभावतावतावच्छिन्नाधिकरणत्वं किंतु धूमाभावता
वच्छिन्नाधिकरणत्वमेवेति न प्रत्ययापत्तिप्रसंग इति वाच्यं॥ एवं सत्यभावमात्रस्यैव प्रायेण भेदप्रसंगात्॥ उक्तं केमेणेवाति
प्रसंगस्य वारणसंभवादिति भावः॥ ननु तथापि धूमवान्बहेरित्यादावतिव्याप्तिः॥ समनियताभावानामैकात्तु धूमाभाव
स्य बहिर्धूमोभयाभावाभिन्नस्यायोगालकान्यत्वाभावादेश्चायोगालकभेदत्वादिना भेदसामान्याभावादभिन्नस्य हेतु
धिकरणवत्त्वेदेनैव वक्ष्यादिभेदात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति चेत्॥ अत्राहः॥ यावत्पदस्य फलतः प्रतियो
गिताविशेषणत्वेन साध्यव्यापकतावत्त्वेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोअभावस्तस्यैव विशिष्टहेतुधिकरणवत्त्वेन
तत्र प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षितं तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमादिनिष्ठतादृशप्रतियोगिताक
स्य धूमादिनिष्ठप्रतियोगिताश्रयेण धूमादिना हेतुधिकरणवत्त्वेदेन सामानाधिकरण्यविरहातिव्याप्तिः॥ नचैवं यत्स
मानाधिकरण इत्यस्यैवैयर्थ्यं॥ आत्मत्वसामान्याभावापत्तिप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावत्त्वेदकतया तत्प्रति
योगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादयमात्माज्ञानादित्यादाव्या
प्तिवारकत्वात्॥ जलादिवृत्तित्वविशिष्ट्यादिग्रहस्तु वस्तुगतिमनुरुध्येवोक्तः॥ तेन तादृशाभावस्य धूमाभावस्वरूपत्वेऽपि
तस्य हेतुधिकरणवत्त्वेदेन साध्यव्यापकतावत्त्वेदकीभूतधूमनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्ताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादे
वातिव्याप्तिप्रसंगेऽपि नासंगतिः॥ नच धूमत्वेन धूमाभावस्य धूमनिष्ठयत्प्रतियोगित्वेन देवधूमत्वेन प्रमेयसामान्याधिब

रामः
२२

स्य प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं लाघवान्तु तद्विचित्रं प्रतियोगित्वांतरं गौरवात् इत्युक्तविवक्षयाप्यप्रतिकार इति वाच्यं॥
स्वरूपसंबंधात्मिकायाः प्रतियोगितायाः सामान्याभावस्य लेपि प्रतियोगिभेदेनैव भिन्नतादिति सांप्रदायिकाः॥ वस्तुतः सा
ध्यव्यापकतावत्त्वेदिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नायाः यादृशप्रतियोगितायानिरूपकोभावस्तस्यैव विशिष्टहेतुधि
करणवत्त्वेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यं॥ तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसाम
ान्याभावानिरेकेपित इयं प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिनैव धूमत्वादिधूमत्वावच्छिन्नमेतानतादृशप्रतियो
गिताश्रयसामानाधिकरण्यमुपादायानिप्रसंग इति पुनमुत्तरायामः॥ यत्तु॥ समनियताभावेकामते धूमवान्बहेरित्यादाव
तिव्याप्तिवारणार्थं येन येन संबन्धेन साध्यव्यापकतातेन तेन संबन्धेन प्रत्येकं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षितं॥ तथा च
व्यभिचारिमात्र एव यत्राधिकरण्यव्यभिचारस्तदन्वत्तस्य स्वात्मकस्वरूपसंबन्धेनापि साध्यव्यापकतात्रेभावं संच हेतुधि
रणवत्त्वेदेन तादृशान्यत्वात्मकस्वरूपसंबन्धेनैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावातिव्याप्तिः॥ अतएव विधायितासंबंध
स्य व्यापकताघटकत्वेऽपि नित्यज्ञाननित्यसविषयकत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः॥ नित्यज्ञानत्वाद्यभावस्य व्यापकताघटकीभूतेन
समवायसंबन्धेनैव प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यत्वादिति मतं॥ तत्तु॥ घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य बहुवचनत्वादिनाऽपि वि
न्यत्वाभावस्वरूपतया तस्य व्यापकताघटकेनापि विद्वान्यत्वनिरूपितस्वरूपसंबन्धेन यावत् हेतुधिकरणप्रतियोगिसामा
नाकरणविरहादेव धूमवान्बहेरित्यादौ अतिव्याप्तिविरहाद्यवत इत्यस्यैव विशिष्टेत्यस्य पक्षसामानाधिकरण्य इत्यस्यैव व्यप

जाग.
६३

तापातादितिदिक्॥ननुव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्वेपिसर्वत्रसदेतौघटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाभावंगगनत्ववाच्यत्वोभया
भावंवासमादायप्रोक्तलक्षणसंभवात्॥प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलावतारानुपपत्तिः॥नचवेद्विशिष्ट्यासंन्यवृत्तिधर्मानवच्छि
न्नत्वेनव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रतियोगितायाविशेषणीयत्वात्तन्नेवमितिवाच्यं॥व्यभिचारवारकत्वेनतादृशविशेषणस्यव्यर्थ
त्वात्॥अन्यथाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकालीनत्वेनहेतुविशेष्येवग्रंथावतारएंकुतो न समर्थयेत्अतो लक्षणंतरमाह
॥यत्सामानाधिकरणनामित्यादि॥बहिर्मान्धूमात्मन्नावान्द्रव्यत्वादित्यादाव्याप्तिः॥साध्यव्यापकप्रतियोगिकानांजनत्वे
विशिष्टद्रव्यत्वाभावगुणत्वविशिष्टसत्ताद्यभावानांस्वविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेनप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजनत्वविशिष्ट
द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावादतुक्तं॥रूपावच्छिन्नेति॥तथाचजनत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादेःसाध्यव्यापकता
नवच्छेदकत्वाददोषः॥यत्तु॥साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्यघटघटत्वेनवृत्त्यभावस्ययावदेत्वधिकरणेघटत्वावच्छिन्नसामा
नाधिकरण्याभावात्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेति॥तदत्यंतमसत्॥घटत्वेनवृत्त्यभावस्येववहित्वेनघटान्वतयातस्य
पिपावदेतुमतिस्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतबुद्धित्वावच्छिन्नसामानाधिकरणत्वात्तन्नुसमवायित्वस्यवाच्यत्वव्यापकतानव
च्छेदकत्वात्तद्वच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्यमूलोक्तस्येतल्लक्षणघटकत्वादाह॥तत्पत्वादिनेति॥शेषमित्यादि॥येनसंबंधेन
हेतुस्तत्संबंधेनहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावात्तन्नायमात्मात्मानात्घटान्यत्वेसतिआत्मघटसं
योगादित्यादावात्मत्वसामान्याभावस्यातथात्वेपिनाव्याप्तिः॥एवंपेनसंबंधेनव्यापकतातत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका

रामः
२३

भावस्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये बोध्यं॥अतोव्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावस्यासत्वेपिव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावमादायलक्षणसमन्वयसंभवात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथा
वतारानुपपत्तिः॥नचाजनत्वादेःसमवायेनसाध्यतायांमहाकालत्वादावतिव्याप्तिः॥प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामाना
धिकरण्यवत्स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेनबोध्यं॥तेनद्रव्यसत्तादित्यादौद्रव्यत्वाद्यभावस्यकालहेतुमतिप्रतियोगिसमा
नाधिकरणत्वेपिनातिव्याप्तिः॥इदंत्ववधातयं॥साध्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाःसामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वरू
पमेवव्यापकतावच्छेदकत्वमत्रपूर्वलक्षणेचप्रवेष्टुं॥नतुप्रतियोगिवैयधिकरणघटितं॥तथासतिव्यधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावासत्वेपिसर्वत्रमेयमित्याकारकजन्ययत्किंचिद्विषयत्वसामान्याभावमादायेवसर्वत्रलक्षणन्वयसंभवे
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुपपत्तिः॥जन्यज्ञानव्यक्तिविषयत्वस्यतादृशज्ञानदृशयामेवसत्त्वेनतदसत्त्वदृश
यामेवतादृशज्ञानविषयात्वाभावस्यहेतुसामानाधिकरणत्वात्॥एवंचअत्रस्वविशिष्टपदंनकपिसंयोगाद्यात्मकाभावं
गगनत्वादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावमादायकपिसंयोगाभाववान्प्रमेयत्वादित्यादौअव्याप्तिवारकंकपिसंयोगाभाक्ता
देरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात्॥किंतुहेतुमतिक्रमेवर्तमानस्यसत्त्वसामान्याभावस्यापिनिरुक्तरूपज्ञातित्वात्तस्य
चात्मादावसत्त्वेनयावदेत्वधिकरणेप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहात्सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादाव
व्याप्तिवारकमेवस्वविशिष्टपदं॥नचसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोपदे

जाग.
६४

त्वधिकरणवच्छेदेन स्वावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणस्त्वमित्येव सम्पत् ॥ वाच्यत्वादिति
नाघटाद्यभावमादायेव वाच्यं यत्तादित्यादौ लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं ॥ स्वरूपसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिध्याप्र
मेयवान्तेयत्वादित्यादावव्याप्तिः गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिध्याप्रमेयवद्विमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः ॥ वृत्त्यन्या
मकसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया गोमीमेत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसंबंधेन गवादेः साध्यतायामव्याप्तेतिदि
क् ॥ ननु बह्वितेन धूमवद्विन्नसामान्याभावो धूमीयसंयोगसंबंधेन इव सामान्याभावो बाधो भाव एव तथा योगोलकभेद
तदभावान्तरत्वेन योगोलकावच्छेदभावो योगोलकान्यत्वस्वरूपसंबंधेन भेदसामान्याभावो बाधो योगोलकान्यत्वाभाव एव
समनियताभावानामेकाग्रता ॥ तथा च धूमाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्नितादिकं तदवच्छिन्नेनैव समंयावद्वह्नि
करणे धूमाद्यभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् धूमवान् बह्वेदित्यादावव्याप्तिः ॥ सामान्यधर्मेण विशेषाभावान्य
पगमेतुमुत्तरं तथा ॥ धूमत्वेन धूमाद्यभावानामेव प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावतया तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वा
द्यवच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिति चेत् अत्रापि यावत्स्वफलतः प्रतियोगित्वस्य विशेषणतया साध्यव्यापकतावच्छेदकं
पावच्छिन्नयद्यप्रतियोगिताकोपत्तमानाधिकरणे भावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणवच्छेदेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नसमानाधिकरणस्त्वपर्यवसितार्थः ॥ तथा च धूमादिनिष्ठादशाधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य धूमादिनि
ष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकीभूतधूमत्वाद्यवच्छिन्नसमार्धहेत्वधिकरणवच्छेदेन सामानाधिकरण्यविरहान्नातिप्रसंग

रामः
२४

इति संप्रदायविदः ॥ वस्तुतो जापि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नपास्त्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयाया दशप्रतियोगित
यानिरूपितो भावस्तादृशप्रतियोगिताया यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नसमानाधिकरण्यवक्तव्यं ॥ धूमत्वादिना धूमाद्यभावस्तु
न प्रमेयत्वादिना धूमाद्यभावः सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यानभ्युपगमात् ॥ तदभ्युपगमेतु पादशप्रतियोगिताकाभावेतादृ
शप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवद्वह्निवत्स्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वस्यैव बोधोऽतिरेकः ॥ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृश
प्रतियोगिताकाभावानां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरण्यवाच्यमतेन काश्चिदोष इति ध्येयम् ॥ चक्र
वर्त्तिलक्षणन्याह ॥ केचित्त्विति ॥ अनवच्छेदकमिति ॥ यत्साध्यतावच्छेदकमिति परेणान्वितं ॥ घटत्वादिना बह्नाद्यभावमादा
यवद्विमान्धूमादित्यादौ लक्षणसंगतिः ॥ अविचारिणितुहेतुसमानाधिकरणसाध्यसामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकं
साध्यतावच्छेदकमतेनातिव्याप्तिः ॥ कृपिसंयोगेन तादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं व्याप्यवृत्तेरिति ॥ बह्वित्यादिना घटादाभावमा
दायाव्याप्तिरतः साध्यते ॥ अत्र च प्रतियोगितासाध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यतेन समवायादिसंबंधेन बह्नाद्यभावस्य हेतुस
मानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि बह्वित्यादेर्नासंभवः ॥ प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः
॥ प्रतियोगिवैयधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धे तस्मिन् रित्यागः ॥ व्याप्यवृत्तित्वं तु निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वं ॥ हेत्वधिकरण
यत्किंचिद्वह्निवत्त्वाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वतत्त्वं वा ॥ एवं चैतन्नाभार्थमेव हेतु
समानाधिकरण्येत्पुनस्तुस्वातंत्र्येण तद्विशेषणं वैयर्थ्यात् ॥ यत्किंचित्त्वनिवेशश्च कृपिसंयोगाभावस्य हेत्वधिकरणीभूत

जाग.
६५

इयन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वेपिकपि संयोगीसत्त्वादिप्राप्तेनातिव्याप्तिः॥ ननु समनियताभावानामेकाघटत्वेन वस्तुभावस्यैव
वह्नित्वेन घटाभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्यप्रतियोगिकभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमि
त्यव्याप्तिरतः समनियताभावस्य मतेपि निरुक्तिमाह॥ हेतुसमानाधिकरणस्येति॥ व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितायाः सा
मानाधिकरणेनानवच्छेदक्यत्वात् साध्यतावच्छेदकमिति योजना॥ नन्वापि हेतुसमानाधिकरणस्य वह्नित्वेन वह्निधूमोभया
भावस्य वह्नित्वेन पर्वतादृशभावस्य च प्रतियोगितायाः समानाधिकरणसद्वह्नित्वमवच्छेदकमिति व्याप्तिः॥ तादृशप्रति
योगितायाः अन्यूनवृत्तित्वे सति पदवच्छेदकतदन्यत्वात् क्तावपितया॥ पर्वते वह्नित्वेन ताण्ण ताण्ण दहनोभयनास्तीति प्रती
तिसिद्धस्यैव तादृशभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद् वह्नित्वस्य॥ न च तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन वह्नित्वमात्रे पर्या
प्तं किंतु ताण्णसाण्णोभयत्वेपि॥ अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवति पर्वतादृशभावसत्त्वप्र
संग इति वाच्यं॥ सोऽहं मते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवतामात्रस्याभावाविरोधित्वात् अन्यथा घटवृत्तिघटत्वेन परा
भावस्यापलापापत्तेः॥ किंतु प्रतीतिबलात् व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिदो सत्यां प्रतियोग्यं प्रकारी
भूतधर्मविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैव साधर्मनायत्याभावस्य विरोधित्वं वाच्यं॥ तदेतद्वह्नित्वादिना ताण्णता
ण्णोभयाभावादिसत्त्वेपि न क्षतिकरं॥ अतएव इयत्वेन वह्निर्नास्ति वह्नित्वेन तद्वह्निर्नास्तीति प्रतीत्या सामान्यधर्मेण विशेषे
षाभावोऽभ्युपेयते॥ न च तत्र वह्नित्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् सतेऽयत्नस्य तु वैशिष्ट्यमात्रं विषय इति वाच्यं॥ वह्निमा

रामः
२५

नयमित्येवं निर्णयसत्त्वेपि इयत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रत्ययात् इयत्त्वस्यैवावच्छेदकतया भावात् अन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवह्नि
ष्टप्रतियोगिताकत्वप्रकारेण वस्तुभावबुद्धिप्रतिवह्नित्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वात् तादृशप्रतीत्यसंभवा
पत्तेः॥ अस्माकंतु इयत्त्वावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वेन वस्तुभावबुद्धिप्रति इयत्वेन वह्निविशिष्टनिश्चयस्यैव विरोधि
त्वात् तदसत्त्वादेव तादृशभावप्रतीति संभवादित्यतो लक्षणं तदमाह॥ प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति॥ केचित्तु सामानाधि
करणमभेदः॥ तथा च हेतुसमानाधिकरणभावीयत्वाभिन्नप्रतियोगिताया अवच्छेदकं यद्यत्स तदन्यत्साध्यतावच्छेद
के विवक्षितम्॥ प्रतियोगित्वं हि स्वरूपसंबंधविशेषः॥ स च सामान्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूप एव न तु प्रति
योगिस्वरूपः॥ ननु गमादभेदेनो धाराधेयता वानुषपत्तेः॥ सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यैव प्रतियोग्यं प्रकारीभूतो
विशेषधर्म एव तथाननुसामान्यधर्मः अतिप्रसक्तत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदको हि
स्वरूपं न प्रतियोगित्वं किं त्वतिरिक्तमेव॥ अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिने वसाधर्मभावस्य विशेषात्
तदवच्छिन्नवति तादृशभावस्यासत्त्वप्रसंगात्॥ विवादेऽप्यतिरिक्तया प्रतियोगितायामेव॥ अन्यथा समनियताभावे को न नि
खिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव गगनाभावात् सकलबागमनाभावः स्वीकर्तव्यं चिंतामणिकारणात् तदनेगी कानु
पपत्तेः॥ इत्येव पर्वते वह्नित्वेन ताण्ण ताण्ण वह्निर्नास्ति प्रतीतिबलात् तादृशभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वेपि ता
दृशप्रतियोगित्वं न वह्नित्वाभिन्नं किंतु तादृशोभयत्वाभिन्नमिति रिक्तमेवेति स्वाभिन्नायाः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताया

जाग.
६६

यदवच्छेदकं तदन्यत्वस्य बहुत्वे सत्त्वात् तस्य धूमव्यापकता वच्छेदकत्वहानिः ॥ नन्वत्र लक्षणे हेतुव्यधिकरणवृत्तिव्यभि-
वस्य संबंधमात्रेण न बाध्यः ॥ वृत्तिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसंबंधेन धूमवृत्तिसत्त्वाद् व्याप्यापत्तेः ॥ नापि देशिकविशे-
षणतया घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्यापत्तेः घटत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य देशिकविशेषणतया वृत्तिव्यवहार-
ित्यतो लक्षणंतरमाह ॥ प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति प्राहुः ॥ अपरे तु ॥ प्रागुक्तं व्याप्यवृत्तिव्यपत्तिं चित्तव्यवहितत्वेन द-
र्शयितुं मतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्येत्यादि लक्षणंतरमुक्तं मित्याहुः ॥ अन्येतु कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
काशाभावाभावादौ साध्ये आत्मत्वादिति हेताव्याप्तिः आकाशाभावात्मकस्य साध्याभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकतयतत्प्र-
तियोगिता वच्छेदकमेव साध्यता वच्छेदकमतः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वेति लक्षणंतरमिति प्राहुः ॥ हेतुसमानाधिकरण-
स्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्याभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरणेनानवच्छेदकं यत्साध्यता वच्छेदकमिति योजन-
ं ॥ अथात्र प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं न स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नत्वं समनियताभावानामभिन्नतया घटितत्वेन घटाभावा-
देरपि घटत्वेन प्रमेयसामान्याभावस्वरूपत्वात् तस्यैव प्रमेयात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यत्वासंभवात् ॥ अतए-
व स्वप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणेनोपस्तदन्यत्वमपि न तथा ॥ घटत्वेन घटाभावादेरपि प्रमेयत्वादिना घटा-
द्यभावस्य द्रव्यत्वेन घटवद्वृत्तेरभावस्य बातादात्त्यापगमाद् प्रसिद्धापत्तेः ॥ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि तत एव वा-
रणसंभवे व्याप्तिवारकसामानाधिकरणेत्यस्य वैयर्थ्यापाताच्च ॥ न च साध्यता वच्छेदकसंबंधेन पादराप्रतियोगिताश्रया

रामः ।
२६

घट

नधिकरणं हेतुधिकरणं तादृशप्रतियोगित्वं प्रतियोगितांतार्थः॥ तथा च बह्वित्तेन घटाभावीयंगनिष्ठं प्रतियोगित्वमपि तादृशमतस्तदवच्छेदकत्वं बह्वित्तेष्वस्तीति सामानाधिकरण्यापदं॥ तेन तादृशप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यनावच्छेदकाप्रसिद्धा तन्निष्ठप्रतियोगितैर्वज्रघटिकेतैवाच्यं॥ बिभ्रिष्टसत्रवान्न जाते रित्यादावति व्याप्तिः गुणादीनामपिविब्रिष्टसत्रानिष्ठप्रतियोगिताश्रयाधिकरणत्वात्॥ घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात्॥ इदमुक्तौ महाकालस्य साध्यता घटकक्रियात्मिका संबंधेन घटाद्यभावप्रतियोगिताश्रयाधिकरणतया प्रति योगिव्यधिकरणभावाप्रसिद्धिरिति चेद्बाहुः॥ साध्यता वच्छेदकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाधिकरणया वदेत् अधिकराण्यकार्यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगित्वंप्रतियोगितांतार्थः॥ तथा च बह्वित्तेन घटाद्यभावस्यापि घटादिनिष्ठाप्रतियोगिता तादृशीति तदवच्छेदकत्वं बह्वित्तेष्वस्तीत्यतः सामानाधिकरण्यपदं॥ घटवान्महाकालत्वादित्यादौ तु गगनाभावीयंगगननिष्ठमेव तादृशप्रतियोगित्वं सुलभमिति न कोपि दोषः॥ वस्तुतो धूमवति बह्वित्तेन घटो नास्तीति बधूमान्वहित्वेन न घटवान् किंतु घटत्वेनेति प्रतीतिवज्जात्यधिकरणधर्मावच्छिन्नावच्छेदकता कप्रतियोगिता काऽन्या न्याभावोप्यस्तीति अतएव समवायितया वाच्यत्ववज्रे हो घटादौ पक्षधर मिश्रैः स्वीकृत्य विज्ञावच्छेदकता कप्रतियोगिता काऽन्या न्याभावोप्यस्तीति अतएव समवायितया वाच्यत्ववज्रे हो घटादौ पक्षधर मिश्रैः स्वीकृत्य तः॥ तथा च यादृशप्रतियोगिता वच्छेदकावच्छिन्नयत्वेन साध्यता वच्छेदकसंबंधेन यादृशप्रतियोगिता श्रयाधिकरणन्यत्वहेतुमतस्तादृशप्रतियोगिता सामानाधिकरणवृत्तितावच्छिन्नप्रतियोगिता कतादृशप्रतियोगिता वच्छेदकत्वाभाववत्वं तादृशप्रतियोगिता वच्छेदकान्यत्वं वा साध्यता वच्छेदके विवक्षितं॥ तथा च घटादिनिष्ठस्य बह्वित्तेन घटाद्यभावप्रतियोगित्व

जाग.
६७

स्थापिता दृष्टत्वेन वहित्वा देस्तद्वच्छेदकत्वादव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्येनेत्युक्तं ॥ तथा च वहित्वा स्पृता दृष्टप्रतियोगि
ता वच्छेदकत्वेपि ता दृष्टप्रतियोगिता सामानाधिकरण्यवृत्तिरूपमधिकरणधर्मता दृष्टप्रतियोगिता वच्छेदकं भेदस्य
तत्र सत्त्वातिव्याप्तिः ॥ काजो घटवान्महाकाजत्वादित्यादेतु घटादिसामान्याभावप्रतियोगिताया अतथात्वेपि घटत्वे
न घटाद्यभावप्रतियोगितामादायैव लक्षणसमन्वयः ॥ काजः पटत्वेन पटवान्तु घटत्वेनेत्यनुभवात् ॥ वहित्वादिसामान्य
धर्मता महानसीयवद्वाद्यभावसत्त्वे तु पाददृष्टप्रतियोगिता वच्छेदकेत्यत्रा वच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तिर्वाह्यं ॥ तत्र तद्वति
रिक्तवृत्तिरेव सति तत्सामानाधिकरण्ययत्र दन्यत्वेनातो व्यधिकरणधर्मा वृत्तिप्रतियोगिताया स्मृत एव वारणसमवेत
मानाधिकरण्यद्वयैव यथ्यमित्यस्मत्तु गुरुवरणः ॥ यत्र ॥ यत्र प्रतियोगिता वच्छेदकविशिष्टस्य यत्र प्रतियोगिता श्रयस्य च
द्वयोः साध्यता वच्छेदकसंबन्धेनानधिकरणं हेतुधिकरणं ता दृष्टप्रतियोगित्वं प्रतियोगिता ता र्थः ॥ तथा च वहित्वेन घ
टाद्यभावस्य घटनिष्ठप्रतियोगिताया अपि ता दृष्टत्वा वहित्वा देस्तद्वच्छेदकत्वमादाया व्याप्तिरतः सामानाधिकरण्ये
नेति प्रागुक्तार्थकं ॥ एतन्मतेव सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युगमः नातो वहित्वेन तद्वदभावमादाया व्याप्तिः ॥ न च
स्वरूपसंबन्धात्मकप्रतियोगितायाः प्रतियोगिभेदेन भिन्नत्वाद्द्विमान्धुमादित्यात्रा व्याप्तिः ॥ वहिसामान्याभावीयं यन्
महानसीयवद्विनिष्ठप्रतियोगित्वं तद्वच्छेदकीभूतवहित्वविशिष्टस्य तत्प्रतियोगिता श्रयीभूतमहानसीयवद्वेश्वयो
रनधिकरणत्वस्य हेतुमतिपर्वतसत्तादिति वाच्यं ॥ प्रतियोगिव्यक्तीनां भेदेपि एकधर्मा वृत्तिप्रतियोगिताया लाघवेनेका

रामः
२७

स्वीकारादिति ॥ न च काजो घटवान्महाकाजत्वादित्यादेता दृष्टप्रतियोगित्वा प्रसिद्धाः व्याप्तिः गगनाद्यभावीयप्रतियोगिता श्र
यीभूतगगनस्याधिकरणप्रसिद्धता दृष्टप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादिति वाच्यं ॥ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्य
भावस्य ता दृष्टविशिष्टघटत्वाद्यवृत्तिप्रतियोगिता व्यक्तेरेव तयात्वात् ॥ यत्र प्रतियोगिता वच्छेदकविशिष्टयत्र प्रतियोगिता श्र
योभयत्वं वा हेतुधिकरणयत्किं विशिष्टाभावप्रतियोगिता वच्छेदकता दृष्टप्रतियोगिताया एव निवेष्टतया घटत्वेन गगना
भावादिकमादायैव तत्र लक्षणसमवायेति ॥ तत्र ॥ प्रतियोगिभेदेपि प्रतियोगिता वच्छेदकभेदेन प्रतियोगितायाः यद्यभेद
स्तदा वहित्वेन घटाभावस्य या वहित्वा वृत्तिना घटनिष्ठप्रतियोगिता सैव वहित्वादिना वहिधूमोभयाभावस्यापि वहित्वाव
ृत्तिना धूमादिनिष्ठप्रतियोगिता लाघवात् तथा च सामानाधिकरण्येनेत्यस्यैव यथ्यं द्वा रं ॥ वहित्वेन घटाभावीयं यद्घटनिष्ठ
प्रतियोगित्वं तद्वच्छेदकीभूतवहित्वविशिष्टस्य ता दृष्टप्रतियोगिता श्रयीभूतवहिधूमादेश्वयो रधिकरणत्वस्य सर्वत्रैव हे
तुमतिमत्त्वेन वहित्वरूपमधिकरणधर्मा वृत्तिप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादिति हि क ॥ एवं चेति ॥ तथा चास्य प्रादिभो
षिकत्वा नादरेपिनक्षतिरिति भावः ॥ वहित्वाद्यवृत्तिप्रतियोगिताया वृत्तिधूमादेव त्रिमानत्वाद्देहसाध्याभावेति ॥ अत्र साध्याभावो
व्याप्यवृत्तिर्वाध्यः ॥ एवं परत्रापि विशिष्टेति ॥ महानसीयत्वादिविशिष्टवहित्वा वृत्तिप्रतियोगिता कस्येत्यर्थः ॥ ननु विशिष्ट
स्यातिरिक्तत्वात् महानसीयत्ववहित्वयोर्विशिष्टस्यैव वा परंपरया तत्रा वच्छेदकत्वात्तदोष इत्यत आह ॥ क्वद्वहित्वेति ॥
ननु व्याप्यवृत्तिव्यतिरिक्तलक्षणयोः संयोगी सत्तादित्यत्रातिव्याप्तिः ॥ स्वसामानाधिकरण्यभावाप्रतियोगित्वरूपस्यावृत्तिवृ

जाग.
६७

त्यादौ च सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य साध्यासामानाधिकरण्यविरहेऽपि नाव्याप्तिः॥ न वा कालः कालप
रिमाणद्वितीयादौ हेतुधिकरणकालिकसंबन्धेन वर्तमानस्य कालत्वादिसामान्याभावस्य साध्यावतिदेशिकविशेषणतया वृ
त्तिमत्त्वविरहेऽपि क्षतिः॥ साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या बोध्यः॥ तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्सत्त्वपिसाध्यस्य विशिष्टा
भावादिकमादौ यैवलक्षणसंभवात्प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारासंगतिः कपिसंयोगिसत्त्वादित्यादौ तु कपिसंयो
गाद्यभावस्य साध्यासामानाधिकरण्येऽपि द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यद्यद्विन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यासामानाधिकरण्यविर
हान्नातिव्याप्तिः॥ कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनाभावस्याभावे साध्ये यत्र प्रमेयत्वादिकं हेतुः तत्र हेतुमतिदे
शिकविशेषणतया वर्तमानस्याकाशाभावात्कस्य साध्याभावस्य साध्यावतिदेशिकविशेषणतया वृत्तावपि हेतुसमानाधि
करणस्य नित्यत्वादिसामान्याभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तस्यैव साध्यासामानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिः॥ यत्त
मानाधिकरणेति॥ यत्तमानाधिकरणसाध्याभावप्रमासामान्यइत्यर्थः॥ तेन धूमवान्बहुरित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
साध्याभावप्रमाव्यक्तेः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि साध्यसामान्याभावप्रमाया एव साध्यवत्ताज्ञानविरोधितयानातिव्याप्तिः॥
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य साध्यासामान्याभावत्वमदृश्यापर्वतो बहिमान् इत्याकारकसाध्यवत्ताज्ञानविरो
धित्वादसंभवः स्यादतः प्रमात्वोपादानं॥ प्रमात्वं चात्र त्रसामान्यभिन्नज्ञानत्वेनातस्मादृशबुद्धरपि अज्ञातः प्रमात्वादुक्तदोषता
दवस्थ्यु॥ इहादौ बहिसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वादव्याप्तिरतो यत्तमानाधिकरणेति फलतः प्रमाविशेष

रामः
२७

एवं॥ तथा च यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रमासामान्यइत्यर्थः॥ तेन वृक्षत्वसमानाधिकरणस्य संयोगसामान्याभाव
स्यैव गुणधर्मिणि प्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वेऽपि संयोगी वृक्षत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः॥ यत्त॥ साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतु
मन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत्साध्यवत्ताज्ञानतद्विरोधित्वरूपं बाध्यं॥ तथा च गुणेन संयोगातिप्रमायाः गुणः संयोगी
त्याकारकबुद्धिविरोधित्वेऽपि तादृशी साध्यवत्ताधीनहेतुमन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यका गुणत्वादेहेतुमदन्वृत्तिसादतो
नोक्तदोषइति॥ तन्मुक्तं॥ यत्तमानाधिकरणेत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः॥ साध्याभावप्रमासामान्ये यदन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यक
साध्यवत्ताज्ञानस्य विरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्प्रतीतिः॥ जलादिधर्मिकवहिसामान्याभावप्रमायाः साध्यवत्ताधीविरोधि
त्वेऽपि धूमवन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यद्वहिसत्ताज्ञानतद्विरोधित्वादिव बहिसामान्याभावप्रमायादित्यादौ अव्याप्त्यसंभवादिति दिक्
॥ अत्र चेसाध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण च साध्यवत्ताज्ञानबोध्यं॥ तेन पर्वतो न समवायेन बहिसामान्याभावा
प्रमायाः समवायेन बहिसत्ताबुद्धिप्रतिपर्वतो महानसीय बहिसामान्येति प्रमायाश्च संयोगेन महानसीविहि + य + मत्वबोधप्रतिप्र
तिबंधकत्वेऽपि बहिसामान्याभावप्रमायादित्यादौ नाव्याप्तिः॥ प्रतिबंधकत्वं चावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानव्यावृत्तं ग्राह्यं॥ तेन बहिसामान्याभावा
वच्छेदकतया गृहीतस्य महानसीयवत्तावादेः पर्वतादौ प्रमायाः संयोगसंबन्धावच्छिन्नपर्वतधर्मिकवहिसत्ताबुद्धिविरोधि
त्वेऽपि नासंभवः सर्वत्रेति॥ साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यत एव प्रथमस्य द्वितीयस्य च य
त्तमानाधिकरणप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तत्त्वमित्यत एव सामंजस्यादिति भावः॥ यत्त॥ यत्तमानाधि

जाग.
७०

करणसाध्याभाववच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येनत्वमेवैलक्षण्यप्रथमपर्यः। तथा
चधूमसामानाधिकरण्यस्यघटादिसामान्याभावस्यवद्विज्ञाद्यवच्छिन्नघटाद्यप्रसिध्यासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
सामानाधिकरण्यभावादसंभवस्यादतःसाध्याभावपदं नैवैवमपिप्रतियोगिपदं व्यर्थमेवेतिवाच्यं। अनतिरिक्तवृत्ति
त्वरूपावच्छेदकत्वेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यभावावस्थारवदस्येवनिविष्टत्वात्। एवंदितीयलक्ष
णेपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिप्रताग्रहविरोधित्वनिवेदपसाध्याभावपदस्यसार्थक्यं बोध्यंइति। तन्मदं। प्रतियो
ग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रंथावतारानुरोधेनसाध्याभावस्यपूर्वोक्तद्वितीयपर्यंत्येववक्तव्यतयाहेतुसामानाधिकरण्यवद्विज्ञेनघ
टाभावादरेवसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रसिध्यानादृशपदं प्रक्षिप्याप्यसंभवतादकस्यात्।
नचघटत्वेनवस्तुभावोवद्विज्ञेनघटात्मकः समनियताभावानामैकान्ततथाचतस्यापिसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवद्विज्ञेन
पप्रतियोगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेतिवाच्यं। तथासतिघटसामान्याभावादेरपिघटत्वादिनाप्रमेयसामान्याभावा
त्मकतयातस्यापिसाध्यतावच्छेदकीभूतवद्विज्ञावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यातमादायासंभववारकस्य
साध्याभावपदस्यव्यर्थतायावज्जलेपत्वात्इति। प्रगल्भस्यैवलक्षणंतरमुपन्यस्यति। यत्त्विति। यद्वृत्ताविति। यन्निष्ठसाध्या
भाववद्वृत्तित्वसामान्यइत्यर्थः। तेनवद्विज्ञेनस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमभाववद्वृत्तित्वस्यधूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेपि
धूमवान्वहेरित्यादौनातिव्याप्तिः। धूमादिनिष्ठधनताद्यवच्छिन्नवस्तुभाववद्वृत्तित्वस्यापिधनत्वोद्विप्रकारेणवस्तुनमितेविरो

रामः
३०

धित्वाहसंभवः स्यादतः प्रकृतेति। साध्यतावच्छेदकेनसंबंधेनरूपेणचप्रकृतसाध्यकेत्यर्थः। तथाचतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य
वद्विज्ञेनवस्तुनमितिप्रत्यविरोधित्वाद्दोषः। प्रकृतानुमितिविरोधित्वंनप्रकृतानुमितिविरोधित्वानविषयत्वमात्रं धूमनिष्ठवृत्ति
त्वस्यापिवस्तुनमितिविरोधिनोव्यभिचारभ्रमस्यविषयत्वसंभवात्किंतुविषयविधयाप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं
। तथाचवद्विज्ञेनस्यधूमसाध्यकानुमितिविरोधितावच्छेदकत्वाभावात्त्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतःसाध्याभाववती।
ति। तथाचयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यप्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानवच्छेदकतत्त्वमर्थः। नचघटाभाववद्वृत्तितादौसाध्या
भाववद्वृत्तितात्वभ्रमदृशायामपिधूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्यावद्विज्ञेननिष्ठधूमवद्वृत्तित्वस्यधूमसाध्यकानुमितिप्रतिबंधकतानव
च्छेदकत्वाव्यभिचारिण्यतिव्याप्तितादकस्यामितिवाच्यं। यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयेतसामान्यनप्रकृतानुमितिप्रतिबंधका
तानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्योक्तत्वात्। साध्याभावस्तुपूर्वोक्तद्वितीयपर्यंत्येववैदानीयः। तेननपूर्वोक्तदोषः। अनुमित्यविरोधित्वज्ञा
नस्येति। अनुमितिविरोधित्वं हि नसाक्षादनमितिप्रतिबंधकत्वं व्यभिचारधियः साक्षादतथात्वेनव्यभिचारिमात्रेतिप्रसंगापत्तेः। किं
त्वनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वं तन्न कंचयदिनिरुक्तव्याप्तिज्ञानंतदादृशज्ञानं प्रतिनसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानंविरोधि। किंतुसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधात्कारकज्ञानमेवतथेतिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। यदिचसाध्याभाववद्वृत्तिहेतुरित्याकारकज्ञा
नंप्रकृतानुमितिजनकतदनिरुक्तव्याप्तिरनुमित्यनुपपुक्ततयातदभिधानमर्थान्तरग्रस्तमितिभावः। एतेनपदिप्रकृतानुमि
तिमदमकृतहेतुधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वानुमितिपरंतुप्रकृतसाध्यकानुमितिपरंविरोधित्वंवात्रसाक्षादेवनिवेदयते।

योगसामान्याभावस्यापिप्रतियोगिवैयधिकरणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनयावदंतर्गतत्वं
 तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यहेतावेनावाततआह॥व्याप्यवृत्तिश्चेति॥व्याप्यवृत्तित्वंअवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं॥संयोगा
 सत्त्वादित्यादौतुपयत्वादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभावतयाहेतोःतदधिकरणवृत्तित्वादेवनातिव्याप्तिः॥ननुरूपवान्पृथिवीत्वा
 दित्यादावव्याप्तिरूपत्वेननित्यसमवेताभावस्यापिनिरुक्तयावेत्साध्याभावातर्गतत्वात्तत्सजातीयस्यतदधिकरणवृत्तित्वसामा
 न्याभावस्यहेतावसत्तात्सामान्यधर्मेणविशेषाभावस्वीकारेतुरूपत्वेनतद्रूपाभावमादायाप्यव्याप्तिरतआह॥प्रतियोगितावच्छे
 दकावच्छिन्नत्वादि॥प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वंचयत्प्रतियोगिताकत्वावेत्तावच्छेदकसंबंधेनस्वसमा
 नाधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंतदन्यप्रतियोगिताकत्वंबोध्यं॥तेननित्यरूपात्मकेनप्रतियोगितावच्छेद
 कावच्छिन्नप्रतियोगितासामानाधिकरण्यविरहेपुक्ताभावस्यनसंग्रहानवावाच्यत्वेनप्रमेयत्वाद्यभावस्यैवहेतुत्वत्वेनवाच्यत्वा
 द्यभावतयाव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्येपितदसंग्रहः॥
 अत्रचनिरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगितायाएवसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वंबोध्यं॥तेनसंयोगात्मकस्यैवसाध्याभाव
 स्यसमवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियो
 गिताकत्वयोःसत्त्वेपिकपिसंयोगाभाववान्वाच्यत्वादित्यादौरूपत्वेननित्यसमवेताभावस्यैवनित्यरूपसामान्याभावतयातत्रनि
 त्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोःसत्त्वेपिरूपवान्

पृथिवीत्वादित्यादौचनाव्याप्तिः॥समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाःसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानवच्छे
 दत्वादितिध्ययं॥द्विपरीतेःप्रवेशस्यफलमाह॥तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति॥अभाववतिहेतोर्द्वित्रावपिनाव्याप्तिरित्यन्वयःव्या
 प्यवृत्तित्वादेःफलमाह॥अव्याप्यवृत्तेर्वासाध्यस्येति॥तत्रसाध्याभावत्वादि॥सामान्यतःसाध्याभाववृत्तित्वत्वापकेत्यु
 क्तौवहिसामान्याभावसजातीयस्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववृत्तित्वत्वापकप्रतियोगिताकाभा
 वस्याप्रसिध्याव्यतिरेकिमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदितिसाध्याभावविशेषण॥तथाचनिर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावएवनिर्वहिवृत्तित्व
 त्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्रसाध्याभावसजातीयोक्त्यादौषः॥नन्वेवमपिजलवृत्तित्वेननिर्धूमवृत्तित्वाभावस्यनिरुक्त
 रूपशान्तिनोबहोसत्त्वादित्यादिः॥नचव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेपरित्यज्यस्वप्नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमेवप्रतियोगिता
 याविशेषणंवाच्यमित्यदौषः॥तथापिगुणभेदोभावसजातीयस्यपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्यहेतोःसत्तात्तुगुण
 भिन्नसत्त्वादित्यादावतिप्रसंगादतआह॥तत्रसाध्याभाववृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता
 कोवाबोध्यइति॥अयंपाठःकाचित्कः॥तत्रचातिरिक्तातेननिर्वहिवृत्तित्वसामान्याभावादेःसंग्रहः॥अन्यथावहिसामान्या
 भावसजातीयस्यसमानाधिकरणधर्मेनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिध्याव्याप्तिप्रसंगात्॥नचनिर्धूमत्वादिसजाती
 यस्यनिर्धूमवृत्तित्वत्वादिनावहिवृत्तेरभावस्यहेतोःसत्तात्तुधूमवान्हेतित्यादावतिव्याप्तिः॥हेतुताघटकसंबंधावच्छिन्नवृत्ति
 तामात्रनिष्ठत्वेनप्रतियोगितायानिवेशनीयत्वेपिनिर्धूमवृत्तित्वत्वेनजलवृत्तित्वत्वेनान्यनिर्धूमवृत्तित्वेनयाभावमादा

जाग०
७३

यातिव्याप्तितादवस्थमितिवाच्यं॥ एतदस्वरसेनैवयद्वेत्तादिलक्षणंतरस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥ यद्यपितत्तत्साध्याभाववद्वृत्ति
त्वत्वावच्छिन्नाभावाइत्यस्यैवसम्यक्तेसमानाधिकरणधर्मादिकंप्रक्षिप्यनिषेधद्वयप्रवेशेनिरर्थकः॥ सर्वत्रयधिकरणध
र्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वेनद्यदाद्यभावस्यैवतादृशस्यसाध्याभावसंजातीयस्यसंभवात्॥ तथापियथासन्निवेशेनैवय
थ्यं॥ यत्रतादात्म्यसंबंधेनहेतुतातत्रसंदेहोव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यस्यजगत्वरूपतयातादृशतादात्म्य
त्वस्यैवजान्वयित्वेनतदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धाव्याप्तिरस्यादतोवा निषेधद्वयगर्भता॥ यत्तु॥ तत्रतत्साध्याभाववद्वृत्तित्वेत्वावच्छि
न्नाभावइत्युक्तावसंभवः स्यात्तद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः॥ तादृशवृत्तित्वमपेक्ष्यत
योर्वृत्तित्वमात्रस्यैवउक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्इति॥ तत्तुल्यं॥ गुरोःप्रतियोगितावच्छेदकत्वमंगीकृत्यैवजलक्षणक
रणत्वं॥ अन्यथा महाकालभेदेसाधेजन्यत्वविशिष्टपरादेःकालिकसंबंधेनहेतुतायामव्याप्तिप्रसंगात्॥ महाकालभेदाभावव
द्वृत्तित्वमपेक्ष्यतयुनावृत्तित्वमात्रेणैवमहाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगितायाअवच्छेदात्॥ महाकालभेदाभाव
संजातीयस्यतद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरितिध्येयं॥ तादृशवृत्तित्वतया
पकेत्यस्यप्रयोजनमाह॥ साध्याभाववद्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति॥ अभावमादायनातिप्रसंगइत्यन्वयः॥ ननुव्यभिचारनिरू
पकाधिकरणव्यक्तान्यत्वेसाध्याभावस्यापिसाध्याभावतयातद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यव्यभिचारिण्यसत्ताकुतोतियाप्तिरत
आह॥ पार्थिवत्वादीति॥ पार्थिवत्वविशिष्टयन्निर्धूमवृत्तित्वंतद्वहोनास्तिवह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसंगइतिभावः॥ आदिनाज

रामः
३३

जलादिसंग्रहः॥ व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्यफलमाह॥ द्वितीयवच्छिन्नस्यवेति॥ निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदोनयत्वाद्य
वच्छिन्नस्यवेत्यर्थः॥ नदोषइति॥ अन्यथानिर्वह्निसंयुक्तताभावस्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभा
वान्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्यबुधमेःसत्त्वादव्याप्तिरेवस्यादितिभावः॥ इत्येवेति॥ साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यहेतुता
वच्छेदकसंबंधेनोक्तैवेत्यर्थः॥ तादृशसंबंधेनहेतुधिकरणत्वप्रवेशेगौरवमतःकस्यचिदित्यादित्युक्तं॥ तथाचहेतुता
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वसाध्याभावविशेषणमित्यर्थः॥ सत्त्वादावित्यादिपादेनबहिमान्धूमदित्यादेः
परिग्रहः॥ तत्रापिजातिसामान्याभावादेःसाध्याभावतयातद्वृत्तिसंयोगसंबंधेनवृत्त्यप्रसिद्धेरव्याप्तिसंभवात्॥ ननुव
यंविशिष्टसत्तादित्यत्राव्याप्तिः॥ विशिष्टसत्त्वस्यसत्तानतिरेकेणद्रव्यत्वाभाववृत्तिवृत्त्याद्रव्यत्वाभावसंजातीयस्यतद्वृत्ति
त्वानावस्यहेतावसत्तात्॥ नचैवंविशिष्टहेतुधिकरणेवर्तमानएवसाध्याभावगृह्यतांतावतैवोक्तदोषसुदासादितिवाच्यं
॥ तथापिधूमवान्बह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः॥ निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यमहानसीयवृद्धेसत्तात्॥ नचहेतुतावच्छेदक
धर्मावच्छेदेनतादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वविवक्षितं॥ तथासतिनिर्धूमत्वादिसंजातीयनिर्धूमवृत्तित्वेनरूपेणवह्नेरभा
वताद्रूपेणजलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावादायोतिव्याप्तितादवस्थ्यादतेआह॥ यदेति॥ वह्नित्वाद्यवच्छिन्न
धूमाभावसंजातीयस्यतद्व्यापकीनृतेत्यस्यैवभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनबह्नित्वादिनावह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतिया
पकतावच्छेदाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोयावंतइति॥ तथाचधूमादिसामान्याभावस्यापिसाध्याभावतयायावदंतगतत्वात्

ਜਾਗ.
੭੪

घापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकेनधूमत्वादिनावह्यादिकंप्रतिव्यापकत्वानावाप्तिव्याप्तिः॥तत्रतद्वद्व्यभावसंज्ञातीय
स्यतघापकीभूताभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनतत्रवह्नित्वादिनाधूमादिकंप्रतिव्यापकत्वानावाप्तिसंभवस्यादित्यतस्तादृ
शाःसाध्याभावादिति॥साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानावाप्तितर्कः॥तत्रवह्नि
त्वादिकंतुनसाध्यव्यापकतावच्छेदकमनस्तदवच्छिन्नाभावमादायनोक्तदोषःतादृशयावत्साध्याभावसांज्ञात्पतादृशयावत्
साध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्तत्रव्यतिरेकिएप्रसिद्धमतःप्रत्येकमिति॥यद्यपितादृशयावत्साध्याभावानांप्रत्ये
कनिरूपितमपिसांज्ञात्पन्नकुत्राप्यभावेस्तीतिव्यतिरेकिएव्याप्तितादवस्थः॥तथापि तेषांमित्यत्रतस्यतस्यतस्येत्येकशेष
करणत्वावंतःसाध्याभावाःप्रत्येकंतत्रसंज्ञातीयस्यतत्रघापकीभूताभावस्यलाभाददोषः॥धूमादिसामान्याभावव्या
पकस्यवह्नित्वादिनाघटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकेनवह्नित्वादिनावह्निताद्यवच्छिन्नंप्रतिव्यापकत्वोद्यमिचारिएप्रतिव्या
प्तिरतःसंज्ञातीयस्येति॥सांज्ञात्पंतुप्रागुक्तदिशाग्राह्यं॥तेनसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रत्येकतादिनिष्ठावच्छेदकताकवह्नाद्य
भावप्रतियोगितावच्छेदकेनप्रत्येकतादिनावह्यादिव्यापकत्वेपिधूमवान्वह्नेरित्यादौनातिव्याप्तिः॥तादृशभावस्यधूमादि
सामान्याभावसांज्ञात्पविरहादित्येयं॥धूमादिसामान्याभावसंज्ञातीयस्यतत्रघापकीभूतस्यचवह्निसंयोगाद्यभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकेनवह्निसंयोगत्वादिनावह्यादिकंप्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतोव्याप्यवृत्तेरिति॥वस्तुतोवह्नित्वेनधूम
वह्नेरभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकेनवह्नित्वेनवह्निंप्रतिव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतोव्याप्यवृत्तिनानिरूपकप्रतियोगिता

रामः
३४

याश्चलाभाय व्याप्य वृत्तिपदं॥ तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावप्रतिज्ञात्वोभयाभावत्वादप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोषः॥ धूमाद्यभावसनातीयस्य वृत्त्याद्यभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकेन बह्विधादिनावृत्त्यादिकं प्रतिव्यापकत्वात् धूमवान्बुद्धेरित्यादावेति व्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति॥ यद्य
पितृव्यभिचारस्यानान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्सनातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छे
दकधर्मेण तत्र द्योगोलकभेदत्वादिनावृत्तिव्यापकत्वाभावात्सामानाधिकरण्यमात्रोक्तावपि नातिव्याप्तिः॥
तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तसाध्याभावसनातीयाभावे साध्याभावसामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतयानसार्थ
भावव्यापकीभूतपर्यंतस्य व्यर्थतेति ध्येयं॥ यत्तु॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यव्यापकताया यदवच्छेदकं तेन संबंधेनै
व तदुपावच्छिन्नोभावोऽत्र साध्याभावपदार्थः॥ तथाचायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन धूमव्या
पकतोवच्छेदकत्वमितितदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः किंतु धूमाद्यभाव एव तत्समानाधिकरणस्यैव वृत्त्याद्यभावस्य प्रति
योगितावच्छेदकेन बह्विधादिनावृत्तिव्यापकत्वादातिव्याप्तिरतः सामानाधिकरणस्यैव पदार्थव्यापकीभूत
स्यैव तत्पुक्तं॥ नचैवं बुद्धिमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिः संयोगेन वृत्त्याद्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्यैव लान्वयितया तत्स
नातीयतया व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं॥ यावतो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेष्टयतया वृत्ति
सामान्याभावस्य निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण यावदनंतर्गतत्वात्॥ धूमाद्यभावस्तु बुद्धिभेद

जागरी ७६

नायात्रिः ॥ इत्यं च इयं सत्तादित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तदधिकरणे गुणदो वर्तमानस्य
तत्सजातीयाभावस्य निरुक्त व्याप्यवृत्तिताप्रसिधेयनातिव्याप्तिः ॥ वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्न
वाच्यत्वाद्यभावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्यैव नानिरुक्त
क्याप्यवृत्तिताशक्तिः प्रतियोगितामादाय लक्षणसंभव इति यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्रतीम इति प्रादुः ॥ व्यापकी
भूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह ॥ यदेति ॥ तादृश इति ॥ प्रकृतसाध्यव्यापकता वच्छेदकरूप
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावा इत्यर्थः ॥ अत्रापि यत्संबंधेन साध्यव्यापकता तत्संबंधावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगिता
वच्छेदकधर्मैस्तत्संबंधेन यदुपावृत्तिं प्रतिव्यापकत्वमवच्छिद्यते इति पर्यवसितार्थः ॥ तेन गमनं स्पंदत्वादित्यादौ ग
मनत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेदके गमनत्वत्वादिभिः कालिकसंबंधेन स्पंदत्वादिहेतुव्यापकता वच्छेदकत्वेपि
नातिव्याप्तिः ॥ न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगिता वच्छेदकमादायैव केवलान्वयिष्यत्वे लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्ति
श्वेत्यादिग्रथावतारकत्वानुपपत्तिः ॥ न च धूमत्वेन धूमाभावस्य वृत्तिरधूमवद्वृत्तेरभावत्वात् अयः पिंडान्यत्वाभा
वस्यापः पिंडान्यत्वलक्षणस्वरूपसंबंधेन नैदत्वावच्छिन्नाभावसत्तात्तत्प्रतियोगिता वच्छेदकी भूतवृत्तिरभेदत्वा
दिभिर्वृत्तिवाद्यवच्छिन्नप्रतिव्यापकता वच्छेदात् धूमवान् वृद्धेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ यत्प्रतियोगिताकाभावे

रामः ३६

स्वावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वोपाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य
लक्षणघटकत्वादिति संक्षेपः ॥ परेद्विति ॥ साध्याभाववृत्तित्वस्य घटत्वादिना भावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो याव
त इत्युक्तं ॥ तादृशवृत्तिताभाववत्तमपि देशिकविशेषणतयेव ग्राह्यं ॥ तेन निधुमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालि
कादिसंबंधेन वृत्त्यादिवृत्तितायावत्तोपादानेपि नातिव्याप्तितादवस्थं ॥ वृत्तिमान् धूमाद्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः ॥
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिता कस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य
हेतावसत्तादौ वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तं ॥ तदनुक्तावसंभवसुनास्तितादात्म्यसंबंधेन सद्वृत्तौ वृत्तिरुक्तिगमनात् ॥ व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्व
व्यापकप्रतियोगिता कतया तया विधया वदभावस्यैव हेतौ सत्तादिति ध्येयं ॥ येन संबंधेन हेतुता वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रा
पि वृत्तिमत्त्वेनैव बोध्यमिति पाठः ॥ तदभा वस्येति ॥ तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः ॥ जात्यादाविति ॥ समवेतत्वघटितजाति
त्वोक्तासंबंधांतरेण यो वृत्तिमान् तद्वृत्तित्वमुपदर्शितं ॥ न क्षतिः ॥ नायात्रिः ॥ हेतुता घटकसंबंधेन यो वृत्तिमांस्तद्वृत्तिव
न तादृशभावस्य यावदनंतर्गतत्वादिति भावः ॥ अत्र वृत्तिमति वृत्तितादेशिकविशेषणतया ग्राह्या ॥ तेन वाच्यं इयत्तादि
त्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वत्वसमनियतप्रतियोगिता कस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुता
घटकसमवायसंबंधेन वृत्तिमतिस्पंददौ कालिकसंबंधेन वर्तमानस्य देशिकविशेषणतया ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वपि नाया

जाग०
७७

व्याप्तिः इत्यत्रापि त्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुताघटकसंबंधेनैव वाच्येति व्यंजितं ॥ तेन तत्र त्थमावपवान्यता
नावस्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वृत्तिसंबंधसामान्येन यावद्विस्तृतावस्य तत्तथा वयवोसमानकाली
न इत्यत्रैधुमहेतावसत्वेपि वृत्तिमान्धुमादित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ ननु साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रेण प्रवेशेधुमस्य तत्र
द्वयभाववद्वृत्तित्वेन वृत्तिमान्धुमादित्यादावव्याप्तिः ॥ साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रवेशे तु गगनादेः साध्यते
इत्यत्रादावव्याप्तिः ॥ तादृशसाध्याभावस्य केवलान्वयित्वात् ॥ एवं प्राणग्राह्यगुणवान् प्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्या
दावव्याप्तिः ॥ तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेरुत्पत्त्यादौ ॥ साध्याभावश्चेति ॥ पूर्ववदिति ॥ प्रकृतसाध्यव्यापक
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चानावच्छिन्नाभावसाध्याभावसाध्यार्थ इत्यर्थः ॥ यथाश्रुते साध्याभावप्रवेश
नासंगत्यापत्तेः ॥ अत्रापि येन संबंधेन व्यापकता तत्संबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावो बोध्यः ॥ तेन ज्ञानवानात्मत्वादिति
त्यादौ स्वरूपसंबंधेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावधिकरणसमवेतत्वाभावस्य संदत्ता
दिनिष्ठस्य हेतावसत्वेपि न क्षतिः ॥ यत्तु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावो विवक्ष्यमाणज्ञानवानात्मा
त्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः ॥ कालिकसंबंधेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसंबंधानवच्छिन्नत्वात् ॥ इत्यव्याप
कतापितेनैव संबंधेन ग्राह्या ॥ तेन विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायसंबंधेनाभाववति हेतोर्ब
र्तमानत्वेपि इयं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति तत्तु ॥ इत्यनियामकसंबंधेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगिता

रामः
३७

प्रसिद्धासदेताव्याप्तेः ॥ धूमावान्वहेरित्यादावति ॥ व्याप्तेश्च ॥ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयोगसंब
धावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तितया तद्वृत्तित्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वा
त् ॥ प्रमेयवाच्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तेश्च ॥ साध्यताघटकतादात्म्यसंबंधेन प्रमेयत्वादेरेव साध्यव्या
पकतावच्छेदकतया तत्संबंधेन तदवच्छिन्नाभावप्रसिद्धेरिति हि क ॥ वृत्तिमान्धुमादित्यादावव्याप्तिः ॥ वृत्तिसंयोगाभा
वस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवृत्तिसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटादिनिष्ठस्य हेतावभावादौ व्याप्यवृ
त्तित्वेनाभावो विशेषितः ॥ वस्तुतस्तु निरुक्तसाध्याभावाधिकरणत्वमवश्यं विशेषणताविशेषणप्रवेशं ॥ अन्यथा इयं
गुणादित्यादौ इत्यत्राभावस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणगुणस्य वृत्ते इत्यत्राभाववत्समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञाननि
ष्ठस्य हेतावसत्वादव्याप्तापत्तेः ॥ तथा च वृत्तिसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसंबंधेनाधिकरणप्रसिद्धात्मादायाव्याप्ते
र्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदं ॥ परंतु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिनारूपाभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावत
यातद्वत्समवेतत्वाद्यभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्वादव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तिपदं ॥ न च तस्यापि व्याप्यवृत्ति
त्वादुक्तदोषतादवस्थ ॥ यत्प्रतियोगिताकोभावस्त्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वस्य व्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वस्य वदयोर्मतिरेकः ॥ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्यो
क्तत्वादनित्यत्वादिनारूपाद्यभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वावच्छिन्नवृत्तित्वादेव

जाग०
७५

ता

तादित्याशवतिव्याप्तिरपि स्यात्तत्त्वदृष्टित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तत्त्वदृष्टिभावावबुद्धित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः॥ तत्त्वदृष्टित्वत्वं च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात्॥ एवं स्नेहस्य न्युदयत्वादित्यादौ स्नेहस्य न्युत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वादेः ज्ञातवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति शिक्का॥ यस्य कस्यचित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्तकमतः तत्र त्रितियोगितासमानाधिकरणत्वेन विशेषापेक्षया जाघवमनुसृत्याह॥ वृत्तित्ववृत्तिनावेति॥ साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिनावेति पाठे साध्याभाववत्वं संपातायात्॥ यद्यपि वृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वादि सामान्याभावस्य घटाघन्यत्वाभावस्य च हेतावसत्वात् बहिमान्धुमादित्यादौ सर्वत्रासंभवः॥ तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिकाभावविवक्षणे पि घटभेदेन घटभेदनिर्वहिवृत्तित्वान्यतराभावस्य तादृशस्य हेतावसत्वात्॥ तथापि पूर्ववदत्रापि कस्येव वृत्तित्वमिच्छा वृत्तित्वेनापि प्रतियोगित्वं विशेषणीयमित्यदोषः॥ स्वान्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षणीयं इत्यपि कश्चित्॥ वृत्तित्ववृत्तिना धर्मे एवेति पाठे तु धूमत्वाद्यभावमादाया संभवनया देवधर्मे एवेति कस्यांतरे ह्येवः॥ तथा च धूमत्वत्वघटभेदत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नाभावमादाय नासंभवः॥ वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादृशत्वेन हेतौ विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यामवृत्तिगगनादिना वा वृत्तित्वत्वाभावमादाय लक्षणसमत्वय इति ध्येयं॥ स्वव्यापकतत्त्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेत्यस्य व्यावृत्तिमाह॥ ज्ञानोकाय वृत्तित्वेनेति॥ निर्वहिवृत्तित्वस्येति॥

रामः
३५

प्रतियोगितायां तत्त्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थं न च स्वव्यापकवृत्तित्वत्वेत्युक्ता वपि आलोकावृत्तित्ववच्छिन्नाभावस्य वारणसंभवात् प्रतियोगितायापकद्विजित्तत्त्वसाध्याभाववत्प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यं॥ आलोकावृत्तिवृत्तित्वभावमादाया व्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात्॥ स्वसमानाधिकरणतया ताभावाप्रतियोगितत्त्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाश्रयनिष्ठात्पताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्यवसिनाप्येतत्त्वसाध्याभाववतः सरुदेव निविष्टतया वैपर्ययशंकानवकाशादिति भावः॥ तत्र तत्त्वसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगित्वस्य फलमाह॥ यश्चेत्यादिना॥ घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छिन्नकत्वाभावात् तदवच्छिन्नवृत्तित्वभावस्य लक्षणाघटकत्वादाह॥ इधनत्वेति॥ इधनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसादावसत्वात्तमादाय क्षवतिरेव वृत्तित्ववृत्तिरहादाह॥ बहूभावेति॥ तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगित्वस्य नुक्तावसंभवे सत्तनुवृत्तिमान्धुमादित्याशवत्याप्तिमात्रं प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्य लेपितत्त्वमेयनिष्ठवृत्तित्वभावस्य प्रमेयांतरवृत्तेस्तत्र प्रमेये विरहादित्यावेदयितुं सर्वत्र साधनसाधारणेनाह॥ स्वनिष्ठेति॥ स्वनिष्ठयत्वासाध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्त्वसाध्याभावस्येत्पर्यः॥ अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशेषणतया घटान्यत्वादि हेतावतिव्याप्तिः॥ साधनस्यैव हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठस्यैव यावदभावस्य हेतौ सत्वात्॥ न चैतस्य विरुद्धत्वात्साध्यसामानाधिकरण्येन हेतुविशेषणदेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयसमवायादिना सत्वादि हेतावतिव्याप्तिः॥ तादृशसंबंधेन हेतौरेव वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च हेतौ सत्वात्॥ एवमहाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसंबंधेन हेता

जाग०
८०

वतिव्याप्तिः॥ हेतुताघटककालिकसंबंधेन महाकालवृत्तेन संबंधेन तदवृत्तिता संभवात्॥ सामानाधिकरणस्य व्याप्य
वृत्तितात्॥ अन्यथा घटादि हेतावपि रविकालावच्छेदेन महाकालवृत्तिताभावसत्तादृक्तातिव्याप्तितादवस्थात्॥ एवं प्रत्यक्षादेः सा
ध्यायामवृत्तिगगनादि हेतावतिव्याप्तिः॥ विशिष्टसत्तायामव्याप्तिः॥ प्रयान्यस्मिन् एव विशिष्टसत्तायावृत्तिमत्तादिति वदंति
॥ यदि वृत्तिमद्वयं यो यावंतः साध्याभाववृत्तिताभावास्तदवच्छिन्नाधिकरणता सामान्यकधर्मवत्त्वव्याप्तिरिति विवक्ष्य
ते तदा नैतेषामेकोपि दोषः पदमादधाति॥ वृत्तिमद्वय इत्यादौ सर्वत्र वैशिकविशेषणता संबंधेनैव वृत्तेर्निवेशनीयत्वा
त् अन्यथा अधिकरणत्वमात्रेण संयोगादिसंबंधेन वर्तमानत्वाधूमवान्वहेरित्यादावतिव्याप्तिसंगादिति ध्येयं॥ अन्येति
त्यादि॥ अत्र साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तिवत्त्वघटादिनाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत उक्त्या वंत इति॥ त
था च तादृशवृत्तिवत्त्वसामान्याभावस्य तत्र हेतावसत्तात्तातिप्रसंगः॥ न च तादृशवृत्तिवत्त्ववच्छिन्नाभाववत्त्वोक्तावपि ता
दृशाभावव्युदासः संभवतीति वाच्यं॥ तथा पि तादृशवृत्तिवत्त्वेन घटादेरभावमादायाः ति व्याप्तितादवस्थात्॥ तादृशवृत्ति
वत्त्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च॥ अत एव तादृशवृत्तिवत्त्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षितं॥ केवलान्वयिन्यव्या
प्तेः वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तिवत्त्वसामान्याभावस्य ज्ञेयत्वादि हेतावभावादिति भावः॥ इत्यपि वाच्यत्वाभावकूटाधिक
रणवृत्तिवत्त्वसामान्याभावस्यैव यावदंतर्गतस्य ज्ञेयत्वादि हेतावसत्तादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वय इत्यु
क्तं॥ तथा चैतस्य वृत्तिमद्वयवृत्तिताभावात्तनिरुक्तयावदंतर्गतत्वं किंतु घटादिना तादृशवृत्तिताभावस्यैव संवत्तं ज्ञेयत्वादि हेतौ

रामः
४०

वर्तत एवेति व्याप्तिः॥ अत्र वृत्तिमत्तादिकं पूर्वलक्षणादिशावसेयं॥ तेन ममाहुः कूटदोषः॥ ननु प्रलयमित्रो गोतादित्यादौ कालि
कसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः॥ महाकालस्यापि कालिकसंबंधेन प्रलयान्यत्वाभावकूटवत्त्वेन तत्र या हेतुताघटकसंबंधेन वृ
त्तिः तस्याव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वयवृत्तितात्॥ न च वैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वविवक्षितमत
स्तादृशकूटाधिकरणप्रलयवृत्तिवत्त्वसामान्याभावस्याधुनिकघटादिर्वृत्तेर्गोतादि हेतावसत्तात्तातिव्याप्तिरिति वाच्यं॥ घटत्वा
भाववान् घटादित्यादाभावसाध्यके व्याप्तिप्रसंगात्॥ साध्यभावकूटांतर्गततर्गतस्य घटत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतया
धिकरणप्रसिद्धेः॥ विशेषणतया वृत्तिमतामेव साध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् प्रत्यक्षादित्यादावतिव्याप्तिः॥ व्यधि
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र वैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्तया तत्कूटाधिकरणवृत्तिताभावस्यापि तादृशधर्माव
च्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वयवृत्तितात्॥ एवं कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वाभावस्याभावे साध्यज्ञानादि हेतावव्याप्तिः॥
गगनत्वाभावघटितकूरस्य वैशिकविशेषणता संबंधेन यदधिकरणं तद्वृत्तिवत्त्वसामान्याभावस्य वृत्तिमत्तिज्ञादौ प्रसिद्धस्य
ज्ञानादि हेतावभावादिति चेन्न॥ साध्यत्वावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेः संसर्गविधया प्रति
बंधकतावच्छेदकोयः संबंधस्तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृशसंबंधेनैव अधिकरणत्वस्याकृतात्॥ संयोगाभाववान्
प्रमेयत्वादित्यादौ च संयोगादिरूपः साध्याभावो न तादृशसंबंधेन वृत्तिमान्निबद्धिन्नसमवायसंबंधेनैव संयोगादिनिश्च
यस्य तदभावविरोधित्वादतो न तत्राव्याप्तिः॥ केवलान्वयिनिचतादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धिर्म

जाग०
८९

ननिर्वह
हस्तिवत्तु
मनिः

रूपैवसुनभा॥सत्पांदिघटत्वेनवाच्यत्वंनास्तीतिबुद्धेजात्यपिघटत्वेनवाच्यत्वमस्तीतिनानुदयात्॥घटत्वाद्यभाववत्तावु
दिप्रतिबसमवायादिनाघटत्वादिमन्निश्चयस्यप्रतिबंधकत्वादेवोक्ताव्याप्यादेर्मुदासः॥तादृशवृत्तित्वेव्यापकप्रतियो
गिताकत्वेप्रवेशितएवसमुदायपदसार्थकंभवत्यतः॥प्रागेववृत्तिभावव्याचष्ट॥तादृशेति॥स्वेति॥संप्रतियोगितातद्या
पकंयत्साध्याभावकूटवृत्तित्वत्वंतद्यापकप्रतियोगिताकइत्यर्थः॥प्रयोजनंवेति॥बहिर्माधूमादित्यादौआलोकावृत्ति
सामान्याभावस्यसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्ययावंधैतन्तर्गतस्यहेतावसत्तादव्याप्तिरतः
स्वव्यापकेति॥तथाचालोकावृत्तितावृत्तिभावप्रतियोगित्वस्यव्यापकंनिर्वाधेयत्वान्नैर्वहृत्तित्वेव्याप्येव्याप्यव्याप्तिरिति
यमभावेनलक्षणघटकइतिनाव्याप्तिः॥प्रतियोगितायांतादृशवृत्तित्वव्यापकत्वानुक्तेवाच्यतेयत्तादित्यादावव्याप्तिः॥प्र
तियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवृत्तित्वकस्यघटवृत्तित्वसामान्याभावस्ययावदंतर्गतस्यहेतावसत्तादुपायेवता
दृशभावप्रतियोगित्वंनवाच्यत्वाभावकूटवृत्तित्वव्यापकंपटवृत्तित्वेव्याप्यव्याप्यव्याप्तिरिति॥अत्रचप्रतियोगितास्वन्यूनवृत्तिधर्मानवृत्तिनायाह॥तेनेदंवाच्यतेयत्तादित्यादौघटवृत्तित्वेनवृत्तित्वसामान्याभाव
स्यघटान्यत्वादिहृतेहेतावसत्तेपिनाव्याप्तिः॥सर्वभौममतेनैकविशिष्टापरत्वमेवाभयत्वेनेनघटवृत्तित्वघटान्यवृत्तित्वोभ
याभावमादायापिनाव्याप्तिः॥तत्प्रतियोगितायास्तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वादितिध्येयं॥स्वव्यापकत्वदलस्यपूर्वजक्षणोक्तेव
व्यावृत्तिः॥तादृशवृत्तित्वव्यापकत्वस्यनप्रागिववह्निमान्धूमादित्यादौव्यावृत्तिः॥तत्रमहानसादेःसाध्याभावकूटानधिकर

रामः
४९

एतात्॥किंतुकेवलान्वयिस्थलएवेत्याशयेनाह॥उक्तप्रायमिति॥नचस्वव्यापकेत्यापेक्षयाजाघवात्साध्याभावकूटा
धिकरणवृत्तित्वतावृत्तिभाववाएवयावतोनिवेशपतांतादृशवृत्तित्वेनघटाद्यभावमादायेवकेवलान्वयिनिर्लक्षणसंभ
वादितिवाच्यं॥वह्निमान्धूमादिदंवाच्यतेयत्तादित्यादौसर्वत्रासंभवापत्तेः॥निर्वहृत्तित्वस्यवृत्तित्वव्यापेक्षयागुरुत्वेनव
ह्निभावकूटाधिकरणवृत्तित्ववाच्यत्वाभावकूटवृत्तित्वतादेःप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनतदवृत्तिभाववाप्रसिद्धेरितिभावः॥
॥ननुवृत्तिमवृत्तयोयावतःसाध्याभाववृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावास्तद्वत्मेवोच्यतांकृतंकूटनिवेशेनेत्यतआ
ह॥साध्याभावेति॥साध्यप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः॥व्याधिकरणेति॥साध्यप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वसामान्याभावस्य
वृत्तिमात्रनिष्ठत्वादितिभावः॥अतइति॥तथाचधूमाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्यनिर्धूमवृत्तित्व
सामान्याभावस्येववह्निदिहेतावसत्तात्नव्याप्यव्याप्तिरिति॥नचैवंगगनानाववाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः॥गगनस्या
पिसाध्याभावतयातदधिकरणप्रसिद्धेरितिवाच्यं॥वृत्तिमत्वेनापिसाध्याभावस्यविशेषणीयत्वात्॥नचमतेगगनस्यसाभा
वविहृत्तेमानाभावेतिभावः॥अत्रसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगितेत्पत्रसमुदायपदस्यफलंग्रंथं
कृतैवोक्तं॥प्रतियोगिताव्यापकंसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वमित्यत्रसमुदायपदस्यफलंतुनालोकावृत्तिभावमादाय
वह्निमान्धूमादित्यात्राव्याप्तिवारणंतादृशभावस्यस्वव्यापकवृत्तित्वकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपिवारणसंभवात्॥धूमतादाव
पितदभावप्रतियोगितासत्तात्परतालोकावृत्तिवृत्तित्वस्याभावमादायाव्याप्तिवारणमेवतत्फलमितिभावः॥तदुक्तं॥स्वाश्रयनि

जाग०
८२

सात्पताभावाप्रतियोगिनः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्याश्रये वर्तमानस्यात्पताभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिताका
भावतेनैवतादृशवृत्तित्वानां निवेशात्तत्रचसकृदेवसमुदायपदस्यातर्भावेनोभयपातनिवेशफलानुसंधानस्यवा
यसदृशानुसंधानसमानतात्॥ अन्यथासाध्याभाववृत्तित्वस्यापकप्रतियोगिताकस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्ना
भावस्याप्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवृत्तित्वकत्वाभावादेवमुदासात्रमाहास्यमिचारिएतिप्रसंगवारण
धर्म्यकृतांसमुदायपदोपन्यासानौचित्योपपन्नैरिति ध्येयं॥ धूमइति॥ नातिव्याप्तिरित्यग्रेः न्वयः॥ एवमग्रेपि॥ ननुसंब
धविशेषाविवक्षायां प्रत्ययोत्पन्नकर्मनित्यरूपादिकमेव बहोभावकूटाधिकरणं वाच्यं विभुमूर्तजन्यमाययायोगिकाति
कसंयोगादिकृतविशेषणतामिर्वह्निमत्वेन प्रत्ययवह्निभावकूटवत्त्वविरहात्तद्वह्निमानकालीनस्य धूमासंयोगिद्व
यस्यासत्तात्॥ तथाचतत्रसाध्याभावेकूटवतिहेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेन वृत्त्यप्रसिद्धेव धूमेनातिव्याप्तिः॥ सम
वायेन धूमस्य हेतुत्वे तु विरुद्धतादेव तद्युदाससंभवादत आह॥ संयोगेन वेति॥ तथात्वेव हेः साध्यत्वे तथाचात्रवह्नि
भावकूटाधिकरणयन्नित्यरूपादिकतत्रहेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन तद्वृत्तित्वस्य रूपतादोप्रसिद्धस्याभावोव
र्ततएव बह्ववयवत्वइत्यतिव्याप्तिस्यात्पदिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावस्य प्रवेशेन स्यादिति भावः॥ ननु
समवायेन बहोभावस्य बह्ववयवतासमानाधिकरणत्वात्तद्वह्निमात्रेण न साध्याभावानां हेतुसमानाधिकरणत्वाव
च्छेपणेनैव न तादृशाभावसंतर्भावोक्तहेतावतिव्याप्तिरिति हेतुंतरमाह॥ पर्वतेति॥ अत्रसमवायेन बहोभावस्य

रामः
४२

पर्वते संयोगेनैव बहोभावस्य बह्ववयवत्वे हेतुसमानाधिकरणत्वात्तद्वह्निमात्रेण न साध्याभावकूटस्य अधिकरणयन्नित्य
रूपादिकतत्समवेतत्वाभावस्य तादृशसंयोगहेतौ सत्तात्त्विकवृत्तित्वव्याप्तिः॥ यत्तु संयोगेन वेहेः साध्यत्वेव बह्ववयवत्व
स्य विरुद्धताहेतौ साध्यसमानाधिकरणविशेषणदेव तद्वारयितुं शक्यतइत्यतः पर्वतेत्यादि हेतुंतरमिति॥ तद्वह्निः॥
बह्ववयवसंयोगेन बह्वंतरस्य वृत्त्या विरोधविरहात्तादृशेन साध्यतानुरोधात्साध्यसंबंधितामात्रस्यैव सामानाधि
करेणैव प्रवेश्यतादिति भावः॥ संबधयेति॥ पर्वतस्य संयोगावच्छिन्न बहोभावानधिकरणत्वात् बह्ववयवस्य च सम
वायावच्छिन्न बहोभावानधिकरणत्वादिति भावः॥ नातिव्याप्तिरिति॥ प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटाधिकरणेनित्यरू
पादो हेतुताघटकसंयोगसंबंधेन वृत्त्यप्रसिद्धा बह्निमानधूमादित्यादावव्याप्तिर्नेति प्रष्टव्यं॥ अत्रच वृत्त्यनियाम
कसंबंधस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमत एवेदमुक्तं॥ तेन धनीचैत्रत्वादित्यादौ स्वत्वादिसंबंधेन साध्यतायां नाव्या
प्तिः॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्यइति न यु
क्तं॥ धनीप्रवृत्तादित्यादौ व्यधिकरणसंसर्गावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिप्रसंगात्॥ ननु साध्याभावो यदि सा
ध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितः तदा प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः॥ प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्धेन च
साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानेवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावोक्तव्यः॥ तथाचावच्छिन्न
गत्यादिना प्रमेयादेरभाव एव तत्रसाध्याभावो सुलभइति वाच्यं॥ आण्प्राह्यगुणवान्प्रवृत्तादित्यादावतिप्रसंगात्॥ ता

जाग. ८३ दशगुणत्वस्यास्य गंधत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगिता न वच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मा वच्छिन्नाभावा नामेव तादृ
शसाध्याभावत्वादेत आह ॥ तथेति ॥ स्वप्रतियोगिता प्रतियोगिता व्यापकसाध्यता वच्छेदकेत्यस्य फलमाह ॥ पृथिवी
त्वाभावादाविति ॥ तत्र विपक्षो घटादिः ॥ तथा च घटाद्वृत्तिता वच्छिन्नाभावपटाद्वृत्तिता वच्छिन्नाभावादि घटितसाध्याभावकू
टाधिकरणा प्रसिद्धा पृथिवीत्वाभाववान् जनत्वादि त्याहो नाव्याप्तिः ॥ घटाद्वृत्तिताद्य वच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः
पटात्वावपि सत्वेन साध्यता वच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशाभावां लक्षणा घटकत्वात् प्रतियोगिभेदेऽपि एकधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः ॥ सदेताविति ॥ नाव्याप्तिरित्यन्वयः ॥ वह्निमान्धूमादित्यत्र साध्यता वच्छेद
कसंयोगसंबन्धेन विपक्षभूत तत्र जलाद्य वृत्तिता वच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ ॥ व्यपृथिवीत्वादित्यत्र विपक्षीभूत
परसादिप्रत्येका समवेत सामान्याभावकूटस्य जात्यादावधिकरणता सत्वात् तदप्रसिद्धिनिबंधं नाव्याप्तेरुक्तस्य
जविरहात्तदुभयं नोदाहृतं ॥ ननु यावतां ऐकाधिकरण्यता वत्समुदायस्य विवक्षया नोक्ता व्याप्तिरत आह ॥ पृथिवी
त्वादाविति ॥ साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य विशेषणीयत्वेन जातित्वा वच्छिन्नाभावमादायेनातिव्या
प्तिसंभव इत्यादिपदमुपाश्रितं ॥ तथा च जला समवेतत्वा वच्छिन्नाभावस्य तेजो समवेतत्वा वच्छिन्नाभावस्य च साधन
समानाधिकरणत्वात्तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणे जात्यादौ प्रकृतं हेतोरसत्वादिति व्याप्तिरिति भावः ॥ इ
त्यतस्त्वसमवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटयति जात्यादौ हेतुता वच्छेदकीभूतसमवायेन वृत्त्यप्रसिद्धेव नाति

रामः
४३

व्याप्तिरित्यत उक्तं ॥ व्यत्यप्रकारकेति ॥ सामान्यादौ च स्वरूपसंबन्धेन वृत्तिर्वाच्यतादावेव सुलभा ॥ प्रमाविशेष्यतादाविति
॥ नातिव्याप्तिरित्यन्वयः ॥ तादृशप्रतीतिविषयत्वं न ममादाय जात्यादावपीत्यतः प्रमेति ॥ अत्र प्रतियोगिता प्रतियोगि
कत्वं साध्यता वच्छेदकता घटकसंबन्धेनैव ग्राह्यं ॥ तेन नित्यज्ञानवत् सत्तादात्म्येन साध्यतायां ईश्वरत्वादिहेतौ घटान्यनेह
स्पष्टान्यनेह स्पष्टव्यो विषयतासंबन्धेन प्रतियोगिता व्यापकीभूत नित्यज्ञान कयोरेकाधिकरणप्रसिद्धावपि नाव्या
प्तिः ॥ नवातादृश एव साध्ये व्यत्यप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनव
प्रमाणप्रत्येकभिन्नप्रत्येककूटस्याधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्त्वेऽप्यतिव्याप्तिः ॥ न चैवं बह्विधमोभयवान्धूमादित्यत्राव्या
प्तिप्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन तां प्रतिपर्याप्तारयसाध्यता वच्छेदकता घटकसंबन्धेन केस्याप्यव्याप
कतयानिरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यं ॥ एकविशिष्टपरत्वानतिरिक्तसोभयत्वस्य सार्वभौममते पर्याप्तिभिन्नसंब
न्धेनैव साध्यता वच्छेदकत्वादिति भावः ॥ साध्यता वच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह ॥ नापीति ॥ घटत्वाभावत्वेन
साध्यत्वे साध्याभावकूटवत्त्वघटस्यैव सुलभमत उक्तं ॥ अभावत्वादिनेति ॥ आदिना प्रमेयत्वाद्युपग्रहः ॥ तथा च भाववान्
प्रमेयवान् वा घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्परान्यत्वाभावकूटस्याधिकरणप्रसिद्धाव्याप्तिरित्यतः
साध्यता वच्छेदकव्यापकेति ॥ साध्यता वच्छेदकीभूताभावत्वादिव्यापकप्रतियोगिता कत्वाभावादेव तत्र तद्वरान्यत्वा
भावानां लक्षणघटकत्वादिति भावः ॥ अत्र स्वान्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया साध्यता वच्छेदकसमनैय

जाग.
८४

त्यंवाच्यं॥ तेन घटत्वाभावत्वेन पटत्वाभावत्वेन च प्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणप्रसिद्धावपिनोक्ता व्याप्तितादवस्थं॥
घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्मूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावात्तलक्षणघटकत्वात्
एवंसाध्यसामानाधिकरणमपि हेतौ वक्तव्यं॥ तेन सत्तावत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य अधिकरणधर्मा
वच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमत्त्ववृत्तिवृत्तितादृशस्य च यावत्त एव हेतौ सत्तेपि जात्यभाववान्द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्य
प्तिरिति ध्येयं॥ यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य च योरेकाधिकरणप्र
सिद्धा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ अव्याप्तिः॥ न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं तदपेक्षया लघोर्घटादि
वृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तयात्वात्॥ तादृशविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां च साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभा
वादेव युक्तसः घटवृत्तित्वविशिष्टवस्तुमात्र एव तत्प्रतियोगितासत्तादिवाच्यं॥ वाच्यत्वनिष्ठा धेयता विशेषणघटावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसंबन्धेन घटान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च पक्षे स्तथाप्यधिकरणप्रसिद्धा व्या
प्तितादवस्थात्॥ न चाधेयता विशेषणघटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात्॥ अन्यथा
घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्ता पक्षेः॥ गुरुतरतादृशवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धा
विशिष्टताः घटवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन अधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव घटवृ
त्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य तलक्षणघटकत्वात्॥ तथापि दूषणमिदं स्फुटतयोपेक्ष्याह॥ पृथिवीत्वेति॥ ननु सार्वभौमाणां

रामः
४४

मते विरुद्धयो रभयत्वस्यातिरिक्तत्वेपि सामानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोच्यते॥ तथा च पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वम
पि पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वमेव साध्यतावच्छेदकीभूतं पर्यवसितमिति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तदुभया
न्यतरत्वावच्छिन्नाभावमाहायनातिव्याप्तिः॥ तत्प्रतियोगितायाः पृथिवीत्वेपि सत्तेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वाद्
त आह॥ अपि चेति॥ उद्देश्यविधेयभावस्य लेसमानलिंगकत्वस्यातंत्रत्वात् पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रम
निराकर्तुं पक्षमुल्लिखति॥ इदमिति॥ पृथिवीति॥ पृथिवीन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसकलद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः॥ न च सक
लद्रव्यवृत्तित्वात् भविनद्रव्यत्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगि
ताकत्वाभावात् गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यंताभावस्य चाप्रसिद्धत्वाद्ग्रेद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमा
हायति व्याप्तेरसंगत्यापत्तिरिति वाच्यं॥ द्रव्यत्वत्वादीत्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यमित्याकारकत बुद्धियुक्तिप्रकारत्वस्यैवा
ग्रेवक्तव्यत्वात्॥ तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्यापिलघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवादिति भावः द्रव्यत्वत्वादीत्या
दिना पृथिव्यान्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वास्पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य च योरेकावच्छेदकयोः परिग्रहः॥ ननु साध्य
तावच्छेदकान्यसामानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः॥ तथा च विशिष्ट
द्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभावस्यातथात्वात् नातिप्रसंगः॥ गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च तादृ
पेण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिरत आह॥ किंचेति॥ ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसा

जाग.
८५

ध्याता वच्छेदकसमनियतप्रतियोगिता कत्वाभावादेव तमादाय नातिव्याप्तिरत आह ॥ किंचेतीति प्रांचः ॥ सदेतो वायुत्वादौ ॥
अप्रसिद्धिरिति ॥ कालस्पसकलरूपवत्पेसाध्यवत्ताधा विरोधिता घटकेन समवायेन दत्तं नधिकरणत्वादिति भावः ॥
शंकते यावतामिति ॥ तथाच व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरेकाधिकरण्यापन्नस्य तत्र प्रसिद्धाधिकरणे वृत्तिवत्प्रसिध्येव
नाव्याप्तिरिति भावः ॥ विवक्षते पीत्यपि नातदविवक्षायामपि वक्ष्यमाणातिव्याप्तिस्त्विति ॥ ननु यावतामिथः सामानाधि
करणतावतां समुदायो विवक्षितः ॥ किंवा यावतां साध्याभावांतरेण सामानाधिकरण्यतावत्समुदायो निश्चितः ॥ प्रथमोऽ
हमित्यादि ॥ अत्रेदमिति पृथिव्याः विशेषणं न तु पक्षनिर्देशः ॥ अन्यथा घटतवायुद्वित्वपटतवायुद्वित्वकुड्यतवायुद्वित्वा
नामेव तवायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामुधिकरणे तवायौ वृत्तिमत्त्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त
नुपपत्तेः ॥ एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिताकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सदेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृ
थिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिध्येव साध्यत्वायोगाद्गुणपदं ॥ ननु एतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यक
मपि वायुत्वादिकं सदेतुरेव प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चोपविनिर्वायो तत्सत्त्वादतः साध्यांतरमाह ॥ सन्नान्येति
॥ अत्र पृथिवीपदमेतत्पृथिवीपरं ॥ अन्यथा प्रागुक्तद्वित्वव्यक्तीनां तवायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावतया
वायुत्वादेस्तत्कृदाधिकरणीभूतवायुवृत्तिवैने वातिव्याप्त्यसंभवापत्तेरिति ध्येयं ॥ अत्रापि एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियो
गिताकाभावस्य केवलान्वयित्वेया तत्र साध्यावायुत्वादेः सदेतुत्वात्समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छि

रामः
४५

न्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्यासाध्यत्वायोगात्सन्नान्यपदं ॥ न च सन्नान्ये तत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोपप्रसिद्धः प्रत्य
त्वत्स्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यं ॥ सकलप्रत्यवृत्तिवत्त्वादिघटितप्रत्यत्वत्स्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुतयाः
न वच्छेदकत्वादिति ॥ सन्नान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात्समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यत्वे च समवेतमात्र
स्यैव तदभावतयामिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवृत्तिवायौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिरतः पृथिवीपदं ॥
ननु वायुत्वस्यैकसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेतुंतरमाह ॥ रूपवदिति ॥ अयं हेतुगुण
दोसाध्यसामानाधिकरणः रूपात्पताभावस्य पृथिव्यामपि उत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वादतिव्याप्त्यसंभवात्प्रवद
न्यत्वानुधावनं ॥ रूपवदस्मापि तदानीं पृथिव्यामुपगमेत्वाह ॥ इत्यादिविति ॥ आदिना वायुरूपान्यतरत्वादेः प
रिग्रहः ॥ तादृशेति ॥ मिथः सामानाधिकरण्यापत्तेरर्थः ॥ द्वितीयेत्वाह ॥ वस्तुत इति ॥ तादृशाभावेति ॥ व्यधिकरण
धर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः ॥ सहस्रेत्यवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्याकंदुर्वारिवेति ॥ ननु यावतामेकव्य
क्तिवृत्तिवतावत्समुदायस्याधिकरणत्वेत्पानाप्रसिद्धिः न वा प्रागुक्तातिव्याप्तिः ॥ किंच सन्नान्ये तत्पृथिवीसमवे
तशून्यत्वस्याभावोऽव्यत्वमेव लाघवात् न तु सन्नान्ये तत्पृथिवीसमवेतमात्रं बहुनांतयात्वे गौरवान् अतः परस्पर
सामानाधिकरण्यापन्नतादृशप्रत्यवृत्तिरूपसाध्याभावस्तोमवतिहेतोः सत्त्वादेव नोक्तातिव्याप्तिरित्यदिब्रूयात्तदा
दोषांतरमाह ॥ किंचेति ॥ यत्सन्नान्यपृथिवीसमवेतशून्यत्वस्य रूपसामान्याभावस्य चाभावो नुगतप्रतीतिबलादिति

जागृ०
८६

रिक्त एवेति तद्वति हेतोः सत्ता सत्ताभ्यां नोक्तातिव्याप्यव्याप्योः संभव इत्यतः किं चेति ॥ तत्रुचं ॥ इदानीमेवाभावाभाव
स्यातिरिक्तत्वमगीकृत्य दोष निरासे नूतनत्वमूर्तत्वात्पतरत्वावच्छिन्नाभावभावस्याप्यतिरिक्तत्वादये नूतनत्वमूर्तत्वेत्या
दिनातिव्याप्यभिधानस्य संदर्भविरोधोपपत्तेर्गसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगसमवायोदिप्रत्येकसं
बंधेन प्रवेशमभिप्रेत्याह ॥ धूमादाविति ॥ अस्यातिरिक्ति ॥ निर्वहिसमवेतत्वसामान्याभावस्यैव यावदंतर्गतस्य धू
मेऽसत्त्वादिति भावः ॥ संबन्धस्योमान्येन तादृशवृत्तित्वस्य प्रवेशमभिप्रेत्याह ॥ साध्यतेति ॥ कालादावित्यादिपदेनादि
शः परिग्रहः ॥ व्यभिचारिणि ॥ पृथिवीद्वयत्वादित्याह ॥ ननु धूमवान्बुहेरित्याहोतत्र हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन वृ
त्तेर्विवक्षायां मपि अतिव्याप्ये धूमात् धूमानधिकरणे कालादिगौदौ मूर्तमात्रस्यैव संयोगसंबन्धेन वृत्तेस्तत्सामान्या
भावस्य हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबन्धेन यो वृत्तिमान् तादृशवृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वादिति ध्येयं ॥ सत्तादीत्यादिना स
मवेतादेः साध्यस्योपग्रहः ॥ शं कते ॥ साधनेति ॥ तथा च संदेतुस्य लेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव साध
नसमानाधिकरणत्वात् कूटाधिकरणवृत्तित्वस्यापि तादृशभावमादायैव लक्षणसंगतिः ॥ इत्येव वृत्तिमद्वतिप
दस्य व्यावृत्तिर्व्यतिरेकिएपि संभवतीति दृष्टव्यं ॥ यथा चैवं साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वद्वयसा
र्थक्यं तथोपपादितं प्रागेवाप्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभावकूटवृत्ति
तात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानविफलं बहिमान् धूमादित्याहो आलोकावृत्तितावच्छिन्नाभावमादायाव्या

रामः
४६

प्रिसंगस्य तादृशभावसाधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादे
व व्युदासात् नचात्र कस्य तादृशवृत्तित्वस्य प्रतियोगिताव्यापकत्वं न देयमिति वाच्यं ॥ तथा सति साधनसमानाधिकर
णसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतोर्भा
सत्त्वादये नूतनत्वमूर्तत्वेत्यादिनातिव्याप्ये संगत्यापत्तेः ॥ तथापि वृत्तिमत्त्वा लोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुस
मानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य धूमहेतावसत्वेन तमादायाव्याप्तिवार
कत्वेनैव तस्य सार्पकत्वं ॥ न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वेभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्य
वृत्तिधर्मान् वच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावश्यं विवक्षणीयतितत एवोक्ताभावस्य व्युदास इति वाच्यं ॥ पर्वतवृत्तित्वपर्व
तान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणार्थवृत्तित्वपथाप्रव्यासज्यवृत्तिधर्मान् वच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगितायावक्तव्य
त्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य वृत्तिमत्त्वा लोकान्यत्वोभयभावेऽपि सत्त्वादिति ध्येयं ॥ नूतनत्वमूर्तत्वात्पतरत्वात्प्रतियो
गिकाभावस्य केवलान्वयित्वात् तत्वेन साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिके संदेतुरेवेत्यत उक्तमन्यतरत्वेनेति ॥ तादृशेति
॥ हेतुसमानाधिकरणयो नूतनत्वमूर्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तो मस्तदतीत्यर्थः ॥ पृथिव्यादावित्यादिना जलते
जोनिजानां परिग्रहः ॥ अत्र नूतनत्वविशेषगुणवत्त्वे सत्तात्मान्यत्वं ननु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वं
॥ मूर्तत्वमपि स्पर्शविन्नमनोन्यतरत्वं जातिविशेषो वान्तवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं तथा सति मनः परिमाणशब्दोरे

जाग.
८७

वसाधनसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिध्यातिव्याप्त्यसंभवादिति द्रष्टव्यं॥ ननु साधना
धिकरणयत्किंचिद्वृत्तिरसाध्याभावकूटस्य निवेशेनैष दोषः॥ क्वचिदपि स्पर्शवृत्तिर्न भूतत्वमूर्तत्वोभयोरस
त्वात्तदभूयान्यतरघटितसाध्याभावकूटवत्याकारे मनसि च हेतोः सत्वात्॥ वस्तुतः समनियताभावानां मेकमते भू
तत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावएव भूतत्वमनस्तान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्तत्वगगनत्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य चाभावः
॥ तथा च मनस्व गगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभावत्वादेतुसमानाधिकरणत
दुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिधौ वनोक्तातिव्याप्तिः॥ अस्तु वा यावन्ति निरुक्तसाध्याभावत्वानितावतां प्रत्येकावच्छि
न्नस्याप्यदधिकरणतद्वृत्तिताभावाः वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः तद्वत्त्वमेव व्याप्तिः॥ तथा च भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभावाभाव
त्वावच्छिन्नस्याधिकरणे मनस्येव हेतोः सत्वात्तातिव्याप्तिरित्याह॥ किंचेति॥ ननु भूतत्वमूर्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभा
वस्याभावो नुगतव्यवहारदतिरिक्तएव न तु भूतत्वमूर्तत्वोभयस्वरूपः तथा च साधनसमानाधिकरणतादृशभा
ववृत्तिगगने मनसि वा हेतोः सत्वात्तातिव्याप्तिरितः किंचेतीत्यपि वदन्ति॥ गुरुचरणस्तु॥ ननु यावन्तो हेतुसमानाधिक
रणाः पदार्थाः साध्यवृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वोभयाभाववन्तः स्तो वत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तिता
भावावृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः तद्वत्त्वमिव दक्षितं॥ तथा च हेतुसमानाधिकरणयोगगगनत्वमनस्त्वयोरैव तादृशपदार्थयो
रेकाधिकरणप्रसिध्यातिव्याप्तिः॥ निरुक्तोभयाभाववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिध्यावहिमान्

रामः
४७

धूमादित्यादावव्याप्तेर्हेतुसमानाधिकरणयोपादानमित्यतः किंचेतीति प्राहुः॥ का जान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसंब
धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरित्युक्तमहेति॥ तथा च महाकालान्यो घटादित्यादावित्यर्थः॥ वृत्तिमन्मात्रस्येव
ति॥ तथा च महाकालवृत्तिवसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तिताभावाद्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च यावत्त एव हेतोः स
त्वादतिव्याप्तिरिति भावः अत्र केचित्॥ सार्वभौममते सामानाधिकरणस्याप्यवृत्तितात्वं डकालावच्छेदेन घटादावेव
वृत्तिमतिवर्तमानस्य महाकालवृत्तिवसामान्याभावस्य यावदेतदधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्वात्तातिव्याप्तिः॥ वृत्तिम
द्वृत्तयो यावन्तस्तादृशभावाः यावदेतदधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वमिव दक्षितं॥ अत एव एतदुपाभिन्नगुणत्वादित्या
दौ तदुपाभिन्नसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्येव वृत्तिमद्वृत्तित्वेपि नातिव्या
प्तिः॥ तदुपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्तमानस्य तदुपाभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुव्यधिकरणीभूतगुणांतरावच्छे
देन हेतावसत्वादित्याहुः॥ तच्चिंत्यं॥ यत्र वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य वृत्तिमद्वृत्तिवसाध्यवृत्तिवप्रतियोगिकत्वोभयान
धिकरणत्वमर्थः॥ तथा च महाकालवृत्तिवसामान्याभावस्यापि साध्यवृत्तिवप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभया
नधिकरणस्य हेतावसत्वात्तमहाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः॥ न च महाकालवृत्तिवत्तापेक्षया लघोः कालिक
संबंधावच्छिन्नवृत्तिवत्त्वस्येव महाकालवृत्तिताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकालवृत्तिवसामान्याभावस्य न
निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तिववृत्तिमद्वृत्तेस्तस्य साध्यवृत्तिवप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यं॥ यावन्तिकालिकसंबंधेन महाकाल

जाग.
८९

तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकसत्वेतावद्याप्तेरसकृदावेदितत्वात्॥ न च प्रथमं घटादित्यत्र कालिकसंबंधेन हेतावतिव्याप्तिः सा
धनसामानाधिकरणस्य प्रत्यक्षाभावकूटस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणे महाकाले हेतुता वच्छेदकसंबंधेन वृत्तिमन्मात्रस्यै
व वृत्तेरिति वाच्यं॥ देशिकविशेषणतया तादृश्यावस्थावाधिकरणत्वस्य निवेशनीयत्वादिति भावः॥ तद्वदंभिन्नघटादित्यदि
त्यादौ साध्यव्यापकता वच्छेदकरूपा वृत्तिप्रतियोगिता कया वदभावाधिकरणीभूततद्वद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नाभावो घटत्वेपीत्यतियान्निरत उक्तं यावंत इति॥ न च देशिकविशेषणतासंबंधेन तद्वदंभिन्नताभावस्याधिकरणाप्रसिद्धे
वनातिव्याप्तिः कथं यावत्तु विशेषणमिति वाच्यं॥ तथापि तद्वदान्यत्वं प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदंतर्गतस्य सा
ध्याभावस्य तादृशसंबंधेन तदधिकरणीभूततद्वद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वे हेतोसत्वादित्यत्रि
तो यावंत इति॥ बहिमान्संयोगसामान्याभाववान् बाधुमादित्यादावव्याप्तिः॥ साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकता
वच्छेदकीभूतसंयोगसामान्याभावता वृत्तिप्रतियोगिता कस्य बहिसंयोगायात्मकाभावकूटस्य व्यधिकरणप्रसिद्धेरतो वा
प्यवृत्तिपदं द्रष्टव्यं॥ केवलेत्यादिना॥ केवलान्वयिन इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाविष्कृतं॥ संयोगादीत्यादिना बहिसंयोगत्वा
वच्छिन्नाभावस्योपग्रहः॥ तेन प्रचामते प्रत्येकसंयोगसामान्याभावस्यासत्वेपि न क्षतिः॥ देशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयो
जनमुक्ता कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके तदाह॥ एवमिति॥ ननु तादृशरूपा वृत्तिप्रतियोगिता कानां वास्तवाभावानामे
वलक्षणघटकत्वात्संयोगायात्मकाभावमादाय नाव्याप्तिरत उक्तं एवमिति तत्पि कश्चित्॥ न व्याप्यवृत्तिरिति॥ तथा च

रामः
४९

एसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेपि व्याप्यवृत्तित्वाभावादेव गुणवान् प्रत्यक्षादित्यादौ नाव्याप्तिः॥ अन्यथा गुण
सामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तद्वदित कूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिम
तिनित्येकत्वादौ प्रसिद्धस्य प्रत्यक्षहेतावसत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः॥ स्वसमानाधिकरणेत्यस्य फलमाह॥ उक्तं
पेति॥ साध्यव्यापकता वच्छेदकरूपा वृत्तिहेतुर्गः॥ कचिदिति॥ बहिमान्धुमादित्यादौ घटाद्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्ति
वच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तदधिकरणप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिवारणार्थमेव स्वसमानाधिकरणेत्युक्त
मिति भावः॥ तत्तद्वदंभिन्नघटादित्यादौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च साध्यव्यापकता वच्छेदकरूपा वृत्तिप्रतियोगिता का
भावकूटवत्तद्वद्वृत्तौ प्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसंभवात् कचिदित्युक्तं॥ अत्र च हेत्वधिकरणयत्किंचिद्युक्तो देशिकविशेषण
तया वर्तमानमत्रैव हेतुसामानाधिकरण्ये बोध्यं॥ तेन पृथिवीप्रत्यक्षप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जले तेज
सिचसाधनसमानाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोवृत्त्यभावस्य निरुक्तरूपा वृत्तिप्रतियोगिता कत्वात्तदुभय
कूटाधिकरणजात्यादौ हेतो रवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः॥ हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटंतदधिकरणे
जलादौ हेतोः सत्वादिति भावः॥ उक्तं समुदायेत्यादिना दृशभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वं हेतुता वच्छेदकसंबंधेन
ग्राह्यं तेन प्रत्येकसत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटवृत्तिमहाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिक
संबंधेन वृत्तावपि नातिव्याप्तिः॥ तादृशवृत्तित्वाभावस्तादृशवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिता को ग्राह्यः॥ तेन पक्व

आग०
९०

वृत्तिवसामान्याभावस्य वृत्तिमत्त्वा लोका न्यत्वोभयत्वावच्छिन्नोभावस्य हेतावसत्वेपिवहिमान्धुमाद्यव्यंजेयत्वादित्यादौ नासंभवः अधिकमभिहितं प्राक्॥ वृत्तिमद्वय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन ग्राह्यतेन समुक्तत्वसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन वृत्तिमत्तिजात्यादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्वेपिवहिमान्धुमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यर्थः॥ साध्यवत्तात्तानविरोधिताघटकसंबन्धेनैव कृताधिकरणतायाः पूर्वमुक्तायाः प्रकृत्युत्तराणां घटकत्वात्तन्नोक्तं इत्यादि कमित्यादिपदेन गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेतादृशवृत्तिवत्तावच्छिन्नाभाववृत्तिमद्वययोपावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेः सूचनं॥ अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगितानत्वेन हेतुतायाः स्वयमनगीकाराभावात्तमाह॥ विशेषणेति॥ ननु घटत्वेन पटो नास्तीति बुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवासिद्धमत्र आह॥ अभावेत्यादि॥ नस्वातंत्र्येणेति॥ न घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तिवत्त्वमविषयीकृत्येत्यर्थः॥ तद्वमवच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गकाभावात्प्रत्ययस्य तादृशसंबन्धेन तद्वमविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः॥ ननु तद्वत्त्वेन पटो नास्तीत्याकारे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे व्यभिचारोक्तनियम इत्युक्तं आह॥ घटो नास्तीत्येवेति॥ तथाच विशेषधर्मेण सामान्याभावोऽसिद्ध एव तच्च कित्वेन पटो नास्तीति प्रतीतेर्घटे तच्च कित्वाभावमात्रावगाहित्वावदत्तस्त्वहेतुभावादेव न व्यभिचारः॥ अन्यथा सामान्यरूपेणापि विशेषाभावस्वीकारापत्तेः वाच्यत्वेन घटो नास्तीति प्रत्ययप्रसंगादिति भावः॥ प्रकृते योजयति॥ तदिहति॥ इह घटत्वेन पटो न भूतीत्यभिजापस्यते॥

रामः
५०

तस्य॥ व्यधिकरणधर्मस्य॥ अथावगाहत इति॥ व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनमित्युक्तेनान्वयः॥ नवनत इति॥ प्रमाधा एवायमाधकत्वादिति भावः॥ ननु कृत्वाभावप्रयोजकत्वात् घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तिवत्त्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसंभवाद्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्युक्तं आह॥ यदि पुनरिति॥ स्वरसबाही॥ पथार्थः सवपटघटत्वा नवगाहन एव संभवतीति भावः॥ घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन प्रव्यं नास्ति इत्युक्तेन घटो नास्तीत्याद्यनुभवस्याप्यहं॥ तुल्यपुक्तात्तद्वृत्तिधर्मेण तस्यैव विशेषरूपेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति ध्येयं॥ घटत्वेन घटो नास्तीति पाठे घटत्वेनैत्यस्य घटत्वविशिष्टेनेत्यर्थः॥ तेन तावद्व्येण प्रतियोग्यं घटत्ववत्तामनवगाह्यजाते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्ष एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दिति तः॥ तादृशभावेति॥ स्वसमनियता न्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाववारणमित्यर्थः॥ तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च सामान्यस्याभावः संगृहीतः॥ यत्तु इत्युक्तेन घटो नास्तीति प्रतीतिर्घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सामान्यरूपेण विशेषाभावादेमानाभाव इति तत्रागवद्विषयमिति॥ यदपि संयोगसंसर्गकघटत्वावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन तादृशतादृशसंबन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य विरोधित्वे कल्पनात्संयोगेन घटादिमतिघटत्वादिना पटाद्यभावस्यासंभव इति केचिदुक्तं॥ तदपि मुदं॥ तावतापि गगनत्वादिना घटादेर्वाच्यत्वादिना ज्ञेयत्वादेश्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य दुर्वारतादिति गगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिध्वातत्र विरोधस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति दिक्॥
॥ ॥ ॥ समाप्तोपेयधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री॥ ॥ ॥

जागदी०
८९

व्यधिकार
ध०

रामः
५९